МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

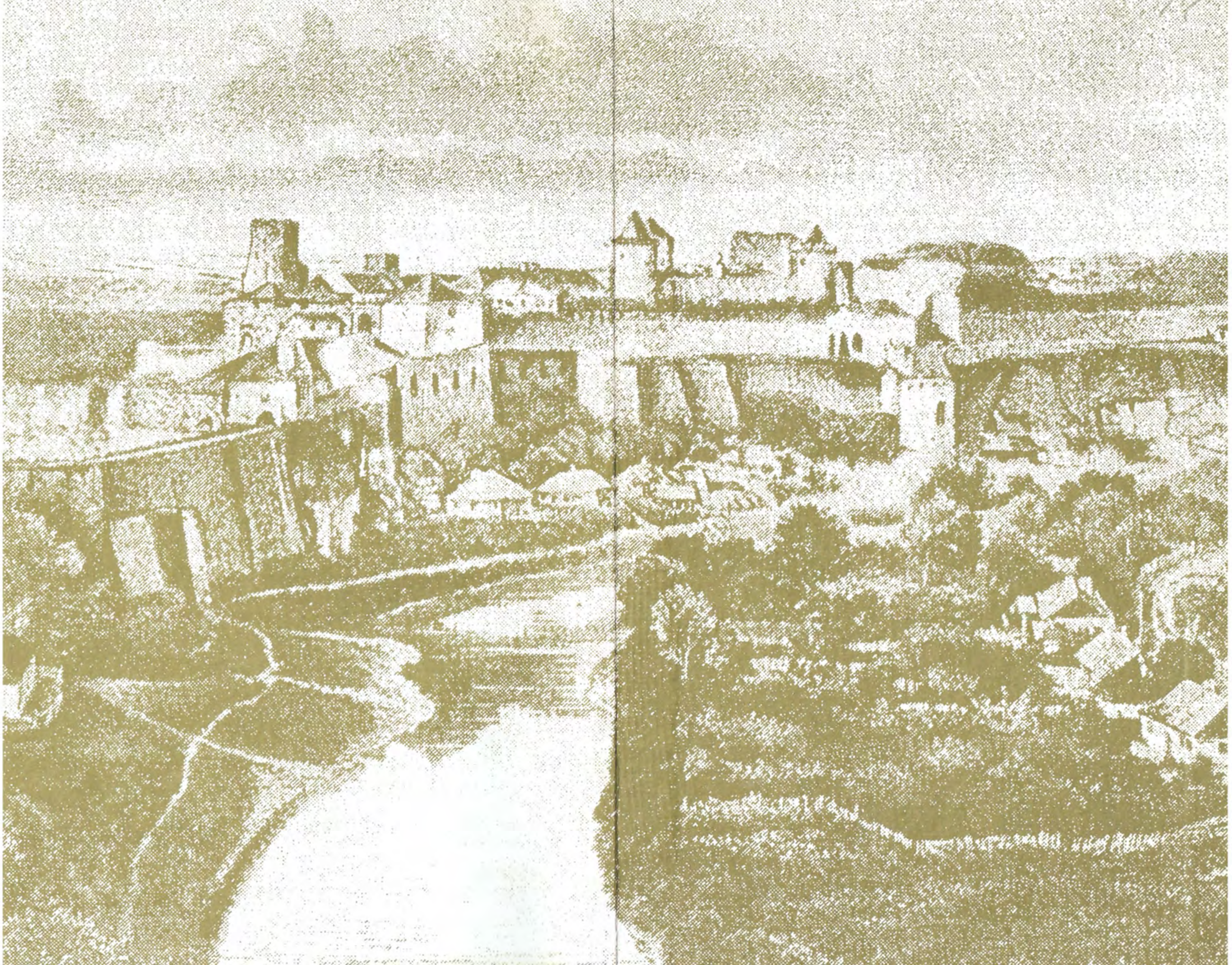

МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

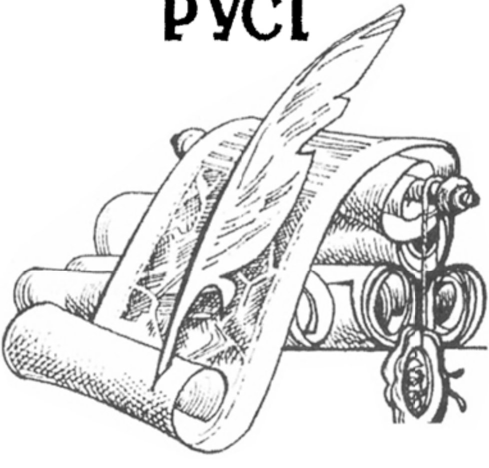

Випуск I (XV

Михайло Литвин, Б.де Віженер,
Л. Горецький, Е. Ляссота

За редакцією ***В. Антоновича***

Дніпропетровськ
«Січ»
2005

УДК 82-3
ББК 84.4 УКР6-4
М 49

Перекладено за виданням: Мемуары, относящиеся к истории южной Руси. – Вып. I (XVI ст.) (Михаил Литвин, Б.де Виженер, Л. Горецкий, Э. Ляссота) /Под ред. В. Антоновича. – К., 1890. – 191 с.
Із книгозбірні *В. С. Мороза.*

До книги за редакцією В. Б. Антоновича (1834-1908) – історика, археографа, археолога, професора історії Київського університету – ввійшли мемуари XVI століття: «Про звичаї татар, литовців і московитян» (1550) Михайла Литвина; «Опис Польського королівства і порубіжних з ним країн» (1573) Блеза де Віженера; «Опис війни Івонії, господаря волоського» (1574) Леонарда Горецького та «Щоденник Еріха Ляссоти із Стеблева» (1588-1594).

Збірник виходить через 115 років з часу першого видання. Вперше – українською мовою.

Переклад з російської *Т.С. Завгородньої*

Випущено на замовлення Державного комітету телебачення і радіомовлення України за програмою «Українська книга»

ISBN 966-511-253-8

«...ПЕРЕД СУДОМ ВЛАСНОЇ СОВІСТИ»

Видатний український історик, археограф, археолог, етнограф, поет, публіцист, громадський діяч, один з ідеологів українського національно-визвольного руху другої половини XIX ст., співзасновник південно-західного відділу Імператорського Російського географічного товариства та журналу «Киевская старина», автор більше 300 друкованих праць, присвячених козацтву, селянству, шляхті, міщанству, духовенству, гайдамаччині, містам та ін.[1] – все це сказано про одну людину Володимира Боніфатійовича Антоновича. Він був прихильником еволюційного розвитку суспільних процесів, вірив у досягнення людством значних успіхів в економічному, соціальному, духовному та культурному розвитку, вважав народ єдиним джерелом влади, відстоював права і свободу особистості, виступав проти станових привілеїв. Як представник народницької школи в українській історіографії Антонович став засновником «київської школи» істориків. Серед його учнів блискучі вчені: академіки М.С. Грушевський, Д.І. Багалій, М.П. Дашкевич, професори М.В. Довнар-Запольський, П.В. Голубовський, І.А. Линниченко, В.Г. Ляскоронський, І.М. Каманін, А.С. Синявський, історики С.О. Єфремов, В.М. Доманицький та ін.

За визначні наукові досягнення вченому було присвоєно звання заслуженого ординарного професора, чин дійсного статського радника, нагороджено орденами св. Станіслава I та II ступеня, св. Анни II ступеня та св. Володимира III ступеня, декількома медалями. Проте його не обминули цькування, звинувачення в «українофільстві», принизливі допити, обшуки, негласний нагляд упродовж багатьох років [2]. Незважаючи на примхи долі, поборник добра і справедливості був надзвичайно скромною та щедрою людиною, допомагав студентам морально і матеріально, захищав їхні інтереси. І все це робив тихо й спокійно, без галасу й вихваляння.

Досі остаточно не з'ясовані дата (1830 чи 1834 р.) і місце народження В.Б. Антоновича. Він був незаконно народженою дитиною збіднілих польських шляхтичів, які заробляли на хліб гувернерством у панських маєтках на Поділлі. Його мати Моніка Антонович вже мала двох старших дітей, хлопчиною до шести років опікувалась бабуся, яка стала і його першою вчителькою та вихователькою, її пісні, казки, бувальщини глибоко запали в дитячу душу. Мати ж прагла прищепити йому польський патріотизм, вихваляла все своє і зневажала українське. Володимира стали готувати до вступу в гімназію. Його формальний батько, чиє прізвище він носив, навчав його катехизису та латинської мови, але не мав на нього ніякого морального впливу. У 1844 р. хлопчика відправили до відомого на півдні України одеського Рішельєвського ліцею, з часом перетвореного на Новоросійський університет. Тут син зустрівся з рідним батьком – Янош Джидай був директором пансіону ліцею. Між ними відразу склалися духовно близькі взаємини, а в багатющій батьковій бібліотеці ліцеїст ознайомився з творами французьких просвітителів-енциклопедистів. Після відкриття в Одесі гімназії Володимира зарахували в п'ятий клас.

Закінчивши 1850 р. навчання, гімназист, підкорившись волі матері, вступає на медичний факультет Київського університету св. Воло-

---

[1] *Сарбей В.Г.* Антонович Владимир Бонифатьевич // Славяноведение в дореволюционной России. – М.: Наука, 1979. – С.53.

[2] *Ульяновський В.* Син України (Володимир Антонович: громадянин, учений, людина) // *Антонович В.Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.45.

димира. На другому курсі він збагнув, що зробив хибний вибір, але змінити нічого не міг. Йшла Кримська війна 1853-1856 рр., Севастополь та сусідні губернії, де перебувала величезна кількість хворих та поранених, гостро потребували лікарів. Урядовою постановою було заборонено перехід із медичного факультету на будь-який інший. 1855 р. випускник університету приймає перше лікарське хрещення під час спалаху холери в Чорнобилі та Бердичеві [1]. Через рік він вступає на історико-філологічне відділення Київського університету св. Володимира і закінчує його 1860 р. зі ступенем кандидата.

Студентом В.Б. Антонович жадібно читав усе, що було надруковано з історії України: праці батька і сина Бантиш-Каменських, М.А. Маркевича, А.О. Скальковського, О.І. Рігельмана, літописи Самовидця, Григорія Грабянки, Самійла Величка, монографії М.І. Костомарова, М.О. Максимовича, твори українських письменників І.П. Котляревського, Г.Ф. Квітки-Основ'яненка, Є. П. Гребінки, Т.Г. Шевченка, П.О. Куліша тощо. Все це не тільки певною мірою тамувало інтелектуальний голод, але й збуджувало думку, уяву, спонукало поглиблювати знання.

Інтенсивне вивчення історії України викликає в юнака потребу безпосереднього спілкування з її народом, що обумовило його непорозуміння в колі польського студентського товариства, до якого він належав. Антонович виходить з нього й організовує з патріотично налаштованих українських студентів так званий гурток хлопоманів. Під час літніх канікул гуртківці вирішують пішки пройти Україною. За три роки (1857-1859) ходіння в народ студенти обійшли Волинь, Поділля, Київщину, Катеринославщину, Херсонщину, ознайомилися з побутом та духовною культурою простого народу. Саме тоді Антонович захопився етнографією. Після відвідин колишніх запорозьких вольностей, могили славетного кошового отамана Івана Сірка студенти були вражені глибиною історичної пам'яті народу: «Нас здивувало те, що всі селяни, з якими нам доводилося балакати, прекрасно пам'ятали Запорожжя: могли доволі категорично розказати про його побут» [2]. Нащадки запорожців зберегли багато переказів про своїх предків. У спілкуванні між собою і чужими виявляли повагу і шанобливість, «дуже сильну природню логіку і дуже розвинену народню етику, що сказувалось в готовності до помочі і в приятельському відношенні до всякого нужденного» [3].

Хлопомани проводили різноманітні зібрання, читали реферати, випускали рукописний журнал, заснували школу, перейняту українським демократичним духом.

У 1862 р. В.Антонович звертається до попечителя навчального округу М.І. Пирогова надати йому посаду викладача латинської мови й отримує дозвіл. Так розпочинається його педагогічна діяльність. У цей час він переживає чимало прикрощів через сфабриковані колишніми однодумцями-поляками доноси – ті ніяк не могли змиритися з його прихильністю до українства. На сторінках журналу «Основи» він дискутує з поляками, аргументовано доводить негативну роль шляхти в Україні, перед якою стояла дилема: полюбити народ, серед якого вона живе, перейнятися його інтересами, повернутись у віру своїх предків, працею та любов'ю винагородити його за все зло, біди та

---

[1] *Киян О.* Володимир Антонович // Історія України в особах XIX –XX ст. – К.: Україна, 1995. – С. 86.

[2] *Антонович В.Б.* Мемуари // Твори: повне видання. – К.: ДВУ, 1932. – Т.І. – С.45.

[3] Там же. – С. 41.

страждання, завдані нею українцям. Якщо ж не вистачить моральних сил це зробити, то переселитися в Польщу до своїх одновірців.

В.Б. Антонович обрав перше, сподіваючись, що «трудом и любовью заслужу когда-нибудь, что украинцы признают меня сыном своего народа, так как я все готов разделить с ним» [1].

У становленні Антоновича як археографа важливу роль відіграв засновник Центрального історичного архіву декан юридичного факультету Київського університету професор М.Д. Іванишев – 1863 р. він запросив свого учня на роботу канцеляристом в очолювану ним Київську археографічну комісію для розгляду давніх актів. Після переходу на посаду ректора він рекомендував Володимира Боніфатійовича головним редактором праць Комісії «Архива юго-западной России». В цій установі Антонович працював до 1882 р.; тут він написав свою першу історичну працю «О происхождении козачества. По актам с 1500 по 1648 г.» як передмову до третьої частини першого тому «Архива юго-западной России».

Протягом багатьох років Антонович працював в архівах Києва, Москви, Петербурга, Львова, Кракова, Варшави, Риму. Вчений особисто знайшов і відібрав 8000 актів, з них 2200 опубліковано в дев'яти томах «Архива...» [2], кожен з яких відкривався його докладним вступом; виходить низка самостійних досліджень, кожне з яких можна було захищати як докторську дисертацію. Проте вчений пише оригінальну роботу «Очерк истории Великого княжества Литовского до смерти в.кн. Ольгерда» і 1878 р. успішно її захищає. Через десять днів його обирають ординарним професором кафедри російської історії Київського університету.

В.Б. Антонович був одним з ініціаторів відкриття в Києві 1873 р. південно-західного відділу Імператорського Російського географічного товариства, яке ставило за мету вивчення етнографії, економіки і статистики краю. Його членами були Ф.К. Вовк, М.П. Драгоманов, П.Г. Житецький, М.В. Лисенко, О.О. Русов, П.П. Чубинський. Товариство видало два томи «Записок» і три томи творів М.О. Максимовича, провело в Києві перепис населення та III Археологічний з'їзд, взяло участь в географічному конгресі та виставці в Парижі. В пору найвищого піднесення діяльності розпочалося цькування, звинувачення в «українофільстві» та неблагонадійності. Особливо гострих форм набуло переслідування в 1875 р. після обрання В.Б. Антоновича головою товариства. Через рік вийшов сумнозвісний Емський указ, а ще через рік товариство було ліквідоване. Гоніння на вченого було реакцією влади на його громадсько-політичну діяльність та приналежність до організації української інтелігенції «Громада», яка в 70-90-их роках XIX ст. перетворилася на головний осередок національної та культурної роботи серед населення України. 1882 р. громадівці згуртувалися навколо щомісячного журналу «Киевская старина», одним із засновників якого був В. Антонович. З появою цього видання розпочинається найплідніший у творчому плані період життя дослідника: майже в кожному числі є його статті, нотатки, рецензії, публікації документів, художні твори.

В.Б. Антонович продовжує плідно працювати в Історичному товаристві Нестора-літописця при Київському університеті, друкується в його «Чтениях...»

---

[1] *Антонович В.Б.* Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори. – К.: Либідь, 1995. – С.89.

[2] *Ульяновський В.* Син України... – С.59.

У 1890 р. побачили світ неоціненні для історії України та історичної географії «Мемуары, относящиеся к истории южной Руси». В книзі зібрано свідчення сучасників та очевидців XVI ст. про наш край, які досі залишаються важливим джерелом знань про південний регіон та суміжні з Україною території. Володимир Антонович разом з істориком Катериною Миколаївною Мельник написали до кожного з чотирьох джерел передмову та примітки, а також зробили більш точний і сучасний переклад російською мовою.

Зайнятий викладацькою, видавничою та науковою роботою, вже немолодий і хворий В.Б. Антонович продовжує відігравати активну роль в політичному житті. В 1897 р. його обирають почесним членом Товариства українських поступовців. Про цей аспект діяльності вченого красномовно сказав Сергій Єфремов: «В іншій країні, за інших політичних обставин він зміг би на повну широчінь розгорнути свій талант політика й зробився б, мабуть, проводирем широких мас людності до кращого життя. В Росії, в обставинах самодержавно-поліційного режиму сталося інакше. Хіба лиш маленька частка його великих політичних здібностей пішла в роботу, та й то невидну, часто дрібну, без широкого розмаху, без ясних перспектив. Але все ж і цією навіть часткою Антонович-політик виконав ту присягу, що її зложив був колись, на переломі юнацького віку, перед судом власної совісти» [1].

Антоновича-історика високо цінували сучасники. Із багатьох свідчень подамо лише одне – колишнього однодумця, згодом ідейного опонента М.П. Драгоманова: «Між теперішніми істориками України перше місце займає В.Б. Антонович. Праці його дають дорогий матеріал для історії України...» [2]

При всій неоднозначності й суперечності політичних поглядів та громадської діяльності науковий авторитет В.Б. Антоновича був дуже високий. Визнанням наукових заслуг професора було обрання його членом багатьох наукових установ і товариств, членом-кореспондентом Імператорської Російської Академії наук [3].

Усю життєву енергію та знання Володимир Антонович віддав служінню українському народові, справі його національного відродження [4].

Повернення широкому загалу читачів після 115-річного забуття «Мемуаров, относящихся к истории южной Руси» українською мовою стане важливою віхою на шляху до осягнення історичних національних цінностей та надбань, поглиблення наших знань про рідний край і подвиги наших пращурів.

Володимир Мороз,
історик, заслужений працівник
культури України

---

[1] *Єфремов С.* Перед судом власної совісти: Громадська і політична робота В.Б. Антоновича // Вибране. - К.: Наукова думка. 2002. – С. 734.

[2] *Драгоманов М.П.* Вибране: ...Мій задум зложити очерк історії цивілізації на Україні. – К.: Либідь, 1991. – С. 488.

[3] *Ульяновський В.* Син України... – С. 33, 55.

[4] *Киян О.* Володимир Антонович... – С. 91.

ПЕРЕДНЄ СЛОВО

Ми вважаємо зайвим вказувати нашим читачам на те важливе значення, що собою являють нотатки сучасників при вивченні історії кожного народу. Якщо це джерело історичного знання і поступається стосовно фактичної точності архівним даним, то воно безперечно доповнює свідчення актів, подаючи повну, живу та різнобічну картину народного побуту і дає змогу оцінити рівень суспільного розвитку, ставлення громадської думки до подій, що відбувались у описаний мемуаристом час. Тож ми гадаємо, що для повного й неупередженого розуміння кожного історичного моменту необхідно при його вивченні ознайомитися з нотатками сучасників.

Щодо історії південно-західної Русі є досить численна низка мемуарів, починаючи з половини XVI ст. Нотатки ці складені здебільшого іноземцями або туземцями, котрі писали іноземними мовами; при цьому вони вміщені у виданнях спеціальних, малопоширених та малодоступних або видані давно і є нині бібліографічною рідкістю і через всі ці причини малодоступні для більш широкого кола інтелігентних читачів. Прагнучи усунути цей недолік, що його відчувають всі, хто цікавиться вивченням південноруської старовини, редакція «Киевской старины» має намір вмістити у додатках переклади низки нотаток сучасників, починаючи з половини XVI до початку XVIII ст. При перекладі редакція намагатиметься передати якомога точніший зміст тексту; при цьому переклади супроводжуватимуться необхідними для пояснення тексту коментарями.

До складу майбутньої серії мемуарів редакція має намір включити такі нотатки:

Михайла Литвина. Уривки про звичаї татар, литовців і москвитян (Michalonis Lituani. De moribus tartarorum, lituanorum et moscorum fragmina decem).

Леонарда Горецького. Опис війни Івонія, воєводи волоського (Descriptio belli Ivoniae, voivodae Valachiae).

Еріха Ляссоти. Щоденник (Tagebuch des Erich Lassota von Steblau).

Якова Собеського. Записки про хотинську війну (Commentariorum chotinensis belli libri tres).

Гійома Боплана. Опис України (Discription d'Ukrainie).

Якима Єрлича. Літописні нотатки (Latopisiec).

Симеона Окольського. Щоденник воєнних дій між військами коронним і запорозьким у 1637 і 1638 роках (Djarjusz tranzakcji wojennej miedzy wojskiem koronnym i zaporowskim w 1637 r.; kontynuacja djarjusza wojennego w roku 1638).

Богуслава Машкевича. Записки (Pamietnik).

Миколая Ємеловського. Записки (Pamietnik).

Записки аноніма, видані Войцицьким (Pamietniki do panowania Zygmunta III, Wladyslawa IV i Jana Kazimierza).

Криштофа Перетятковича. Звіт про заслуги Речі Посполитої (Informacja uslugi ku Rzeczy Pospolitej).

Патрика Гордона. Щоденні нотатки (Tagebuch des generalen Patrick Gordon).

Яна Зеленевецького. Про перемогу, отриману над Шереметьєвим (Memorabilis victoria de Szeremetho).

Яна Юзефовича. Літопис.

Із усіх перелічених нотаток лише чотири були видані в перекладі російською мовою, але з них два - Михайла Литвина і Перетятковича були вміщені у виданнях спеціальних і вельми малопоширених; за-

писки Боплана, видані в російському перекладі Устряловим ще 1832 року, нині є великою бібліографічною рідкістю; лише нотатки Еріха Ляссоти у перекладі Бруна видані відносно недавно. Беручись за видання нового перекладу, редакція має на меті не виключати із серії свого часопису мемуари першорядної важливості, з іншого боку вона прагне подати переклад більш точний, оскільки їй вдалося отримати примірник німецького видання, звірений із рукописом Бауценської бібліотеки, до того ж численні помилки, допущені в німецькому виданні Шоттина, були ретельно виправлені за рукописом самого Ляссоти.

При виданні нотаток редакція перекладатиме лише ті їх частини, що стосуються історії південної Русі, залишаючи поза увагою досить об'ємні розділи щодо історії інших країн. Такі скорочення у значних розмірах будуть зроблені при перекладі нотаток Ляссоти, аноніма, Гордона та Юзефовича. Додатково до складу даної серії увійдуть невеликі уривки тих мемуаристів, твори яких, хоч і присвячені історії інших країн, містять більш чи менш обширні епізоди, що стосуються історії південно-західного краю, як наприклад: Blaise de Vigenere (La description du royaume de Pologne et pays adjacents), Альбрехт Радзивіл (Pamietniki), Delarac (Les anecdotes de Pologne ou memoires secrets du regne de Jean Sobieski). Записки Яна Паска і Почобута, Отвиновський (Dzieje Polski pod panowaniem Augusta II) тощо.

ВИТЯГИ ІЗ ТВОРУ МИХАЙЛА ЛИТВИНА 1550

Серед мемуаристів XVI ст., нотатки яких стосуються історії західної Русі, перше місце як за часом, так і з огляду на важливість переказаних подій займає Михайло Литвин. На жаль, твір його не дійшов до нас повністю.

Первісний рукопис, написаний автором латинською мовою, був поділений на десять книг; але перший його видавець Грассер, який користувався оригіналом, видав його не цілком, а надрукував лише уривки першої та дев'ятої книг і скорочення з уривків решти восьми книг. За свідченням самого Грассера, він значно скоротив первісний текст нотаток Михайла Литвина; по закінченні першого уривка він вмістив пояснення під заголовком «Дещо до читача», в якому говорить: «Наступні за цим книги Михалон наповнює тільки наріканнями на зіпсовані звичаї свого народу, кажучи, що це найзгубніший ворог, котрого слід позбутися передусім, тому він прагне, щоб звичаї були виправлені, і вказує королю на засоби, як досягнути цієї мети. Але ми, опустивши нарікання, ознайомимося тільки з тим, що стосується власне історії».

У такому скороченому вигляді Грассер видав нотатки Михайла Литвина в Базелі 1615 р. у збірнику, до якого ввійшли ще декілька різноманітних статей, про що свідчить його назва: «Michalonis Litnani de moribus tartarorum, lituanorum et moschorum fragmina X, multiplici historia referta – et Iohannis Lasicii Poloni de diis Samagitarum caeterarumgue Sarmatarum et falsorum

christianorum. Item de religione Armenorum et de initio regiminis Stephani Batorii. Nunc primum per I.Jac. Grasserum C.P. ex manuscripto autentico edita. Basileae, apud Conradum Waldkirchium MDCXV».

Весь цей збірник Грассер присвятив кн. Октавіану Александру Пронському, онукові відомого київського воєводи Фрідріха Глібовича Пронського, з яким познайомився під час подорожі молодого князя за кордон для завершення своєї освіти.

На початку збірника Грассер подав генеалогію роду князів Пронських, що рясніє, між іншим, неточностями й похибками, і посвяту книги молодому князю, де він пояснює мету свого видання такими словами: «Тепер, коли ти маєш намір повернутися на батьківщину, то з прибуттям твоїм тобі, без сумніву, доведеться інколи битися з татарами й москвитянами – я вирішив присвятити твоєму славетному імені цю працю, в якій правдиво зображається життя цих ворогів». Далі у присвяті Грассер повідомляє такі подробиці про публіковані ним нотатки: твір цей написано 1550 р. для Сигізмунда Августа, який щойно вступив на польський престол; видавець знайшов рукопис серед паперів друкаря Петра Перни, котрому його надіслали з Польщі для друку.

Виданням Грассера скористалась перегодом фірма Ельзевірів і перевидала частину нотаток Михайла Литвина у збірнику під назвою «Respublica sive status regni Poloniae, Lituaniae, Prussiae, Livoniae etc. diversorum antorum. Lugduni Batavorum. Ex officina Elzeviriana. Anno MD CXXVII».

Шоста стаття цього збірника (с.165-174) названа так: «Quaedam ad Lituaniam pertinentia ex fragmentis Michalonis Lituani». Вона містить лише 4-й та 5-й уривки грассерівського видання і то з деякими пропусками.

Уже недавно текст уривків Михайла Литвина знову надруковано в «Архіві історико-юридичних даних», випущеному Калачовим; його вміщено у другій половині другої книги цього видання (Москва, 1854). Калачов досить точно передрукував латинський текст Грассера з примірника його збірника, що належав бібліотеці Московського університету, й додав до нього російський переклад, здійснений С. Шестаковим.

Розглядаючи цей переклад, ми виявили в ньому певні неточності та скорочення, до того ж не завжди могли погодитися з перекладачем щодо розуміння самого тексту і тому заново зробили пропонований переклад. Гадаємо, що осіб, які займаються історією західно-руського краю, переклад цей може до певної міри зацікавити як з огляду на наукову важливість пропонованого історичного матеріалу, так і тому, що видання Калачова, як надто спеціальне, малопоширене вже нині є бібліографічною рідкістю і малодоступне для більш широкого кола читачів. При перекладі ми перш за все дбали про його точність, старались триматися якомога ближче до оригіналу, внаслідок чого змушені зберегти надзвичайно стислий і дещо пишномовний стиль викладу автора, гадаючи, що при перекладі історичного матеріалу набагато важливіша якомога більша близькість до оригіналу, аніж стилістична легкість видання.

Час складання нотаток Михайла Литвина Грассер визначив 1550 р.; ця дата цілком підтверджується даними, вміщеними в самому тексті. Автор згадує багато подій першої половини XVI ст., посилаючись на них як на факти з недавнього минулого; такі його нотатки про битви при Клецьку (1506), Лопушній (1512), Сокалі (1519), Могачі (1526), Ольшаниці (1527)

та Очакові (1529), як і записи про пожежу, що винищила Вільно (1529). Далі автор називає своїм сучасником в.кн. Іоанна IV Васильовича (вступив на престол 1533 р.). Перелічуючи події, що сталися за царювання Сигізмунда I (помер 1548 р.), він завше згадує ім'я цього государя з епітетом «покійний» (divus). Зрештою він називає ім'я сучасного йому кримського хана Сахиб-Гірея, загиблого 1551 р. Зіставляючи ці дані, можна досить точно визначити час складання нотаток – це проміжок між 1548 і 1551 рр., що цілком підтверджує повідомлену Грассером дату.

Набагато складніше визначити особу самого укладача. Першому видавцеві він був відомий під іменем Михалона Литвина. Звісно, Михалон – це латинізоване ім'я «Михайло», широко вживане на Русі в XVI ст.; латиною його писали «Michalo» й утворювали родовий відмінок від нього на латинський лад – Michalonis. Литвин – це, звісно ж, назва народу, із середовища якого походив укладач нотаток, прізвища нашого автора ми не знаємо. Справді, з самого тексту нотаток можна констатувати, що їх автор належав до народності литовської: він знав литовську мову і в 5-й книзі подає більше 70 слів, спільних, на його думку, для латинської та литовської мов. На початку уривка цього розділу він говорить вельми недвозначно: «Російська мова чужа нам, литовцям, які походять від італійської крові».

Із даних щодо біографії автора, внесених до його оповіді, знаємо лише, що він особисто відвідував Крим і, судячи з кількості зібраних ним спостережень, пробув у цій країні досить тривалий час; перебуваючи в Криму, автор мав не тільки повну свободу, а навіть, здається, доступ до ханського двору; припускати це можна з тих подробиць публічного й

інтимного життя Сахиб-Гірея, які натрапляємо в нотатках. На цій підставі, а.також зі змісту звернення литовського бранця, з яким автор розмовляв у Кафі і який доручав йому передати великому князю різні міркування, можна припустити, що укладачем нотаток був один із дипломатичних агентів, котрих часто надсилав до Криму литовський уряд.

Переглядаючи видані досі документи щодо історії відносин великих князів литовських із Кримом у першій половині XVI ст., надибуємо декілька осіб, які їздили як посли чи гінці в орду, на ім'я Михайло. Так, на двох листах Сигізмунда I до Менглі-Гірея, написаних у 1510 р. (13 і 27 листопада) є помітки: «Той лист надісланий до орди дяком Михайлом» та «Той ярлик від короля відісланий до Менглі-Гірея, царя перекопського, тим же дяком Михайлом» [1]. У 1511 р. лист Сигізмунда I до литовського посла в Криму починається такими словами: «Дворянину нашому Михайлу Павши та писареві нашому Михайлу Василевичу; той же писар посольства Михайло Василевич знову був посланий до Криму 1513 р. з листом Сигізмунда I до Менглі-Гірея [2]. Нарешті у 1538 р. цей король звертав увагу панів ради литовської на те, що дипломатичні відносини щодо Криму набули ворожого характеру і, з-поміж інших фактів, вказував, що "цар перекопський *легкість* послу його милості Михайлу Тишковичу там, в орді, висловив»[3]. (Документ не подає, в чому полягала виявлена до

---

[1] *Pulaski*. Stosunki Polski z tatarszozna. – С. 369, 375.

[2] Там же. – С. 382-383, 410.

[3] Акты, относящиеся к истории южной и западной России, собранные и изданные археографическою комиссиею. – СПб., 1863. – Т.I. – С. 87, 97. (В подальшому посилання на це джерело подаються скорочено: Акты ю. и з. Р.).

посла зневага). Нам здається, що хтось із названих осіб досить правдоподібно міг бути автором нотаток «Про звичаї татар» Якщо допустити можливість такого припущення, то укладання нотаток скорше можна б приписати Михайлу Тишковичу, бо його посольство перебувало в Криму вже при Сахиб-Гіреї, всього за 12 років до появи записів.

Нотатки Михайла Литвина містять багатий запас даних про внутрішнє побутування Великого князівства Литовського; у виданій частині ще більше вціліло свідчень про побут кримської орди та про її ставлення до литовсько-руських областей. Втім, при всьому багатстві фактичного матеріалу ми не можемо змовчати про один великий недолік у плані й характері твору. Автор мав на увазі не стільки оповідь про побачене й почуте ним, скільки мету дидактичну. Певне, вся розповідь спрямована на те, щоб вплинути на молодого короля Сигізмунда Августа й спонукати його вжити заходів до виправлення моралі та піднесення енергії в середовищі литовських землян. Для цього Михайло, з одного боку, перебільшує недоліки своїх співгромадян, з іншого – чесноти сусідів, причому нерідко суперечить як сам собі, так і іншим історичним свідченням. Втім, цю зайвину шаржу читач вирізнить досить легко при уважному читанні.

УРИВОК ПЕРШИЙ

Хоча ми вважаємо татар варварами й бідняками, проте вони пишаються стриманістю свого життя і древністю свого скіфського походження, стверджуючи, що народ їхній походить від Авраама і що він ніколи не був ніким уярмлений, хоча й потерпав ча-

сом від нападів Александра, Дарія, Кіра, Ксеркса та інших могутніх царів і народів.

Нині татари поділені на декілька орд, тобто народів. Так, за сусідами нашими – перекопськими татарами та їхніми спільниками – білгородськими та добрудзькими [1], які мешкають на кордоні Молдавії, на схід є могутні орди, ворожі перекопській: одна ногайська, друга астраханська [2], третя за річкою Танаїсом, що називається також Волгою [3], – заволзька. Це батьківщина царя Батия, котрий спустошив Угорщину. Орда ця ніколи не панувала над москвитянами й усіма руськими, тепер вона примкнула до ногайської орди. Далі йдуть орди казанська, казахська, бухарська, самаркандська і, як подейкують, декілька інших; вони розподілені між дванадцятьма повелителями згідно з обіцянкою, даною Господом їхньому пращуру Ізмаїлу [4], що від нього народяться дванадцять вождів і піде великий народ.

Серед татарських орд перекопські татари слабші інших, але вони живуть найближче за всіх до наших земель й вороже ставляться до нас; вони сподіваються на нашу необачність, а також користуються близьким сусідством та зручністю місцезнаходження, що дає їм безпечний сховок.

---

[1] У тексті: Dobricenses.

[2] Alia (орда) Chastorocani.

[3] Автор очевидно сплутує Волгу з Доном (Tanais).

[4] «А щодо Ізмаїла, Я послухав тебе: Ось Я поблагословлю його, і вчиню його плідним, і дуже-дуже розмножу його. Він породить дванадцять князів, і великим народом учиню Я його». – Книга буття. – Р. 17. – Стр. 20. – Біблія. – С. 24 (Тут і далі при цитуванні свято-письма посилаємось із вказівкою сторінки на видання: Біблія або книги святого письма Старого і Нового заповіту із мови давньоєврейської й грецької на українську дослівно наново перекладена. – 1989. – 1523 с.).

Справді, перекопські татари мають сховище, укріплене самою природою; дві мілкі затоки, одна з яких називається Меотидою, вклинюються від моря в материк майже на тридцять миль; на початку і по всій довжині вони розташовані на однаковій відстані, одначе кінці їхні зближуються і розділені лише вузьким сухим перешийком [1], впоперек якого від однієї затоки до іншої тягнеться рів і високий вал з прорізаними воротами – єдиним входом до країни татар з боку суші.

Через цей перекопаний рів і фортецю біля воріт і весь оточений затоками півострів ми називаємо Перекопом. Раніше ж він називався Таврикою, належав до володінь трапезундських греків і був ними заселений; й донині греки, які мешкають на півострові, зберегли свою мову і віру. Цей півострів омивається морем Понтійським, яке в цій країні іменують Понтом Євксинським. Хоча він захищений своїм розташуванням, але ні обширні затоки, ні рів, ні високий вал, ні міцна фортеця не могли б завадити добре зорганізованому війську проникнути всередину країни. До цих єдиних воріт до Таврики від останніх литовських фортець – Черкас та Брацлава шість днів шляху цілковито рівним, порослим травою степом, не перетнутим ніде ні горами, ні лісами, ні болотами і не перерізаним, окрім Борисфена, важкими для переправи річками. В самій Тавриці морський берег, а також країна біля підніжжя гірського кряжа вкриті узвишшями та лісами; ця частина заселена тубільцями греками; решта півострова, де мешкають татари, степова. Вся країна дуже родюча, виробляє багато

[1] Автор мав трохи неточне уявлення про обриси Азовського моря і Каркінітської затоки.

хліба, вина, м'яса і солі. Сіль зароджується там у великій кількості в озерах унаслідок згущення води на осонні після весняного рівнодення, вона покриває воду наче крига, прозора і часто схожа на кристали. Земля, раз тільки зорана й заволочена гілками, щедро родить всяке збіжжя й виноград. Худоба та коні навіть узимку пасуться в полі; якщо їх, перевтомлених роботою, худих і виснажених, відпускають на пасовище, то вони відгодовуються м'якою травою, добутою з-під снігу ударами копит, не гірше, ніж у нас на кращих випасах чи під дахом. І все це тому, що клімат там м'якший, земля тучніша від домішки мулу та солі, й росте особливий вид трави – постійно зеленої, смачної й дивовижно поживної для худоби; її назва *типеч*.

Стверджують, що колись у країні було так багато мешканців, що у грецьких містах бувало по тисячі церков, а духовенство було таким пихатим, що єпископи й архімандрити вступали до храмів не інакше, як верхи. І тепер деякі міста, хоч і розруйновані, обсягами своїх мурів та розвалин нагадують колишню велич, особливо місто, яке ми називаємо *Солхат*, москвитяни – Крим, греки ж колись іменували Феодосією [1]; а ще древня столиця Корсунь, в якій русь-

---

[1] Йдеться про нинішнє місто Старий Крим (Ескі-Крим), що лежить за 23 версти на захід від Феодосії на річці Чурук-Су. Первісна назва його *Солхат*, після завоювання півострова татарами отримало нову назву – Крим. Оскільки перші хани заснували тут свою столицю, то назва міста перейшла і на весь Таврійський півострів; перегодом, коли ханська столиця була перенесена до Бахчисараю, місто почали називати Ескі-Крим. Автор помилково сплутує Солхат із Феодосією, що мала тоді татарську назву *Кефа*. Кефу і Солхат згадують сучасні йому мусульманські письменники як два окремих міста, що лежать на відстані одного дня шляху (Див. «Крымское ханство» Смирнова. – С. 56, 59, 65, 74 та ін.).

кий князь прийняв хрещення і християнське ім'я; потім її сплюндрував наш народ і взяв здобич, сліди якої донині залишилися в кам'яних паркетах, мозаїках й опорядженні стін київських храмів; з неї було подаровано двері до гнєзненського собору [1].

Такий розор нашими Корсуня змусив таврійських християн, звиклих до розкоші й лінощів, покликати собі на допомогу загін татар із заволзької орди й оселити його в себе на феодальному праві для відбиття наших набігів. Перегодом ці татари, посилюючись мало-помалу, сягнули чисельності цілого народу й обрали собі ватажком якогось Темир-Кутлука, свого одноплемінника, котрому присвоїли титул царя. Але пращури вашої величності, перемігши цих підданих татарського царя, віроломних грецьких васалів, призначали їм у царі своїх підданих татар із Литви. Останнім царем – виходцем із Литви був Ачи-Гірей, який народився поблизу Трок і звідси блаженної пам'яті Вітовтом посланий туди на царство. Владарюючи в Тавриді, він народив сина Менглі-Гірея, а цей – нинішнього царя Саіп-Гірея [2], його старших братів та попередників на царському престолі: Мухамет-Гірея, Саадет-Гірея та Хази-Гірея[3]; таким чином благородне ім'я пращура було взято

[1] Повідомлення помилкове. Бронзові двері гнєзненського собору – середньовічної німецької роботи, а не візантійської, на них зображено 18 епізодів з житія св. Войтеха (Lelewel. Polska wiekow srednich. – T. IV. – С. 296-329).

[2] Саіп-Гірей, точніше Сахиб-Гірей, царював з 1525 по 1551 р.

[3] Хази, правильніше Гази-Гірей, помилково названий сином Менглі-Гірея; він був його онуком, сином Мухамед-Гірея. У 1523 р., після вбивства батька, був проголошений ханом за вибором мурз, та через шість місяців на прохання тих же мурз зміщений султаном у 1524 р., і ханський престол зайняв його дядько Саадет-Гірей (Смирнов. Крымское ханство. – С. 393-394).

цілим його потомством, що успадкувало царський престол. Таке походження роду Гіреїв, насадженого там десницею предків вашої величності; тепер на знак вдячності за своє вивищення вони завдають нам тяжких турбот.

Незважаючи на розквіт у Тавриці зайд і посилення татарської держави, міста Мангул, Кафа, Керч, Козлов [1] та інші на побережжі моря зберегли свою самостійність, доки не були взяті турецьким військом, посланим із Константинополя близько 70 років тому.

Відтоді нащадки туземців греків підкорилися ярму турків і платять їм поголовну данину; вони займаються хліборобством, винарством і скотарством, досить заможні – багато хто має навіть срібний посуд, бо їм забезпечує спокій та безпеку більш розумне управління язичників. І все ж життя їхнє не надто приємне, адже вони не вважаються гідними будь-яких почестей, панівні мусульмани зневажають їх і не тільки не вступають з ними у якісь зносини, а навіть не удостоюють іншого погляду, крім презирливого; до того ж їх, в тім числі власників срібного посуду, обтяжують роботами, особливо прикрими в неділю та на свято св. Пасхи. Християнин не може там утримати влади над рабом, ні навіть над непокірним сином, якщо той звернеться до чиновника. Самі батьки родин можуть при цьому постраждати, якщо на них донесуть, що вони словом чи хоча б порухом пальця зневажили магометанську релігію.

Таврика може слугувати прикладом непостійності долі: становище її народонаселення цілковито змінилося. Нащадки вельмож позбавлені шани й свободи, зневажені й обернені в рабство; вони втратили свої

---

[1] У тексті: Mancup, Caffa, Kercze, Kozlevv.

права і змушені платити поголовну данину магометанам; горді єпископи, що колись нехтували церквами Божими, тепер самі, зневажені й принижені, плазують перед грізними поглядами турків і татар. Колись багаті, пишні, веселі, гамірні, сповнені розкоші міста нині порожні й поруйновані, деякі зрівняні з землею й назви забуті. Правителі народу – не благородні християни, вроджені його покровителі, а чужоземці язичники, які недавно вибралися з рабства, та васали, що разом захопили і свободу, і владу.

Татари настільки розплодилися в Таврицї, що можуть виставити на війну до 30 000 війська, якщо підіймаються за наказом усі загалом, навіть непридатні до військової служби, лише могли б сидіти на коні. Коли в моїй присутності цар відправляв зі своїм сином половину війська на допомогу туркам до Угорщини [1], його налічили 15 000; хоча в похід виступали відбірні татари, споряджалися вони звичайно, тобто були майже без зброї, заледве десятий чи двадцятий мав шаблю або сагайдак, панцирі стрічалися ще рідше; одні мали тільки киї – кістяні чи дерев'яні, інші були підперезані порожніми піхвами без зброї. Щитів, списів чи чогось подібного вони зовсім не знають. Вони ніколи не зв'язують себе в поході ні обозами, ні якоюсь ношею, ні зброєю, ні харчами, крім невеликої кількості підсмаженого проса або тертого сиру. Зате ніхто не вирушає без кількох свіжих пасів, особливо коли прямують в наші краї, тоді вони більше дбають про засоби для в'язання нас, аніж про

---

[1] За царювання в Криму Сахиб-Гірея відомі три походи султана Сулеймана до Угорщини: 1529, 1532 та 1540-1541 рр.; автор нотаток був свідком відсилання татарського допоміжного загону в один із цих походів.

зброєю для власного захисту. Коней вони завше беруть у похід дуже багато, кожен у їхньому війську веде по п'ятеро запасних коней. Тому вони дуже швидко долають шлях під час набігів завдяки тому, що часто змінюють коней; вони легко втікають від переслідування ворогів, не боячись при такій кількості коней ні їхньої втоми, ні голоду, до того ж наводять страх чисельністю залишених ними слідів.

На війні вони відзначаються вмінням переносити голод, спрагу, працю, безсоння, спеку, холод і загалом усі злигодні та негоду. У похід рушають без возів та обозів з провіантом, лише в супроводі великої кількості коней. Вони без особливих труднощів навіть узимку без доріг долають обширні степи по глибокому снігу, незважаючи на те, що коні ранять ноги затверділим настом і кригою; через великі й швидкі річки вони без вагання чудово переправляються вплав навіть зимою, коли переправа ускладнена льодоходом, при цьому вони обходяться без човнів, а пливуть, тримаючись за кінські гриви і прив'язавши до хвостів свій багаж, покладений на колоди чи снопи очерету.

У битвах вони хоробріші московитян, хоча їхнє озброєння гірше; на початку атаки вони прагнуть обійти ліве крило ворога для того, щоб зручніше випускати стріли. Часто, уже втікаючи, вони зупиняються, кидаються на ворога, що переслідував їх і розсипався в погоні, і таким чином, вже переможені, виривають перемогу із рук переможців. Але наші долають татар, коли доводиться битись із ними у правильному строю, без хитрощів та підступів, навіть у такому випадку, коли кількісно значно переважають нас. Ми неодноразово випробували це під переможними знаменами покійного батька вашої велич-

ності. Так, через п'ять місяців після нещасної битви християн з магометанами, в якій загинув двоюрідний брат вашої величності король Людовик, 5 лютого 1527 р. на полях біля річки Ольшаниці поблизу Черкас ми перебили 25 000 перекопських татар, хоча військо наше складалося лише з 3500 чоловік [1]. Раніше біля Клецька полягло їх 27 000 від зброї 9000 нашого війська [2]. Так само і в інших місцях: коло Давидгородка, Стрешина, Чечерська, Лопушної [3], в степових просторах – біля Лебедина, Білої Церкви, на річці Сулі та в інших битвах з ними, скільки їх не було в цьому столітті, наші війська скрізь виявлялися сильнішими татар.

Поблизу Сокаля наше військо було розбите не силою, а хитрістю, на незручній місцевості воно було підступно замануте на свіже згарище міста, яке зяяло

---

[1] Угорський король Людовик Владиславович, двоюрідний брат Сигізмунда Августа, загинув у битві з турками біля Могача 29 серпня 1526 р. На початку 1527 р. загін орди з 26 000 чоловік вдерся до Польщі за наказом султана і спустошив Белзьке та Люблінське воєводства, потім повернувся в Крим через Волинь та київську землю. В погоню за ними кинувся кн. Костянтин Іванович Острозький і наздогнав татар на березі Ольшаниці між Каневом та Черкасами, де вони розташувалися на нічліг; напав на них зненацька 5 лютого і завдав рішучої поразки. Небагатьом вдалося порятуватись втечею; вся здобич і до 40 000 ясиру були відняті, 700 татар взято в полон, решта загинула (Салай В. История Венгрии. – Извлечение Н. Попова. – С. 129-130; Bielski M. Kronika Polska. – С. 558).

[2] Блискучу перемогу під Клецьком отримали литовці над татарами на початку серпня 1506 р. під начальством кн. Михайла Глинського.

[3] Із перелічених зіткнень найбільша битва була коло Лопушної 1512 р.; тут Костянтин Іванович Острозький з 6000 литовського війська розгромив 25 000 татар, відбив у них полонених та здобич.

безліччю підземель, печер та льохів [1]. Тоді вперше погордував нами рід Гіреїв, коли їм принесли в Таврику закривавлені обладунки наших воїнів. Перегодом біля Очакова, хоч наше військо билось хоробро і здолало татар, через необережність добровільно віддало перемогу над собою вже переможеному Ослам-султану, відправивши до нього у фортецю своїх ватажків для переговорів [2], не відаючи, що на війні од ворога слід очікувати й відваги, і хитрощів. В такий спосіб наші завше брали гору над перекопцями, за винятком тих випадків, коли ті застосовували підступи й стратегічні виверти.

Життя татар, котрим вони пишаються, первісне, пастуше, схоже на життя патріархів у золотому віці,

---

[1] У 1519 р. сильний загін орди спустошив землі львівську, белзьку та люблінську і повертався з багатою здобиччю й великим ясиром. На березі Бугу біля міста Сокаля їх наздогнав кн. Костянтин Іванович Острозький із зібраним на Волині військом та допоміжним польським загоном. Прикинувши сили ворога та умови місцевості, він вирішив очікувати підмоги, однак поляки, дорікнувши йому боягузтвом, самовільно розпочали битву, причому потрапили під час атаки на руїни спаленого татарами містечка і розладнали свої шеренги; попри всі зусилля кн. Острозького, татари завдали його загонові відчутної поразки і пішли додому зі здобиччю. У битві полягли 1200 рицарів, серед них багато знатних польських панів (Bielski M. Kronika Polska. – С. 542-543).

[2] У 1529 р. начальники війська, що охороняло кордони Поділля, Язловецький, Сенявський і Летальський рушили в похід під Очаків, розбили татарський загін і забрали їхні стада. Втім, виявилося, що вони мали справу з татарами, підвладними Сахиб-Гірею, союзникові Сигізмунда І, який саме помирився з ханом і отримав від нього в наділ Очаків. Дізнавшись про це, ватажки повернули стада і самі поїхали до Очакова на побачення з Іслам-Гіреєм на його запрошення. Татари скористалися їхньою відсутністю і розгромили військо, що залишилося без командирів (Bielski M. Kronika Polska. – С. 560).

коли серед пастухів стад обиралися вожді народів, царі та пророки, як сказав один з них: «І взяв мене Господь від отари» [1].

Так живуть татари донині, мандручи за своїми стадами і переходячи з одного поля на інше. Вони не мають ні хат, ні загорож, тільки пересувні намети з гілок та очерету, вкриті товстою повстю і встелені рогожами та циновками з водоростей; посадивши в них жінок і дітей, вони возять їх за собою на возах. Найродючішу землю вони не обробляють, вдовольняються тим, що вона сама приносить, тобто травою як кормом для худоби. Таким чином вони, за порадою Соломона, живляться самим молоком без хліба і плодів; вони тверезі й стримані, тим паче, що законом забороняється їм пити вино і їсти свинину. Хоча вони вживають м'ясо інших тварин, навіть конину, вдома вони беруть до їжі тільки загиблих чи хворих тварин, зберігаючи здорових, адже стада – це все їхнє майно.

Татари не мають ніякої нерухомої власності, крім колодязів, що, між іншим, належать спільно багатьом членам одного роду. Вони мало дбають і про рухоме майно, що складається винятково з нечисленних предметів домашнього начиння, необхідного для повсякденного вжитку, верхової їзди та воєнної справи. Тільки до останньої вони досить уважні, займатися ж іншими житейськими справами й промислами вважають негідним вільних людей і порушенням закону, що пропагує винятково силу зброї. При такій дикості вони найбільше шанують невибагливість і стримання, живуть без розкоші, проте й без крайніх злиднів, подібно тому, як сказано в святому письмі:

---

[1] Книга пророка Амоса. – Р. 7. – Стр. 15. – Біблія. – С. 1137.

«Я привчився до всього й у всім: насищатися й голод терпіти, мати достаток і бути в недостачі» [1], а також «хто мав багато, той не мав зайвини, а хто мало, – не мав недостачі» [2]. Так і тепер у цих варварів немає багатих, які б задихалися від пересичення, й неімущих, котрі б гинули від голоду та холоду. Попри їхню бідність і скудність коштів, ніхто не жебракує. У них так само рідко трапляється марнотратник, як і голодний, немає ні жебраків, ні ошуканців, ні брехливих свідків, ні клятвопорушників, ні крадіїв чи розбійників, тому немає потреби непокоїтися про охорону свого майна, ні носити зброю для самозахисту в своїй країні. Вважається безглуздим і недозволенним мати при собі зброю під час мандрівки по рідному краю, бо в себе вони свято дотримуються миру й справедливості, віддаючи кожному сповна йому належне, не відраховуючи на користь чиновників десятини чи якихось інших поборів.

Посаду судді ці іновірці вважають джерелом не нарікань, а вдячливості, у них вона належить до функцій не мирян, а духовенства і обіймається священиками, яких називають *каді*. Вони, готуючись до неї, вивчають правила релігії і складають особливу присягу. До того ж у судді обираються такі особи, котрі найменше зацікавлені мирськими справами, за якими їм треба буде судити інших. Для того, щоб правосуддя могло діяти успішніше, судочинство зовсім не допускає тяганини крутіїв, на нього не впливають наклепи. Так, якщо звинувачений, прагнучи

---

[1] Послання св. апостола Павла до филип'ян. – Р. 4. – Стр. 12. – Біблія. – С. 1447.

[2] Друге послання св. апостола Павла до коринтян. – Р. 8. – Стр. 15. – Біблія. – С. 1427.

уникнути суду, не з'являється тут же після того, як позивач покликав його до суду доторком до країв його одягу, то його негайно карали, ніби звинувачення було цілком доведене, – завдавали встановлену законом кількість ударів киями. В суді не можуть бути особисто ні позивачами, ні свідками особи, які не знають закону в необхідному обсязі, щоб захищатися, або ж особи, будь-коли помічені у вживанні вина чи мають інші вади. Суду каді підкоряються люди знатні та вельможі нарівні з простолюдинами, загалом для всіх є один закон, за винятком верховного вождя, велич якого вони вважають вище людської гідності. Вони стараються зберегти рівність між собою носінням однакового одягу та вживанням їжі; непристойністю і беззаконням, гідним тілесного покарання, у них є спроба вирізнитися з-посеред народу одягом, поясом, шапкою чи зачіскою, що не вписуються у древній звичай пращурів. Не личить споживати їжу окремо, не поділивши її з присутніми; господар не повинен брати собі страву раніше, ніж її запропонують всім; при цьому її дрібно кришать і ретельно перемішують, щоб кожен із присутніх мав її однакову. В дорозі у них також усі запаси спільні і вони дуже старанно, один з-поперед одного прагнуть допомогти старим і хворим. Будь-якому гостеві, навіть незнайомому мандрівнику, задарма пропонують їжу і постіль, проте віддалік од власної спальні.

Однак у дечому татари менш цивілізовані. Так, вони вважають непристойним показувати своїх жінок гостям, друзям і навіть щирим співрозмовникам; вони тримають нещасних під замком, у відлюдних покоях, не допускають їх не лише в товариство гостей, а навіть до храмів і зовсім не випускають на вулицю,

звалюючи на них, втім з їхньої ж згоди, всю кравецьку та шевську роботу. Водоночас вони не вдовольняються одноженством, ще й вихваляються, що за древнім звичаєм і з дозволу свого закону кожен має чотирьох дружин і при кожній десять наложниць. Бажаючи бути зразковими чоловіками, вони вибирають наречених не по багатству і красі, одружуються, навіть не бачивши обличчя нареченої, а тільки зібравши дані про її вдачу і мораль. Вони не геньбують брати шлюб зі своїми невільницями, захопленими в полон чи купленими. Через такий вибір дружини їхні постійні, слухняні, живуть у згоді й байдужі, через прив'язаність до чоловіка, до його наложниць; при цьому вони такі цнотливі, що про порушення шлюбних обов'язків не може бути й мови; перелюб вважається карним злочином і карається смертю.

Ці варвари усвідомлюють, що для всякого народу найкорисніші хоробрість і військова дисципліна, а відвага набувається через звичку до злигоднів; тому вони сахаються зніженості й розкошів, з дитинства готуються до військової справи суворим способом життя та звичкою до верхової їзди. Вони сідають на коня з колиски і не перестають їздити верхи до глибокої старості. Їздити возом вважають принизливим навіть дідугани й недужі, бо уникають зніженості і жаліють коней; останніх вони бережуть так, що навіть їхні князі по країні їздять самі, тоді як за кордоном їх супроводжують сотні верхових слуг. Знатні жінки, навіть вирушаючи до царського палацу, замкнуті в критих екіпажах, що сяють зсередини від блиску коштовного каміння, не соромляться їхати, запрігши в коляску одного або двох волів, якщо та надто велика. Громада вважає непристой-

ним і беззаконним запрягати в екіпаж коня, хай найгіршого, навіть тоді, якщо хтось має на конюшні тисячу коней.

Загалом життя татар похмуре і суворе, втім, не для царів, які живуть розкішно посеред суцільної помірності свого народу. Так, сучасний цар перекопський, віддавши синам військову справу, сам охоче розважається у садах своїх дружин. Надто славиться один сад красою розташування, будівлями, доглядом та розмаїттям квітів і дерев, вишукано розміщених ніби на шаховій дошці. В цьому своєму раю він приймає гостей, влаштовує розкішні бенкети, хоча сам, начебто бажаючи показати відразу і презирство до багатства, їсть лише з дерев'яного та глиняного посуду; при цьому прилягає на золотаві подушки, спираючись ліктями й ногами на срібний стіл, заставлений різними наїдками та золотими келихами, насолоджується мелодією гуслів, кімвалів, бубнів і арф, показуючи, що пусті розваги вдовольняють його і що він вважає доцільним вільно забавлятися серед загальної стриманості свого народу.

Татарські народи живуть невибагливо, дотримуючись святого письма: «Не пийте вина ані ви, ані ваші сини аж навіки! І не будуйте дому, і не сійте, і не засаджуйте виноградинка, і не майте їх, але сидіть у наметах по всі ваші дні, щоб жити довгі дні на поверхні землі, де ви мандруєте!» [1]. В такий спосіб вони довго й вільно живуть на землі, не обтяжені і завше убезпечені від крайньої погибелі, бо, зневажаючи розкоші, не маючи нерухомого майна, яке можуть пограбувати, все своє добро вони возять із собою, ведучи життя кочове, їздецьке, придбавають

---

[1] Книга пророка Єремії. – Р. 35. – Стр. 6-7. – Біблія. – С. 987.

лише рухоме майно: стада і рабів, котрі мандрують за ними.

Хоча перекопці, крім численних стад, тримають при собі й захоплених рабів, останніх у них набагато більше, ніж худоби, тому вони постачають їх в інші країни; до них прибувають кораблі з протилежного берега Чорного моря, з Азії, привозять їм зброю, одяг та коней, а повертаються завантажені рабами.

Оскільки їхні ринки й гавані славляться цим товаром, який у них завжди є і для себе, і на продаж, і для застави, і на подарунок, тож кожен з них, хай найпростіший вершник, навіть не маючи в наявності рабів, проте гадаючи, що він завжди має нагоду добути їх певну кількість, зобов'язується по контракту будь-кому зі своїх кредиторів відлічити у певний термін як плату за зброю, одяг чи коней домовлену кількість живих людей нашої крові. І такі обіцянки виконуються точно, начебто на скотарні вони мають постійний запас наших бранців.

Не дивно, що один єврей – збирач мита біля тих згаданих єдиних воріт у Таврику, постійно бачачи безліч наших людей, загнаних туди, запитував у нас: чи залишилось хоч скількись людей у нашій країні, чи вже зовсім немає? Звідки їх така сила-силенна береться? Тож ці грабіжники завжди мають достатньо рабів не тільки для торгівлі з іноземцями, а й для задоволення вдома своєї жорстокості й забаганок.

Багатьох із цих нещасних, надто сильних чоловіків, або каструють, або відрізають їм вуха й ніздрі, ставлять тавро на щоках і на лобі і, закувавши в кайдани, змушують удень знемагати на непосильних роботах, а на ніч замикають в буцегарні; вони змушені вживати нікчемну їжу – гнилу, вкриту червами падлину, що огидна й собакам.

Молоді жінки вдовольняють їхні пристрасті, деяких змушують розважати гостей на бенкетах, навчивши їх майстерній грі на арфі чи танцям; найвродливіших полонянок, надто із наших благородних родин, відводять до хана у його згаданий рай [1].

У їхньому поводженні з рабами можна спостерігати таке: на продаж цих нещасних виводять на майдан, скувавши за шиї вервечкою по десятеро, ніби журавлів, що налагодилися до вирію; продають їх з аукціону десятками під орудою оцінювача, який гучно вихваляє товар: що це раби нові, ще не зіпсовані, не хитрі, із землі королівської, а не московської (бо московське плем'я як брехливе й підступне низько цінується на невільничому ринку).

Загалом цей товар оцінюється в Тавриді вельми ретельно і дорого купується іноземними купцями, котрі потім перепродують його більш віддаленим і диким народам: сарацинам, персам, індусам, арабам, сирійцям та ассирійцям. Усі вони жадібно придбавають бранок звідси, з якими одружуються, причому без насилля й принуки, але згідно з правилом, прописаним Господом у п'ятій книзі Мойсеєвій: Повторення Закону (Р. 21. – Стр. 10-13) [2].

Так і нині кохана дружина турецького імперато-

---

[1] Adductantur Thalasio et paradisicolae illi.

[2] «Коли ти вийдеш на війну на ворогів своїх, і Господь, Бог твій, дасть їх у твою руку, і ти полониш із них полонених, і побачиш серед полонених гарновиду жінку, і вподобаєш її собі, і візьмеш собі за жінку, то впровадиш її до середини свого дому, а вона оголить свою голову й обітне свої нігті. І здійме вона з себе одіж полону свого, і осяде в твоєму домі, та й буде оплакувати батька свого та матір свою місяць часу, а потому ти ввійдеш до неї й станеш їй чоловіком, і вона стане тобі за жінку». – Біблія. – С. 254.

ра, мати його старшого сина і спадкоємця була колись викрадена в нашій країні [1]; та й перекопський хан Сахиб-Гірей народжений від християнки і має за дружину християнку. Як і всі міністри цих тиранів, їхні євнухи, секретарі й обізнані люди, а також воїни, особливо яничари [2], які з дитинства навчаються військовому мистецтву і військовій дисципліні, з котрих потім призначаються ватажки й начальники, походять із нашої християнської крові.

Через усе це при купівлі рабів не тільки оглядають їхню зовнішність та зуби, щоб останні не були рідкими чи зіпсованими, а й оглядають найсокровенніші частини тіла. Якщо десь помітять бородавку, наріст, рубець чи інший подібний ґандж, то покупку повертають продавцеві.

Незважаючи на таку обачність покупців, хитрим работорговцям і гендлярам вдається іноді обманути їх підробними приманками. Відбірних хлопців і дівчат вони не виставляють на продаж одразу, а спершу добре годують їх, одягають у шовки, натирають косметиками, підмальовують пурпуром та сурмою, щоб привабити покупців і дорожче продати. Інколи вродливі й цнотливі дівчата продаються на вагу золота. Красиві рабині тут же перепродуються за більшу ціну, краще розмальовані задля баришу.

---

[1] Автор згадує про дружину султана Сулеймана – Хуррем, яку називали Роксоланою (тобто русинкою); вона мала великий вплив на чоловіка та його політику. Роксолану викрали татари в місті Рогатині в нинішній Галичині, де її батько був священиком (Петрушевич. Сводная летопись. – С. 511; Смирнов. Крымское ханство. – С. 425).

[2] Хан Сахиб-Гірей завів подібну до яничарів міліцію з військовополонених рабів, названу капи-кулу, ватажки якої створили корпорацію, що мала великий вплив на політичні справи ханства (Смирнов. Крымское ханство. – С. 414).

Торгують невільниками в усіх містах півострова, переважно ж у Кафі. Там буває, що цілі натовпи нещасних закуплених рабів женуть із ринку прямо на кораблі, бо місто лежить у вельми зручній приморській гавані й через це його можна назвати не містом, а скоріше ненаситною й мерзенною безоднею, що поглинає нашу кров.

Якось бранці зупинилися на березі в очікуванні судна й побачили нас серед глядачів, засмучених їхньою долею. Один з них, мій земляк і знайомий, завваживши печальний вираз наших облич, сказав від імені всіх, дивлячись на мене:

– Люб'язний брате! Нічого вам сумувати за нами, нещасними вигнанцями; хоча перед нами гірка й журлива дорога, хоча, полишивши любу рідну землю, ми вирушаємо туди, звідки вже ніколи не повернемося, і що далі відвезуть нас від батьківщини, то більше з кожним днем тужитимемо за нею, але нам із твердістю слід переносити нашу неминучу недолю. Тут нас багато товаришів разом, ті ж, що залишаються тут, у Тавриді, страждають не менше: вони вкриті таврами, поколоті, обличчя їхні спотворені; і вдома не краща доля спіткала наших близьких, як нам добре відомо: ми бачили, як їх убивали, стинали їм голови й розкидали як непотріб; люті вороги задля ворожіння кидали у вогонь їхні ще трепетні серця, виривали з них легені й випускали нутрощі, збираючи жовч для приготування мазей.

Втім, для нас було б набагато краще, аби так вчинили і з нами; упали б відразу біля рідних наших згарищ, там, де витають тіні наших батьків, не відторгнуті од звичаїв нашої віри і від гробниць пращурів. Ми були б набагато щасливіші, ніж тепер, якби тіла наші, хоч і спотворені, були там розтерзані хижака-

ми; та невблаганна доля не дозволила того зазнати, зберігши нас для більш тривалих поневірянь, тож ми повинні підкоритися їй і не йти з життя без її волі. Ваші гіркота й співчуття про нашу долю марні. Швидше ми повинні боятися за вас, щоб вас таке не спіткало, щоб вам не довелося так само ступати на ці злощасні кораблі; щоб, зрештою, весь наш народ не щезнув, втрачаючи щоденно все більше і більше своїх людей. Цього серйозно слід боятись, якщо ви вперто зберігатимете ті згубні звичаї, що невпинно ведуть вас до погибелі.

Тож якщо ти зберіг хоч дещицю любові до батьківщини, вірності государеві чи хоча б страху Господнього, ти повинен відкрити государеві і тим, хто до нього наближений, всю силу загрозливої небезпеки, як ти збагнув її тепер, побачивши, в якому становищі перебувають тут наші люди. Ти мусиш це зробити не з інших спонукань, а заради відданості твоїй вірі й любові до Бога, іменем якого заклинаємо тебе ми, нещасні, бо лиш тепер гідно оцінили значення батьківщини та свободи. Нехай люба вітчизна отримає від нас хоч цей останній доказ відданості.

Сказавши це, він гірко зітхнув, і тут же мусив підійматися на корабель, куди входив його десяток, міцно скутий ланцюгом. Небавом флот зник у морі, залишивши нам лише промовлений заповіт.

(Кінець першого уривка).

СКОРОЧЕННЯ ДРУГОГО УРИВКА

Сили московитян і татар значно менші литовських, проте вони переважають литовців діяльністю, помірністю, стриманістю, відвагою й іншими чеснотами, що є основою державної сили. Завдяки цьому

татари мають ту вигоду, що користуються віднятими у нас скарбами і щорічно підносять подарунки вашій величності, нібито вони друзі та союзники, з якими і раніше литовці укладали угоди; вони звичні до верхової їзди, воюють без обозів, мають безліч табунних коней, однак не володіють укріпленими містами. Москвитяни щовесни одержують від татарської ногайської орди багато тисяч коней, придатних для війни, в обмін на одяг та інші дешеві предмети. Нам же фракійські турки задорого надсилають коней найгіршої породи, старих, виснажених роботою, уражених внутрішніми хворобами, бо за їхнім законом є злочином продавати християнам здорових коней і зброю. Предки наші мали власних коней, випещених удома, і були завжди готові до походу, тримаючи справною всю зброю: списи, щити, обладунки, а також мішки з борошном.

Нині героїні литовські їдуть до храму чи на бал у каретах, запряжених шестериком або восьмериком коней, тоді як скіф безкарно жене в полон стільки ж людей, скручених пасами. Зате у татар, попри безліч коней, не дозволяється навіть цариці запрягати коня у воза.

Турки та інші сарацини, відвідуючи по п'ять разів на день храми для молитви, роззуваються й обмивають холодною водою навіть інтимні свої члени, але вони, як і татари, москвитяни, лівонці та пруссаки, з бережливості довго носять один і той же одяг, тоді як ми прагнемо мати вбрання дороге й різноманітне.

Татари носять довгі туніки без складок і зборок, легкі та зручні для верхової їзди і битв; ковпаки у них білі, шпичасті, зроблені не для параду; під час битви від їх висоти та блиску татари мають більш поважний і грізний вигляд, хоча й не звикли вдяга-

ти шоломи. Щось подібне вигадали й москвитяни – виготовляють шапки із збитої овечої вовни, які дешеві, легко миються і довговічні. Хоч москвитяни мають силу-силенну соболів та інших хутрових звірів, проте зазвичай самі дорогих соболів не носять – вони відсилають це ніжне хутро зніженим литовцям і отримуть за нього золото, а самі прикрашають опушки своїх повстяних шапок золотими бляшками й коштовним камінням, які не псують ні сирість, ні сонце, ні міль на відміну од хутра.

(Кінець другого уривка).

СКОРОЧЕННЯ УРИВКА ТРЕТЬОЇ КНИГИ

Москвитяни так утримуються від вживання прянощів, що навіть при готуванні великодніх страв вдовольняються такими приправами: бруднувата сіль, гірчиця, часник, цибуля та інші плоди власної землі; так чинять не тільки простолюдини, а й вельможі і сам великий князь, який відняв у нас багато фортець, – пишаючись, він налічує їх сімдесят три. На царських бенкетах ставлять на стіл окремо в сільничках, посеред золотих жбанів і туземних страв, трохи невареного перцю, але до нього ніхто не доторкується. Литовці ж споживають закордонні наїдки і п'ють різні вина, а це спричиняє всілякі недуги.

Як і москвитяни, і татари, й турки, мають області, де виробляють вино, проте самі його не п'ють, а продають християнам, виручаючи за нього кошти для ведення війни, бо вони переконані, що виконують волю Господню, якщо в будь-який спосіб винищують християнську кров. Перекопські татари також уникають вживання прянощів, п'ють лише молоко і

криничну воду, яка в усьому таврійському степу рідко трапляється без гіркого присмаку, а ще рідше чиста, хіба що видобута на великій глибині із надр землі.

І наші предки уникали закордонних наїдків та напоїв; тверезі й стримані, вони славилися у військовій справі, втішалися зброєю, кіньми, великою кількістю слуг і загалом усим, що уособлювало твердість та хоробрість, необхідні для успішного ведення війни. Вони не тільки відбивали напади сусідніх народів, а й розсунули межі від одного моря до іншого, вороги називали їх «Хоробра Литва» [1]. Тепер же в містах литовських більшість заводів – це броварні й винниці. Литовці возять із собою пиво та горілку навіть у воєнні походи, більше того, – коли з'їжджаються на богослужіння. Вони так звикли до цих напоїв удома, що коли під час походу доводиться пити воду, вони з незвички гинуть від проносу й дизентерії. Селяни, занедбавши землеробство, збираються в шинках, пиячать там день і ніч, забавляючись танцями вчених ведмедів під звуки волинки. Розтринькавши отак свої кошти, вони голодують, стають крадіями та розбійниками. Це трапляється так часто, що в кожній литовській області за місяць страчують таких злочинців більше, ніж за сто чи двісті років у Московії й Татарії, де заборонене пияцтво. Справді, у татар кожного, хто лише скуштував вина, карають вісімдесятьма киями і стягують штраф у 80 монет. У Московії ніде немає шинків і якщо у якогось господаря знайдуть хоч краплю оковитої, житло його руйнують, майно конфіскують, домашніх і навіть сусідів шмагають киями, а самого господаря

---

[1] У тексті: Chrobra Litwa, id est ferox Lituania.

пожиттєво кидають до в'язниці [1]. Із сусідами чинять так жорстоко тому, що вважають їх обізнаними про мерзенний злочин, тому наче ураженими його впливом. Тим часом наші люди гинуть не від начальства, а від нестриманості й сутичок під час пиятик. День у нас розпочинається з випивання горілки; ще лежачи в ліжку кричать: «Вина, вина!» і потім глитають цю отруту чоловіки, жінки та юнаки на вулицях, майданах, навіть на шляхах; одурманені напоєм, вони не здатні до найпростішого заняття і можуть лише спати; хто звик до надмірного вживання, в того пристрасть до пияцтва постійно зростає. Ні іудеї, ні сарацини не допускають своїх до загибелі від злиднів, така сильна в них любов до ближнього. Жоден сарацин не скуштує й шматочка їжі, не подрібнивши її і не перемішавши попередньо, щоб кожному з присутніх дісталась однакова страва.

Оскільки москвитяни утримуються від пияцтва, їхні міста славляться ремісниками, котрі старанно виготовляють різні вироби; вони постачають нам дерев'яні чашки й ціпки, що є опорою немічним та п'яним, а також сідла, шаблі, кінську збрую та різноманітну зброю, отримуючи за це наше золото.

Раніше москвитяни перебували в такому рабстві у заволзьких татар, що, крім інших ознак покори, їхній князь мусив виходити за місто назустріч кожному посланцеві хана і збирачу податей, який щорічно приїжджав до Москви, пішки проводжав його до палацу, тримаючи в руках повід його коня. Посол сідав на князівський стіл, а князь, преклонивши ко-

---

[1] Певне, автор помилково вважає суворі фіскальні заходи проти незаконного корчмування як такі, що були спрямовані на недопущення вживання міцних напоїв.

ліна, слухав його. Тому хани заволзькі та перекопські, що походять він них, донині називають московського князя холопом [1]. Але тепер вони не мають для цього підстави, бо в. кн. Іоанн, дід нинішнього царя Івана Васильовича, звільнив себе і свій народ від їхньої тиранії завдяки тому, що навернув народ до тверезості, повсюдно заборонивши корчми. На додачу він розширив свої володіння, підкоривши Рязань, Твер, Суздаль, Волок [2] й інші сусідні наділи. Він же приєднав до своїх спадкоємних володінь литовські провінції: Новгород, Псков, Сіверщину тощо саме тоді, коли Казимир, король польський і великий князь литовський, воював у Пруссії з хрестоносцями, захищаючи кордони свого королівства, а народ наш купався в розкошах. Цей великий князь приєднаний своїми до лику святих подвижників як монарх, котрий звільнив і розширив свою вітчизну. Столицю свою він прикрасив фортецею, вибудуваною із цегли, а свій палац – кам'яними статуями, подібними до Фідієвих, і позолотив у ньому деякі бані каплиць. Подібно йому і його син Василь, дотримуючись тверезості та суворої моралі, приєднав до своєї спадщини укріплене місто Смоленськ, відняте у нас 31 липня 1514 року підступністю Михайла Глинського. Перегодом він розширив свою столицю Москву, спорудивши поблизу неї слободу Наливки працею наших найманих солдатів, і дав їй назву, котра мала слугувати докором нашому народу, схильному до пияцт-

---

[1] У тексті: «appellant suom cholop, id est rusticum».

[2] У тексті «Volodow»; гадаємо, що автор мав на увазі волоколамський наділ, якого князь Борис Васильович зрікся від спадщини на користь брата.

ва, – запозичена від слова «налий», тобто «infunde» [1]. Так і син його – нинішній цар, поступившись нам однією фортецею, вибудував на наших теренах три: Себеж, Велиж та Заволоччя. Татарам, рабом яких він був колись, тепер ні в чому не поступається, адже піклується про тверезість свого народу. Він захищає свободу не м'якими тканинами і не осяйним золотом, а залізом; своїх підданих він завше тримає озброєними і фортеці постійно забезпечує гарнізонами. Він не випрошує миру, а, як наш герой Вітовт, відбиває силу силою, мистецтво мистецтвом, невибагливості й тверезості татар протиставляє такі ж риси свого народу.

СКОРОЧЕННЯ ЧЕТВЕРТОГО УРИВКА

Правосуддя у татар також вище, ніж у нас, бо вони кожному негайно повертають усе, що йому належить, тоді як у нас суддя одержує десяту частку вартості позову ні в чому не винного позивача. Цю платню, так званий пересуд, слід вносити одразу на суді. Якщо ж у позові йдеться про найменший шматочок поземельної власності, то платять судді не десяту частку, а сто грошів (вартість $2^1/_2$ німецьких крейцерів кожен), хай би спірна земля коштувала б мен-

---

[1] Подібну розповідь, щоправда, з дещо іншим тлумаченням, надибуємо у Герберштейна (Rerum moscoviticarum commentarii); при описі Москви тут сказано: «Неподалік від міста за річкою показують слободу, де кілька років тому князь Василь побудував для своїх охоронців нове місто Nali, що їхньою мовою означає, «infunde», бо лише їм дана від князя воля пити, тоді як іншим росіянам заборонено вживати мед і пиво, за винятком декількох днів на рік; через це їх віддалили од спілкування з іншими, щоб не спокушали їх, живучи разом».

ше; коли вартість її більша, тобто десятина перевищує сто грошів, то суддя доотримує цю десятину.

У справах за особисті кривди та всяке свавілля, навіть вигадане, суддя одержує з підсудного таку ж суму як штраф, яку присудить як винагороду потерпілому. Тому, дбаючи про власне збагачення, він потакає навіть явному наклепу і за незначну образу присуджує на користь чоловіків по 20 кіп грошів, на користь жінок – по 40 кіп, а за речові збитки, які б не показав наклепник, підкріпивши звинувачення фальшивою присягою, – сотні й тисячі кіп грошів, хоча б усе майно позивача не коштувало й одної копи. Кара за вбивство призначається не за Божим законом, що велить брати кров за кров, а замінюється грошовою пенею, звісно, з десятиною на користь судді. Через це нерідко позбавляють життя навіть батьків. Якщо добросердий позивач, вигравши справу, поступиться проханню відповідача і пробачить йому, суддя все одно стягне гроші: з одного штраф, із другого – десятину.

Суддя бере десятину також за потвердження угод та домовленостей. У справах карних він одержує не десяту частку, а все, що виявлено в когось як награбоване чи забране у розбійника; цей дохід його називається «лице». Якщо ж крадій чи його обвинувач змушені перенести вкрадену річ до іншого судді, то перший отримує суму її вартості, тож у нас той, хто розшукує вкрадену річ, змушений витратити на користь чиновників більше, ніж вона коштує. Через це багато хто не насмілюється подавати позови, коли у них викрадають чи свавільно забирають робочу худобу. Крадій, навіть спійманий на гарячому, не підлягає суду в тій місцевості, де скоїв злочин, або після багатьох вивертів відводиться на суд до свого пана,

котрому нерідко носив награбоване; внаслідок цього крадійство залишається безкарним. У сусідів наших татар і москвитян право суду над підданими вельмож та дворян у справах цивільних і кримінальних належить не приватній особі, а державному чиновнику, людині тверезій, яка живе відкрито, тоді як наші чинять суд кожен поодинці, напідпитку, без посередників і свідків; тож вони можуть робити що завгодно. Крім пені за злочин, голова суду отримує в нас 12 грошів за кожну худобину, яку будь-хто приведе на конюшню присутственого місця, назвавши її приблудною; таку ж платню бере з кожного ув'язненого, хай і безневинно, стверджуючи, що так належить по закону за право користування державною конюшнею та буцегарнею.

І слуга судді – виконавець його вироків отримує десяту частку вартості позову навіть тоді, коли немає потреби в судовому розгляді; він стягує десяту частку боргу, поданого для сплати в суд, хай та справа була чиста і безспірна. Судовий писар також одержує десятину на складання ухвали, до того ж вимагає винагороди за кожну свою дію: наприклад, бере 4 гроші за прикладення печатки до позову, навіть якщо він не перевищував за вартістю одного гроша. Щоб збільшити судові витрати, по кожній справі вимагають два позови з печатями та підписами писаря; якщо ж той зайнятий іншими справами, що часто трапляється, то звинувачений встигає зникнути до одержання позову, оскільки для нього природно рятуватися втечею.

Другий чиновник, підпорядкований судді, – *віж*, обов'язок якого полягає в оголошенні звинуваченому дати суду, отримує по наймізернішій справі 40 грошів, якщо він служить при воєводі, 30 – при підвоє-

воді і 100, коли це віж королівський чи видає себе за такого. Третій чиновник, який оголошує позов звинуваченому і приводить його в суд, одержує від 100 до 50, щонайменше 30 грошів. Стільки ж стягує судовий служитель, якого під час позову відряджають для опитування свідків, огляду поля чи лук, витолочених чужою худобою, або виявлення іншої менш важливої шкоди. Якщо бідняк не має потрібних для цих витрат грошей, у нього забирають худобу. Ще скрутніша та обставина, що коли бідному необхідно покликати на суд вельможу, то він ні за яку платню не може знайти собі присяжного. Ще несправедливіше те, що коли у мене є більш знатний сусід, що володіє частиною спільного зі мною села, то він підсудний іншому відомству, і позиватися з ним набагато важче, ніж зі мною. Право на апеляцію у нас відібране накладанням величезного штрафу, встановленого литовським статутом (розділ 6, параграф 1) [1]. У позовах з вельможами не допускаються поруки, що є зброєю і ніби щитом для охорони бідних. До того ж всяк може бути свідком у будь-яких справах, крім межових, і всякому довіряють цілком без присяги; тому багато хто займається лжесвідченням як промислом, заробляючи цим на життя. Ми не маємо громадських книг чи актів для запису купчих грамот і вони є приватними документами. Звинувачений, хай

---

[1] У першій редакції литовського статуту, на яку автор посилається, в згаданому параграфі сказано, що кожен невдоволений вироком суду може перенести справу по апеляції до вищої інстанції, тобто від судді до воєводи і від воєводи до сейму. Але якщо апеляція виявиться безпідставною, то на подавача її накладається штраф у 12 кіп грошів. За розрахунком Чацького, в середині XVI ст. копа дорівнювала вартості 19 золотих, отже, за неслушну апеляцію стягується штраф 228 золотих.

він явно вкрав чужу власність або вчинив насилля, притягується до суду не раніше як через місяць після видачі позову. Якщо у мене викрали худобу в розпал польових робіт, то я не можу притягти до суду крадія раніше, ніж заплачу складачеві позову та його служителю повну вартість викрадених тварин, хоча перегодом мені не тільки не відшкодують моїх витрат, а й звинуваченого в крадіжці не дозволять притягти до суду раніше як через місяць. Таким чином постраждалий або відмовляється від усього на користь грабіжника, або старається відшкодувати свій збиток силою чи обманом. Під час видання литовських законів бик коштував 50 грошів, корова – 30, нині ціни значно зросли.

В інших областях, що належать польському королю, ні звинувачений не користується такою тяганиною, ні на позов не потрібні такі витрати: судовому служителю за прикликання звинуваченого до суду платиться півгроша, а королівська позовна грамота має силу без підпису писаря і тому коштує не так дорого; розпорядженням короля Сигізмунда, вміщеним у польському Петрковському статуті 1511 р., позови наказано видавати безкоштовно [1]. Так само й суддя, навіть при найбільшому позові, одержує не десяту частку, а вдовольняється двома, щонайбільше чотирма грошами нижчої вартості, що дорівнюють 8 крейцерам німецьким. У нас же зазвичай тричі стягують подвійні десятини із вартості спірної речі,

---

[1] В ухвалах Петрковського сейму 1511 р. у параграфі під назвою «Taxa literarum cancellariae nostrae Regiae» сказано: «Щоб наші піддані не зазнавали несправедливих утисків писарів у нашій канцелярії постановляємо, щоб у подальшому позови видавалися безплатно» (Volumina legum – Т. 1. – С. 170).

суддя стає суддею власної справи і, ніби спійманий на вудочку цією наживкою, прагне засудити навіть у тих випадках, коли юридичні підстави сторін неясні. Закони язичників забороняють торгувати правосуддям, у нас же цей звичай розвинувся недавно через аморальну звичку вельмож приймати закони задля власної вигоди. За їхнім міркуванням, ніхто не повинен володіти таким майном, яке б не давало користі чиновникам. Так, якщо хтось, вороже налаштований до мене чи хоче дати вигоду судді, вкраде мої гроші або відмовиться повернути позичену чи віддану йому на зберігання суму, або захопить мою землю, я не матиму змоги повернути все це, доки не заплачу спершу судді та його підлеглим різні десятини й інші значні побори, на які витрачу всі свої кошти, коли цей щирий друг судді вчинить зі мною так повторно. Якщо підіслана суддею особа візьме у мене золото, срібло чи інші цінні речі й виникне справа про грабіж чи насилля, то всі ці речі опиняться в руках судді. Ось, ясновельможний монарше, яке правосуддя у твоїй успадкованій державі, ось як захищена священним законом власність громадян! Хоча з вельмож два воєводи, живучи неподалік один від одного [1], відають вищим судом у всій Литві, вони не в змозі розглянути всі позови численного населення таких обширних областей, тим паче, що на них покладено й інші державні турботи, як це видно із самого їхнього титулу «воєвода», тобто воєначальник. Обтяжені багатьма громадськими й приватними обов'язками, вони лиш у святкові дні, коли менше зайняті іншими справами, можуть розглядати позови. Додає незручностей і та обставина, що вони не ма-

---

[1] Автор має на увазі воєвод віленського і трокського.

ють певного місця судових засідань. Нерідко скривджені за 50 миль приходять шукати правосуддя і змушені від Жмуді та Лівонії до кордонів Мазовії чи Московії мандрувати за своїм законним суддею. До того ж ми маємо щорічно 40 днів, присвячених споминам страстей Господніх, посту й молитвам, які ми проводимо, ревно ведучи наші позовні справи.

Згадані воєводи мають намісників, котрі, дбаючи про свій тілесний добробут, творять суд посеред бучних бенкетувань; вони мало обізнані з судочинством, проте дуже справно беруть свій «пересуд».

Москвитяни вихваляються, що запозичили у нас Вітовтові закони, які ми самі призабули. У татар вони запозичили зброю, одяг та звичай вирушати у військові походи без обозів, навантажених іноземними наїдками та напоями [1].

СКОРОЧЕННЯ П'ЯТОГО УРИВКА

Москвитяни, розгнівавшись на когось зі своїх, проклинають побажанням, щоб він навернувся до римської чи польської віри – така їм ця віра ненависна.

На жаль, ми не маємо шкіл для викладання наук. Ми вивчаємо московські писемні пам'ятки, що й не древні і не містять нічого такого, що спонукало б до відваги; російська говірка чужа нам, литовцям, тоб-

---

[1] Наприкінці четвертого уривка й особливо на початку п'ятого різко порушується зв'язність оповіді. Поряд стоять фрази різного змісту. Ця непослідовність суперечить вельми логічному викладу думки в інших уривках з Михайла Литвина. Сталося це, певне, через недбальство Грассера, який, скорочуючи текст, часом вибирав фрази чисто механічно, не дбаючи про збереження складності оповіді.

то італійцям, бо ми походимо від італійської крові.

Італійське походження видно як із характеру нашої мови – напівлатинської, так і з існування у нас древніх римський звичаїв, що не так давно вийшли з ужитку: спалення мерців, гадання, ворожбитство й інші забобони, які донині збереглися в деяких місцевостях, особливо культ Ескулапа, котрого вшановують у вигляді гадюки – так було в Римі, куди він втілився з Епідавра в образ гадюки. Поклоняються також священним пенатам, душам предків, домашнім божествам, привидам, а ще горам, печерам, озерам та гаям. Але хрещенською водою остаточно загашено вічний вогонь, який зазвичай підтримували римляни та євреї для спалювання жертв. У литовській мові слово *вогонь* (ugnis) майже тотожне з латинським (ignis), загалом є багато слів спільних для обох мов [1].

---

[1] На доказ близької спорідненості латинської мови з литовською автор подає 74 латинських слова, стверджуючи, що вони так само звучать і литовською. Справді, більшість цих слів явно походить в обох мовах від спільного кореня. Тільки 8 чи 9 із них у нинішній литовській мові зовсім не схожі з латинськими, втім, вони могли утворитися чи ввійти в обіг пізніше, витіснивши слова, що побутували в XVI ст. До того ж автор, прагнучи наочніше довести спорідненість двох мов, нерідко цитує латинські слова не в простій, а в похідній формі: в непрямих відмінках іменників, у дієприкметникових віддієслівних формах, в наказовому способі тощо. Для перевірки авторських даних подаємо названі ним латинські слова разом із відповідниками сучасної литовської мови, що їх нам повідомив Р.Ю. Готшальк (з позначкою Р.Ю.Г.), частково ж запозичені зі словника Куршата (Friedrich Kurschat. Wörterbuch der Littauischen Sproche. – Halle, 1870).

Наші пращури – римські громадяни і воїни прийшли в ці краї з Риму для захисту меж колоній від скіфських племен, або, як стверджує більш вірогідна думка, вони були занесені сюди морською бурею за часів Юлія Цезаря. Справді, зі слів Люція Флора,

---

Латинські (за М.Литвином)	Литовські	
ignis	ugnis	вогонь
unda	wandu	вода
aër	oras	повітря
sol	saule	сонце
mensis	menn	місяць (в обласних діалектах: menesis (Р.Ю.Г.)
dies	diena	день
ros	rasa	роса
aurora	auczara	зоря
deus	diewas	Бог
vir	vyras	Чоловік
tu	tu	ти
tuus	tavas	твій
meus	manas	мій
suus	savas	свій
levis	lenguas	легкий
vivus	gyvas	живий
juvenis	jaunas	юний
vetustus	vetustis	древній (Р.Ю.Г.)
oculus	akis	око
auris	ausis	вухо
nasus	nosis	ніс
semen	sekla	насіння (втім, лляне насіння називається linsemenien або просто semenys)
linum	linai	ліноці
cannabum	kanape	коноплі
avera	avizos	овес
ovis	avis	вівця

коли Юлій Цезар переміг германців у Галлії і потім, підкоривши найближчу частину Германії і переправившись через Рейн, попрямував океаном до Британії; у поході його спіткала невдача – флот його розсіяло бурею. Побутує думка, що саме тоді кораблі

---

ansa (руків'я)	ausis	вушко
axis	aczis	вісь
rota	ratas	колесо
jugum	jungas	ярмо
pondus	svaras	вага (є назва одиниці ваги в 20 фунтів – pundelis (Р.Ю.Г.)
collis	kelis	стежка
cur	kur	де?
lens	lensze	сочевиця
anguis	angis	гадюка
corbis	kurbas	кошик
primus	pirmas	перший
unus	wienas	один
duo	du	два
tres	tris	три
quatuor	keturi	чотири
quinque	penku	п'ять
sex	szeszi	шість
septem	septini	сім
noctis	noktis	ніч
senis	senis	старий
dentes	dantis	зуб (однина – dantis, множина – dantu)
gentes	gentes	народи (Р.Ю.Г.)
sta	stok	стій (від stoweti)
sede	sediek	сядь (від sedeti)
verte	versk	переверни (від wersti; те ж у похідних inverte і perverte)
aratum	arti	орати
occatum	aketi	боронувати

наших пращурів прибило хвилями до того берега, де нині знаходиться жмудський замок Плотеле [1], і тут висадились на сушу. Та і в наш час до того ж берега причалювали деякі заморські кораблі [2]. Тут наші предки, втомлені морськими переходами й небезпеками,

---

satum	seti	сіяти

Із поданими латинськими формами середнього роду дієприкметників минулого часу схожі литовські форми теперішнього часу умовного способу (2-га особа): artum, aketum, setum (Р.Ю.Г.)

tractus	trauktas	приваблювати (дієприкметник минулого часу від traukti)
merctus	merktas	занурювати (від merkiti)
sutus	sintas	шити (від siuti)
versus	versas	перекинути (від versti)

Та ж подібність у дієприкметниках складних дієслів, поданих М. Литвином: intractus, pertractus, extractus, immerctus, insutus, inversus, perversus.

Culeus – мішок, у сучасній литовській мові zakas, але в значенні гаманець вживається слово kulicas (Куршат);

tenuis – тонкий, в сучасній литовській мові plonas, але слово tankus залишається у значенні густий (Р.Ю.Г.);

levir – дівер; за часів М. Литвина у литовців було слово devir, нині ж його замінено словом swainis (Куршат);

nepos – онук, в сучасній литовській мові dukters;

neptis – онука, нині це – dukte

pecus – худоба, нині це – galurjei

nunc – тепер, нині це – dabar.

[1] Плотеле – містечко Ковенської губернії Тельшевського повіту на березі однойменного озера; воно лежить за 50 верст від моря. На одному з островів цього озера був древній замок, який вже у 1585 р. лежав у руїнах (Slownik geograficzny krolewstwa polskiego. – Т. 8. – С. 321).

[2] У XVI ст. польські та литовські письменники стверджували, що литовці походять від римлян, які переселилися на жмудське Помор'я. Настирно проводять цю гіпотезу Михайло Литвин і без-

обтяжені полоненими чоловічої та жіночої статі, оселились за військовим звичаєм, що донині зберігся у жмуді, в куренях біля вогнищ. Перегодом просуваючись далі, вони підкорили сусідні народи: ятвягів, за ними роксоланів або рутенів, котрі нарівні з москвитянами підкорялися тоді заволзьким татарам; чиновники останніх – баскаки керували руськими замками. Звідси вони були вигнані нашими предками італами, які з часом стали називатися літалами, потім літуанами, тобто литовцями. Завдяки вродженій хоробрості, вони звільнили руські племена, області й замки від ярма татар і їхніх баскаків, розширили свої

іменний автор так званого літопису Биховця у першій половині XVI ст. Певне, обидва запозичили цю думку у Длугоша, який обґрунтовував своє припущення на певній спорідненості мов латинської та литовської, на схожості деяких релігійних вірувань та обрядів (Зевс-громовержець і Перкунас, Ескулап і шанування гадюки литовцями, існування священних гаїв, спалювання мертвих тощо), на близькості назв: Roma і Romowe – головне литовське святилище, Itali, Litoli й Lituali (Ioannis Dlugossi.Historiae polonicae libri XII; книга II під 997 р. і книга X під 1387 р.). Запозичуючи гіпотезу Длугоша і стараючись підкріпити її новими доказами, його литовські послідовники не цілком згодні з ним щодо часу й обставин, за яких римська колонія переселилась з Італії до Литви. Длугош припускає, що частина римлян чи загалом латинців втекла до Литви через міжусобні війни Сулли і Марія або Помпея і Цезаря. Михайло Литвин прагне точніше визначити час і досить певно вказує на частину флоту Юлія Цезаря, нібито занесену бурею від берегів Британії в Балтійське море, тоді як укладач літопису Биховця відносить виселення римської колонії з Італії до Литви на той час, коли була заснована Венеція, тобто на пору спустошення північної Італії нашестям гуннів. Вважаємо зайвим зупинятися на анахронізмах Михайла Литвина, зі слів якого римські колоністи, потрапивши до Литви при Юлії Цезарі, застали цей край під владою золотоординських баскаків, та інших неточностях.

володіння від Жмудського (Балтійського) моря до Понту Євксинського й гирла Борисфену, а також до кордонів іншої римської колонії – Валахії; вони займали Волинь, Поділля, землі київську та сіверську, степи до меж Тавриди і Таванської переправи на Дніпрі. На північ вони зайняли Вязьму, Дорогобуж, Білу, Торопець, Луки, Псков, Новгород і загалом усі провінції та замки на ближчому до московської столиці боці фортеці Можайськ. Розширивши таким чином свої володіння, вони одержали для свого князя Міндовга, який прийняв святе хрещення, королівський титул і корону. По смерті цього короля і титул його, і християнство облишили, поки знову сусідній з нами християнський польський народ не запросив 1380 р. тутешнього царя блаженної пам'яті прадіда вашої величності Владислава, званого по-литовськи Ягайлом, повернутися до християнства і прийняти королівське достоїнство, щоб спільна доблесть двох сусідніх народів стала ще міцнішою в боротьбі зі спільним ворогом християн.

У нашій країні почав збиратися один з найпаскудніших народів – іудеї, які сильно розмножилися в усіх містах Волині, Поділля та інших родючих краях; це народ віроломний, хитрий, схильний до наклепництва, він підробляє у нас товари, монети, документи й печатки, на всіх ринках віднімає у християн засоби до життя, обманює та розпускає чутки. Це наймерзенніший народ халдейського племені; за свідченням святого письма, він розбещений, гріховний, віроломний, негідний і підступний.

СКОРОЧЕННЯ ШОСТОГО УРИВКА

Татари переважають нас не тільки стриманістю та розсудливістю, а й любов'ю до ближнього. У стосунках між собою вони дотримуються солідарності і взаємодопомоги. Вони справедливі з рабами, хоч це зазвичай іноземці, захоплені на війні чи куплені, й не тримають їх у рабстві довше семи років, згідно з приписом Біблії [1]. А ми поневолюємо людей до скону, хоч вони не полонені і не придбані, не іноземці, а одної з нами народності та віросповідання, закабалені внаслідок сирітства, злиднів чи шлюбу з рабинею. Ми зловживаємо нашою владою: знущаємось над ними, калічимо їх, убиваємо без законного суду через випадкову підозру. Навпаки, у татар і москвитян жодному чиновнику, крім головних суддів у столицях, не дозволяється позбавляти людину життя навіть у випадку явного злочину, тим часом як у нас у всіх селах виголошують смертні вироки. Ми беремо податки для захисту держави тільки від наших підданих: у містах від коморників, у селах – від найбідніших хліборобів, а землевласники вільні від податків, попри те, що вони одержують значні прибутки зі своїх обширних маєтків, угідь, сіножатей, пасовищ, садів, городів, лісів, гаїв, пасік, від полювання, шинків, заводів, ярмарків, мит, перевозів, мостових, з озер, ставків, рік, від риболовлі, млинів, від стад та праці рабів і рабинь. Набагато успішнішими були б військові справи і збирались необхідні для них податки, що беруться тепер поголовно, якби до

---

[1] «Коли купиш єврейського раба, нехай він працює шість років, а сьомого нехай вийде дармо на волю» (Друга книга Мойсеєва: Вихід. – Р. 21. – Стр. 2. – Біблія. – С. 102).

кінця провели вимірювання всіх полів, що належать як дворянам, так і посполитим людям, бо в такому разі кожен платив би тим більше податків, чим більше в нього поле.

СКОРОЧЕННЯ СЬОМОГО УРИВКА

Татари постійно тримають своїх жінок під замком, тоді як наші жінки без діла тиняються по хатах, бувають в товаристві чоловіків і носять майже чоловічий одяг; від цього й розгоряються пристрасті. Татари дбають про те, щоб заселити землю, створену для того, щоб слугувати прихистком для людей і примножувати рід людський на славу Божу. Маючи на увазі, що не кожна жінка плідна, що не повсякчас здатна до подружнього життя й зачаття, але завагітнівши, вона не повинна знати чоловіка, адже дружина береться не для вдоволення пристрасті, а заради потомства, і що вона може зачати більше одного немовляти одразу, як це видно з прикладу Фамари і Ревеки. Через усе це татари, високо цінуючи чоловічу силу і не бажаючи тринькати її без потреби, а також дотримуючись вказівок природи та похвального звичаю древніх людей, що видно з Біблії, кожен має декілька дружин. Від цих шлюбів вони набувають більше сили проти нас, мають багато синів і родичів; що більше у них дружин, то палкіше вони їх люблять і щасливіші подружжя. Вони не шукають наречених із багатим посагом, не зважають ні на вроду, ні на знатність, тож навіть вищі сановники беруть за дружин куплених ними невільниць.

Наші ж чинять супроти звичаїв древніх святих людей, йдучи на поклик тваринної природи (хай не ображаються на ці слова благочестиві слухачі), іноді

гуртом підходять до однієї жінки, не розраховуючи отримати від таких стосунків ні родини, ні дружби, ні нащадків і не боячись Бога; вони шукають посагу й краси, якими пишаються жінки і завдяки яким підкоряють собі чоловіків. Жінки піклуються не стільки про свою цноту, скільки про багатство і вроду, тому й вигадують брехливі чутки про свою заможність та малюють собі обличчя. Ця мораль особливо поширилась серед нашого народу після обнародування відомого законоположення литовського статуту (розділ 4, артикул 7), суть якого в тому, що на придане дочкам призначається певна частка спадщини [1]. Після цього жінки стали зверхніми, зневажають доброчесність, виявляють непокору опікунам, батькам і чоловікам, тихцем готують передчасну смерть тим, хто довго живе.

Завдяки звичаю багатоженства наші сусіди – перекопські татари, яких так багато гине у війнах з нами, постійно відроджуються знову. Нещодавно у війську Ослам-султана красувався серед його васалів загін із сорока рідних братів. Ці крем'язні – сини якогось Омельдеша, що народилися протягом одного місяця від його дружин та наложниць. І в нашій країні на березі річки Ваки [2] є велелюдне татарське село, що здавна зветься селом сорока татар, тобто сорока братів.

---

[1] У двох перших редакціях статуту в указаному артикулі говориться: «Скільки приданого призначить батько одній дочці, стільки ж мають отримати й інші. А по смерті батька четверта частка його майна повинна відійти на користь дочок, незалежно від того, одна в нього дочка чи декілька».

[2] Вака – права притока Вілії, протікає Трокським повітом Віленської губернії. На березі цієї річки в. кн. Вітовт оселив на початку XV ст. полонених татар, подарувавши їм землі та дворянські права й поклавши на них обов'язок військової служби.

Татарський звичай купівлі наречених був колись і в ізраїльтян, як видно із першої книги Мойсеєвої: Буття (Р. 29. – Стр. 20) [1]. та першої книги Самуїлової (Р. 18. – Стр. 27) [2]. І в нас колись платили батькам нареченої обумовлену ціну, яку жмудіни називали *крено*. Тепер же ми самі себе продаємо жінкам за посаг і стаємо їхніми рабами, вишукуючи собі знатних родичів.

Ні татари, ні москвитяни не дають волі своїм дружинам. У них є приказка: «Хто дає волю жінці, той віднімає її у себе». Їхні жінки не мають особистої правоздатності, тоді як у нас деякі панують над чоловіками, володіючи селами, містами та волостями – одні на правах тимчасового користування, інші – спадково. Охоплені пристрастю панувати, вони живуть розкуто, вдаючи дівчат або вдовиць. Вони знущаються над підданими, одних переслідуючи ненавистю, інших вивищуючи і спопеляючи сліпою любов'ю. Як сказано в книзі Еклезіястовій (Р.7. – Стр.26): «І знайшов я *річ* гіршу від смерти – *то* жінку» [3]. І точно – немає нічого страшнішого її гніву.

Хоч влада жінки ганебна і в приватному домі, вона ж верховодить в нас у фортецях, прикордонних з межами московськими, турецькими, татарськими й молдавськими, які слід було доручати лише хоробрим мужам. Недарма предки вашої величності не дозволяли жінкам одержувати фортеці в спадщину й одружували таких спадкоємниць на власний роз-

[1] «І служив Яків за Рахіль сім літ…». – Біблія. – С. 43.

[2] «…встав Давид та й пішов він та його люди і забив серед филистимлян двісті чоловік. І Давид приніс їхні крайні плоті, і дав їх у повному числі цареві, щоб посвоячитися з царем. І Саул дав йому за жінку дочку свого Мелхолу». – Біблія. – С. 368.

[3] Біблія. – С. 826.

суд, обираючи їм у чоловіки тих, хто прославився не багатством і не знатністю роду, а пролиттям як своєї, так і ворожої крові. Цих багатирських жінок віддавали заміж навіть за пастухів, які відзначились на війні, – їх називали *сакони і сунгайлони.*

СКОРОЧЕННЯ ВОСЬМОГО УРИВКА

Багато хто, навіть із простого народу, спокусившись цими нагородами, ставав хорошим воїном; завдяки їм предки вашої величності розширили межі своїх володінь, ще й досі помітні сліди їхніх завоювань у Тавриді, Московії та інших країнах. Донині іменами Гедиміна і Вітовта називаються там деякі укріплення, пагорби, колодязі, мости, шляхи, рови, городища й мури, розгромлені опісля гарматами тубільців або зруйновані зброєю самих литовців. Тоді наша молодь не скніла від бездіяльності й байдикування, а старанно вчила військову справу, маючи за взірець своїх предків римлян. Для оголошення війни вони не вичікували ні тяжкої кривди від ворога, ні зручної літньої погоди, а виступали в похід навіть за неважливу приватну образу, завдану підданим нашої держави. Не раз вони вже до свята св. Пасхи сягали Москви, столиці Московського князівства, і там укладали угоди з приборканим ворогом. Тепер же нам страшний московський князь, бо він невпинно навчає свій народ військовому мистецтву, не дозволяє нікому довго залишатися вдома, а відсилає всіх по черзі охороняти кордони держави. Наші вороги татари осуджують нашу зверхню недбалість і насміхаються над нами, поринутими в сон після бенкетів, поширеною в них лайливою примовкою: «Ти спиш, Іване? А я мушу надриватися – в'язати тебе!» Зараз

наших воїнів більше гине у шинках від взаємних убивств, ніж од ворога, що так часто спустошує нашу вітчизну. Вони могли б успішно боротися, аби навчались військовій справі у степу, на кордонах Поділля й Київщини, змагались там із тверезим і підприємливим ворогом; тоді вони швидше із новобранців стали б досвідченими воїнами, могли б заслужити підвищення. І не треба було б поза батьківщиною шукати осіб, здатних знати обов'язки полководців.

Предки вашої величності не зневажали своїх підданих, які при необхідності повинні були хоробро битися і вмирати, захищаючи закон і вітчизну. І двоюрідний брат вашої величності угорський король Людовик, якби віддав перевагу своїм перед іноземцями, не був би зневажений під час походу, не був кинутий у битві і розтоптаний, коли намагався втекти [1]. Дід його і вашої величності, блаженної пам'яті король Казимир випробував вірність своїх підданих у битві з хрестоносцями біля Хойниці в Пруссії, де він сповнив обов'язок доброго воїна і ватажка. Коли військо розладналося і сам геть знесилів від тяжких трудів та зброї на пораненому коні, його тут же заслонили собою густі шеренги наших воїнів, подали

---

[1] Сигізмунд Август Сигізмундович та угорський король Людовик II Владиславович були онуками Казимира Ягайловича. Людовику II (1516-1526) угорці дорікали, що він оточив себе іноземцями: поляками, чехами, моравами й силезцями, цілковито довірився їм й усунув від двору угорців. Під час нашестя турків на Угорщину 1526 р. угорські магнати зневажали короля, не підкорялись його наказам і зривали його плани. Кампанія закінчилася битвою біля Могача 29 серпня 1526 р. повною поразкою угорської армії. Рятуючись втечею, король загруз у болоті і був розчавлений натовпом безладно відступаючих втікачів.

йому нового коня і, зім'явши ворога, захистили від страшної небезпеки [1].

Дотримуючись цього правила, москвитяни ніколи не навчають військовій справі іноземців, не збагачують їх своїми коштами, бо чужинці будь-коли можуть кинути країну напризволяще; вони прагнуть заохотити співгромадян до старанної й постійної служби, дбають не стільки про виплату їм жалування, скільки про збільшення їхніх спадкоємних маєтків.

Вояки нашого ж постійного війська, що охороняє кордони, щедро нагороджуються маєтками, звільнені від усяких повинностей і податків, мають інші привілеї військового стану, проте зневажають цими пільгами і віддають військову підготовку та захист вітчизни перекидькам – москвитянам і татарам. Тому ми й змушені щорічно підносити подарунки цареві перекопському. А наша литовська і жмудська молодь була б придатнішою до війни внаслідок вродженої хоробрості, міцної статури та стійкої моралі. Одначе наші правителі не звертають ніякої

---

[1] Битва біля Хойниці відбулася 18 вересня 1454 р. Через недосвідченість польських полководців і паніку серед воїнів поляки зазнали нищівної поразки. Король Казимир, який марно намагався зупинити втікачів, був оточений ворогами; його з великими трудноцами врятували литовці, котрі оточили його тісним натовпом і, за пропозицією Олехна Судимонтовича, вирішили померти, захищаючи його. Їм вдалося пробитись крізь шеренги хрестоносців, але при цьому всі, за винятком шести чоловік, загинули. Коли поранений кінь короля загруз у болоті, а вороги тим часом наближалися, то Богдан Віл (родоначальник знатного роду Воловичів) передав королю свого коня, а сам, по пояс у трясовині, розсипав навколо себе стріли із сагайдака і швидкими, влучними пострілами із лука встиг, затримати погоню (Golembiowski. Dzieje Polski za panowania Jagiellonyw. – Т. 3. – С. 102-104; Летопись Быховца. – С. 59).

уваги на те, що держава слабне він неробства і що для юнаків здоровіше служити у війську, ніж байдикувати вдома.

УРИВОК ДЕВ'ЯТИЙ

У Литві одна особа обіймає десять посад, усуваючи інших од виконання обов'язків. Московський же князь дотримується рівності між своїми, не даючи одному багатьох посад. Управління фортецею на один, щонайбільше на два роки доручається двом воєводам і двом дякам, щоб бояри, сподіваючись отримати воєводство, ревніше служили своєму князю і м'якше ставились до підлеглих, бо попереду їх чекають звіт і суд. Засуджений за хабарі чиновник мусить боротися на поєдинку з потерпілим, хай буде той і простого звання. Попри те, що звинуваченому дозволяється виставити замість себе іншу особу на поєдинок, але якщо його заступник програє, пеню платить сам звинувачений. Завдяки всьому цьому при дворі не так часто чути нарікання на утиски.

Розсудливість цього варвара не менше виявляється й у веденні господарства; він настільки не гребує нічим, що продає полову, сіно та солому; на бенкетах виставляють великі золоті й срібні келихи, називаючи їх солом'яними [1], бо придбані вони на гроші, виручені за продану солому.

Обачність при роздаванні воєводств корисна ще й тим, що відіслані князем захищати кордони держави, виконувати громадські справи чи в далекі по-

---

[1] Важко вгадати, що мав на увазі автор, говорячи про солом'яні келихи; можливо це помилка через неправильне тлумачення слова «солянка».

сольства сповняють ці доручення не на одержані від князя гроші, а за власний кошт і, якщо чинити згідно з волею та намірами князя, то замість жалування отримують посади, про які йшлося вище. Такий звичай існував у римлян, про що йдеться в діях святих апостолів: «Як минуло ж два роки, то Фелікс одержав наступника – Порція Феста» (Р. 24. – Стр.27) [1]. У нас навпаки – ті, кого посилають кудись, перш ніж щось зроблять, беруть зі скарбниці чимало грошей, хоча здебільшого повертаються, нічого не владнавши, проте заподіявши значних утисків тим, чиїми володіннями пролягав їхній шлях, – вимагав давати коней; ця повинність у нас називається *підвода.* В Московії тільки гонець, який дуже квапиться в державних справах, може так скористатися кіньми. Такі гінці, завдяки швидкій їзді та частій зміні втомлених коней (для цього в багатьох місцях тримають прудких здорових скакунів) швидко доставляють повідомлення. А в Литві канцелярія вашої величності вельми щедро роздає дипломи на право користування такою їздою, підводами ж нерідко перевозять власне майно придворних, а потім через їх нестачу ми без оповіщення потерпаємо від нападів ворогів, які з'являються раніше, ніж надіслане від кордону попередження. Не так давно звільнені від цієї повинності особи, які здавна отримали маєтки за обов'язкової умови давати підводи на всіх шляхах від кордонів московських, татарських і турецьких до нашої столиці Вільно. Ці привілеї слід скасувати як шкідливі для державних інтересів.

У нас дуже багато московських перебіжчиків, котрі, розвідавши наші справи, засоби й фінанси та

---

[1] Біблія. – С. 1381.

вивчивши звичаї, вільно повертаються в свою країну, а доки перебувають тут, таємно передають своїм наші плани. Татари їх віддають у рабство, лівонці страчують, хоч москвитяни й не відібрали у них жодної області і пов'язані з ними трактатом вічного миру та сусідської дружби; до того ж той, хто вчинив таке вбивство, крім майна забитого, одержує ще грошову винагороду від уряду, бо лівонці пам'ятають Ісусове повчання: «Не йми віри ворогові твоєму вовіки... не став його при собі, бо коли-небудь стане на місці твоєму». Якби ми дотримувались цього правила, то не втратили б Сіверської області та замків, разом з якими од нас відпали Можайськ та Вязьма [1]. Міста ці були бідні, коли ми взяли їх, а відійшли од нас багатими й посиленими цілими областями, їм підпорядкованими.

Народ московський хитрий і віроломний, нещирий і непостійний. Повернувшись на батьківщину, ці люди стають вождями і самовпевнено спустошують наші області. Серед московських перебіжчиків, які темними ночами вбивали людей у Вільно і звільняли із в'язниці своїх полонених співвітчизників, був священик, котрий, таємно роздобуваючи з королівської канцелярії копії угод, рішень та протоколів нарад, надсилав їх своєму князеві; інший купив для ворожбитства святе причастя, збережене якоюсь дівчиною при сповненні цього таїнства. Коли 1529 р. згоріло Вільно, ці пронозливі й злочинні люди тут же доповіли про це своєму князю. Тоді в соборній церкві

---

[1] У тексті це місто назване Ossomacitz; зіставивши історичні події, гадаємо, що мається на увазі Вязьма, біля якої протікає річка Осьма. У 1494 р. містом оволодів воєвода Іоанна III князь Данило Васильович Щеня.

св.Станіслава, вкритій свинцем з позолоченими банями, прикрашеній багатьма золотими і срібними чашами з коштовними каменями. згоріло близько 300 старовинних знамен, добутих під час перемог над руськими, москвитянами, німцями й іншими народами, а також 12 нових прапорів, вивішених там після того, як наші взяли гору над москвитянами біля Орші 8 вересня 1514 р., в день різдва Богородиці. Тоді було вбито і взято в полон 80 000 чоловік. Хитрий великий князь оголосив винагороду тим перебіжчикам, які схочуть повернутися, хай навіть з них не буде пуття: рабу обіцяв волю, простому чоловікові – дворянство, безнадійному боржникові – прощення боргу, злочинцеві – позбавлення від законної відповідальності.

Нам належить знаменитий замок і місто Київ, що, як і інші фортеці, утримується недбало, хоч із київських висот видно багато областей, як стверджує руська приказка. Він займає першорядне місце серед інших замків та областей, розташований над річкою на межі степу та Полісся. Грунти Київщини такі родючі й легкі для обробки, що зорана лише раз парою биків нива дає дуже щедрий урожай; і на необроблених полях ростуть корисні для людей рослини своїми коренями та стовбурами, з ніжними плодами, вирощується винна лоза, що дає великі грона винограду, подекуди на схилах трапляється дикий виноград. У дуплах старих дубів та буків кишать бджолині рої, стільниковий мед має чудовий колір і смак. Диких звірів: зубрів, неприручених коней, оленів так багато в лісах і на полях, що за ними полюють тільки заради шкури, а м'ясо, за винятком полядвиці, викидають – його стільки, що нікуди подіти; ланями й вепрами зовсім гребують. Диких

кіз стільки перебігає взимку із степів у ліси, а літом назад у степ, що селяни вбивають їх до тисячі за рік. По берегах річок оселилося багато бобрів. Птахів така сила-силенна, що повесні хлопчаки наповнюють човни яйцями диких качок, гусей, журавлів та лебедів, а потім їхніми пташенятами наповнюють домашні пташарні. Орлят закривають у клітки заради пір'я, яке прикріплюють до стріл. Собак годують дичиною та рибою, бо в річках неймовірна кількість осетрів, інших великих риб, що підіймаються з моря вгору по річках у прісну воду. Тому багато річок називають золотими, особливо Прип'ять, яка поблизу Мозиря при гирлі річки Тур [1] з накопиченням свіжої джерельної води на початку березня так наповнюється рибою, що кинутий спис застряє і стоїть прямо, ніби увіткнутий в землю – так щільно збивається там риба. Я б не повірив, якби не бачив, як часто там безперервно черпали рибу і наповнювали нею за день до 1000 возів приїжджих купців, котрі щороку прибувають сюди о цій порі.

Борисфен – найбільша і найбагатша річка в цій країні, по ній привозять до Києва величезну кількість риби та інших товарів. Зі сходу вище Києва в неї впадають Десна. Сейм і ще кілька річок, що витікають із Сіверщини та Московії. З північного заходу й півдня до Борисфена впадають Сож, Березина, Прип'ять, Словешня, Уш, Тетерів, Ірпінь, води яких на-

[1] Певне, у тексті допущена помилка або у визначенні місцевості, або в назві річки: якщо мається на увазі притока Прип'яті Турія, то вона впадає у Прип'ять майже біля її верхів'я – у Ковельському повіті Волинської губернії, а це дуже далеко від Мозиря. Якщо ж місцевість вказана правильно, то помилка в назві річки: поблизу Мозиря до Прип'яті впадають три значні притоки: Словешня, Птич та Уборт; можливо, назву останньої автор змінив на Тур.

повнюються притоками Вехра, Проня, Іпут, Друт, Бобр, Титва, Птич, Случ, Ореса. Стир, Горинь. Піна [1]. Крім того, багато інших річок вливаються до Дніпра згори і знизу, витікаючи з Литви, Руси, Волині та Московії. Всіма цими річками сплавляють до Києва рибу, м'ясо, хутра, мідь, а також сіль із таврійських лиманів, що звуться Качибеєвими [2], де навантаження сіллю цілого корабля коштує десять стріл.

Борисфен зручний для захисту всіх областей вашої величності від набігів татар, бо плавання по ньому нижче Черкас ускладнене одинадцятьма порогами; кожен має назву і залягає впоперек річки у вигляді гострих щербатих скель, тож переправа через них можлива тільки на суднах розвантажених; береги теж високі, стрімчасті, доступ до річки складний і переправитись через неї нижче Черкас можна в небагатьох місцях – це Кременчук, Упськ, Гербедеїв Ріг, Мишурин, Кичкас, Тавань, Бургун, Тягиня та Очаків. Якщо в цих точках розмістити хоч невеликі флотилії, що вони могли б перекривати шлях численним татарським військам, адже татари зазвичай переправляються без човнів і зброї, голими тримаючись за

---

[1] Назви багатьох річок дуже змінені в тексті. Так, Словешня, Уш, Ірпінь, Проня, Птич латиною написані так: Slorzesnia, Ussa, Rpiew, Propascz, Pozit. Що таке Титва, ми не здогадалися; судячи з місця в переліку, можна припустити, що це притока Прип'яті Іпа. Вкралися й географічні помилки: Сейм, Словешня та Уш названі притоками Дніпра, тоді як перший впадає в Десну, а дві інші – у Прип'ять. Притока Дніпра Друт названа серед приток Сожі та Березини. Із перелічених другорядних приток у Сож впадають Вехра, Проня й Іпут; у Березину – Бобр, у Прип'ять – Іпа, Птич (із Оресою), Случ (північна), Піна (через Яцолду), Стир, Горинь, Словешня та Уш.

[2] Певне, автор мав на увазі Хаджибейський лиман поблизу нинішньої Одеси.

коней, тож їх легко могли б прогнати озброєні люди, виїхавши назустріч човнами з-за острівців, очеретів та верболозів.

Наскільки наш Борисфен незручний для перекопців улітку, настільки вигідний для них зимою, бо з припиненням судноплавства вони в повній безпеці пасуть стада за ровом на островах і серед заростей лози. Вони кажуть, що цією річкою течуть мед і молоко, бо до верхньої її течії прилягають багаті бджолами ліси, а до нижньої – буйні степові пасовища, тому щедро доставляє мешканцям свого побережжя мед і молоко. Ці міркування спонукають татар дбати про збереження миру та союзу з володарем Борисфену – великим князем литовським. Ця річка від верхів'я до гирла протікає по старих литовських володіннях біля міст, які я оглядав: Вязьми, Дорогобужа, Смоленська, Дубровна, Орші, Могильова, Рогачова, Бихова, Річиці, Любеча, Чорнобиля, Києва, Канева, Черкас і Дашева, або Очакова, біля якого Дніпро впадає в море, розділившись на 12 гирл, що далі зливаються в лиман. Неподалік звідти гирло Дністра, що зветься Відовим (озером) від імені поета Овідія, який був засланий начебто на цей берег Понту. Дехто припускає, що Іліон, або Троя, знаходились на київській землі, серед її родючих полів та прохолодних гаїв. Там видно її сліди в розвалинах склепінь, підземель, залишках мармурових підлог та великих мурів. Те місце, ще недавно пустельне, проте вельми зручне для поселення, називається Торговиця [1].

Київ наповнений іноземними товарами, бо немає шляху більш зручного, ніж давній добре відо-

[1] Містечко Київської губернії Уманського повіту на річці Синюха на кордоні Херсонської губернії та повіту.

мий битий шлях із чорноморського порту міста Кафи, через ворота Таврики на таванський перевіз на Дніпрі, а звідти степом до Києва. Цим шляхом відправляють з Азії, Персії, Індії. Аравії та Сирії на північ до МосковіЇ, Пскова, Новгорода, Швеції, Данії всі східні товари: коштовне каміння, шовкові тканини, ладан, пахощі, шафран, перець, інші приправи. Цим шляхом часто рушають іноземні купці; вони збираються в загони інколи з тисячі осіб, так звані каравани, й супроводжують обози із багатьох навантажених возів і нав'ючених верблюдів. Колись ці каравани платили значне мито предкам вашої величності при переправі через Борисфен біля Тавані; там донині вціліла склепінчаста кам'яниця, яку і наші, і татари, і греки називають Вітовтовою банею [1], і розповідають, що там колись жив митник Великого князівства Литовського. Якщо хтось не платив мита чи був заскочений на перелюбі, того карали в Києві конфіскацією всього майна; закон цей, що називався осьмництвом [2], був виданий для приборкання сарацинської похітли-

---

[1] У тексті Vitordinum (sic) balneum. Тавань – один з дніпровських островів навпроти містечка Тягинки Херсонської губернії і повіту.

[2] Осьмник – це чиновник, призначений київським воєводою для збирання мита з товарів, які привозили до Києва; до його обов'язків входив також нагляд за громадською доброчинністю. У статутній грамоті, виданій місту Києву в. кн. Олександром Казимировичем 14 травня 1499 р., точно визначені обов'язки осьмників та розміри мит; є ухвала, що цілком підтверджує повідомлення Михайла Литвина: «Коли осьмник воєводин застане якого міщанина, купця або козака християнина з білими головами за ганебними ділами, то наміснику митрополичому сповіщає про винуватця, а воєвода бере з нього копу грошів; а коли осьмник побачить за такими речами гостя: турчина або татарина, чи то вірменина, то воєвода за таку провину бере 12 кіп грошів» (Акти ю. и з. Р. – Т. I. – С. 194).

вості й дотримувався упродовж багатьох століть, але останнім часом став забуватися.

Якщо ж купці, уникаючи двох переправ через Борисфен і не бажаючи платити мита вашій величності, обминають старий шлях через володіння вашої величності й від таврійських воріт звертають униз, а потім прямують непрохідними степами в Московію через Путивль, або повертаються тим путівцем, то часто трапляється, що їх грабують розбійники, які тиняються в тих місцях.

Від проходження каравану значні прибутки мають кияни: воєводи, митники, купці, міняйли, човнярі, візники, трактирники і шинкарі, й на це ніхто не нарікав – ні московити, ні турки, ні татари. Кияни мають вигоду од караванів і в тих випадках, коли вони проходять взимку через степи, збиваються з дороги і гинуть під сніговими заносами.

У непоказних київських хатах не просто достаток, а надмір плодів, овочів, меду, м'яса та риби. Внаслідок згаданих причин Київ так переповнений дорогим шовковим одягом, коштовним камінням, соболиними й іншими хутрами, пряноцами, що мені самому доводилось бачити шовк дешевший, ніж льон у Вільно, а перець дешевший солі.

Київ славиться велелюддям; на Борисфені та його притоках розташовані гомінкі міста і села, мешканці яких з дитинства звичні до плавання, судноплавства, риболовлі та полювання. Багато хто, втікаючи від батьківської опіки, рабства, кари, боргів та інших прикрощів чи просто шукаючи вигіднішого заробітку та кращої місцини, збираються на Київщину, особливо повесні. Спізнавши переваги життя в низових містах, вони вже ніколи не повертаються до своїх, швидко набувають досвіду й відваги, вчаться долати небез-

пеки, полюючи на ведмедів і зубрів. Тому в цій країні досить легко набрати хороших воїнів.

Київ був колись столицею руських та московських князів; тут вони прийняли християнство, і тепер ще в Києві збереглися древні церкви, чудово споруджені з полірованого мармуру й інших привозних матеріалів, вкриті свинцем та міддю, деякі з позолоченими банями; є також багатющі монастирі. Особливо славиться монастир, посвячений пресвятій Діві Марії. У його підземних галереях і печерах знаходяться численні гробниці з сухими нетлінними мощами; їх дуже шанує руський народ, визнав їх святими. Побутує думка, що поховані тут особи удостоюються спасіння, тому всі значні дворяни, навіть здалеку, клопочуться про те, щоб бути тут похованими, витрачають на це великі кошти як пожертви і внески. Московський князь щорічно має чималі прибутки з тих маєтків цього монастиря, які відійшли до його володінь; він зволікає з поверненням їх святій обителі, бо сам пристрасно бажає оволодіти цим містом, стверджуючи, що він нащадок спадкоємного київського князя Володимира. Не менше шкодують і його піддані, що не володіють цією древньою столицею своїх вінценосців й осередком святині.

При всіх перевагах цього міста є й певні незручності. Мешканці не убезпечені від татар, які порушують кордони, хоча й не пробують захопити місто. Прибульці потерпають від небезпечних лихоманок, спричинених денним сном і надмірним вживанням риби та плодів, а коні хворіють від трави, зараженої розливами багатого на рибу Борисфену. Посіви часто знищує сарана, що прилітає з приморських країн. В лісах та на побережжях головно на початку червня зароджуються, подібно бджолиним роям, хмари кровососних комах: ґедзів, комарів та мух.

СКОРОЧЕННЯ ДЕСЯТОГО УРИВКА

Татари, турки й інші сарацини мають спільну релігію або закон, що нагадує іудейство і несторіанську єресь: вони сповідують єдиного Бога, Христа визнають лише святим пророком та верховним суддею світу, народженим від пречистої Діви, але не вірять у Христові страсті. Вони проводять обрізання у зрілому віці, як було вчинено з їхнім патріархом Ізмаїлом. Стверджують, що це вчення виникло в арабському місті Мекка близько 600 р. християнської ери за почином євреїв, які переселилися туди після зруйнування Єрусалима та через страти якогось негідного монаха й відступника Сергія, який шкодив християнству. Поширював вчення божевільний араб, вельми хитрий, що з візника став паном і чоловіком багатої дружини. Він прагнув верховної влади над єдиноземцями, проте, не досягнувши цієї мети, проголосив себе вістуном і пророком Господнім, в чому й переконав арабів-язичників. Закон цей, що його вони вважають своїм обов'язком впроваджувати зброєю, такий незугарний, що вбачає вище благо й насолоду в задоволеннях, якими нібито користуватимуться блаженні в майбутньому житті через смак, нюх та інші зовнішні відчуття. Зашкарублі в такій скотинячій омані, ці варвари бундючаться, що переважають нас любов'ю до Бога та ближнього й угодними величі Божій справами стверджують, що за це Господь милостивий до них і легковажно сподіваються, що Він все більше примножуватиме їхній добробут. Нас же, християн, через крайню нашу занедбаність справ божественних, а також кривди й несправедливості, яких ми завдаємо один одному, вони осуджують, висміюють нас, називають беззаконними варварами,

що тільки носять ім'я Христове, але не виконують його закону, віщують нам погибель і вважають негідними свого товариства.

Вони свято дотримуються правосуддя, невсипно піклуються про поширення свого віровчення, день починають і закінчують молитвою; щоденно моляться вранці, після полудня й увечері, від виконання цього обов'язку їх неможливо відірвати ні з якого приводу і не покладають моління на одних священиків. Останні хоч і існують в них для проведення богослужіння і тлумачення закону, але як духівники, так і миряни кожен для себе наодинці і спільно на публічних зібраннях сповідують Бога. Завжди тверезі, обмившись очисною водою, вони, згідно зі святим письмом, вважають святою ту землю, на якій говорять з Богом, і простягаються на ній, не беручи в храми ніяких підстилок. Під час молитви роблять певні, встановлені законом знаки і рухи тілом: підносять руки до неба, стають на коліна, припадають лицем до землі, всім серцем і всіма членами творять молитву, в якій повторюють небагато слів, переважно такі: «Єдиному безсмертному Богові, Творцеві неба і землі, крім якого немає іншого Бога, честь і слава вовіки віків».

З молитвою вони поєднують піст і вгамовують себе цілими днями не лише голодом та спрагою, а й утриманням від усякої неподобної роботи і слова. Вони до глибокої ночі клопочуться про справи богоугодні, потім споживають їжу без надмірностей, тільки для відновлення сил. Вони глумляться над нашими постами, не поєднаними ні з голодом, ні зі спрагою, ні з попелом, ні з роздумами про божественні речі, ні з неспанням, ні з молитвою.

Вони щедро роздають милостиню, не допуска-

ють серед своїх жебракування чи загибелі від голоду і холоду. Благодійність вони чинять розсудливо: не подають тим, хто завдяки їхній милостині об'їдається та розкошує, одначе допомагають бідним, хворим, подорожнім, учням, котрі опановують науки та їхні релігійні обряди.

Дослідження божественних таємниць вони вважають беззаконням і блюзнірством. Вони осуджують наше зухвальство і називають справою гаспидською те, що дехто з нас просторікує на бенкетах про суди і таємниці божественні, марно згадуючи ім'я Боже. Татари кепкують з наших духівників та пророків, осуджують храми за їхнє оздоблення сидіння, вівтарі та ікони, за зображення Бога у престарілому віці та красивих жінок, бо це збуджує пристрасть; сміються над тим, що ми під час богослужіння тішимо свій слух сурмами, органами, гармоніями, що заглушують слова молитви, тоді як природні наші óргани мовчать.

Їхні духовні особи не грішать ні скупістю, ні честолюбством, вони не розкошують, не займаються придбанням маєтків і зовсім не втручаються у мирські справи. Вони помірковані, смиренні, ревно виконують свої обов'язки і зайняті виключно справами віри й тлумаченням закону.

Наших священиків осуджують не тільки язичники, а й сусіди наші руські за те, що вони п'ють вино, що є предметом розкоші, їдять м'ясо і не одружуються, хоч мають бажання народжувати собі подібних; проте ніхто не може бути стриманим без особливої на те милості Божої. Так, від одруження утримуються грецькі ченці, що ж стосується священиків, то в давнину вони мали дружин, як це видно з багатьох місць святого письма: Третя книга Мойсеєва:

Левит (Р. 21. – Стр. 3), Книга Ездри (Р. 9), Книга пророка Даниїла (Р. 14), Книга пророка Єзекіїля (Р. 44), Євангелія від св. Луки (Р. I, – Стр. 10, 18), Послання св. апостола Павла до Тита (Р. I).

Якби наші чинили так само, стримуючи себе три дні перед євхаристією, то жили б благочестивіше, ніж у цій вдаваній безшлюбності; вони зманіжені бенкетами, постійно горять пристрастю і тримають наложниць, тобто, як сказав пророк Софонія, «священики зневажають святиню» (Р. 3. – Стр. 4) [1]. Одначе ми покладаємо на цих найманців обов'язок хвалити Господа, який вважаємо обтяжливим для себе, а вони тим часом скорше дратують Бога своєю розбещеністю, ніж умилостивлюють його. Цей обов'язок, покладений на них мирянами, вони в свою чергу перекидають на недбалих вікаріїв, а самі розкошують за рахунок праці народу, подібно тому, як трутні поїдають бджолиний мед, вони бенкетують, пишно вдягаються, легковажно домагаються духовних посад, а то й кількох водночас, не досягнувши ще солідного віку і не випробувавши своїх здібностей, а потім поринають у справи мирські, для них непристойні.

Колись священикам не дозволялося володіти частиною землі разом із народом Божим і вони користувалися тільки десятинами. Проте наші не вдовольняються десятинами, подаяннями за відпущення гріхів та іншими доходами, котрі стягують з багатих і бідних, з новонароджених, молодят, хворих, помираючих і мертвих. Володіючи багатими маєтками, вони прагнуть керувати кількома церквами одночасно, на шкоду громаді, супроти права й здорового глузду, оскільки здебільшого вони не живуть при тих

---

[1] Біблія. – С. 1161.

церквах, до яких увійшли некликані, зі слів Господа нашого, не в двері, а як злодії та розбійники. Самі церкви вони віддають на відкуп мирянам, торговцям, розпусникам, багато з них ніколи й не бачили своїх приходських монастирів. Якби хтось від кордонів Польщі по всій Литві, Жмуді та Русі оглянув усі церкви, з яких кожна своїми прибутками могла б прогодувати декількох священиків, він не знайшов би жодної такої, при якій пастир живе постійно, чи хоча б часто відвідує її. Тому й хитається віра прихожан, охолоняє любов і стихає прославляння його імені.

Я не хочу накликати на себе ворожнечі священиків, яким ми повинні коритися; і без того я зачепив надто багато суспільних груп. Достатньо того, що я назвав умови, виправивши які ми житимемо щасливіше на славу вашої королівської величності, а особливо на славу Божу.

ВИТЯГ ІЗ НОТАТОК БЛЕЗА де ВІЖЕНЕРА 1573

На виборчому сеймі у Варшаві у квітні 1573 р. польським королем було обрано Генріха Валуа герцога Анжу, брата французького короля Карла IX (перегодом Генріх III). Для ознайомлення нового короля з державою, до управління якою він мав приступити негайно, необхідно було скласти якомога докладнішу записку. Це було доручено Блезу де Віженеру, котрий вельми швидко виконав доручення. Вже у липні 1573 р. обширні нотатки Віженера надійшли до друку, як це видно з королівського привілею, даного його видавцеві Жану Ришеру, власникові університетської друкарні в Парижі. Твір цей, виданий in 4-to, має таку назву: «La description dy Royaume de Pologne et pays adjacens, avec les statuts, constitutions, moeurs, et fasons de faire d'iceux. Par Blaise de Vigenere, secretaire de feu Monseigneur le Duc de Nivernois. A Paris, cher Jean Richr libraire, rue saint Jean de Latran, a l'enseigne de l'arbre Verdoyant. 1573. Avec privilege du roi».

Крім вихідного аркуша, на якому надруковано королівський привілей, книжка складається з 94 надрукованих аркушів (188 сторінок) тексту. На початку вміщено як передмову загальний опис Польської держави, де автор визначає її межі: «від Одера на рубіж Бранденбургії до славної річки Борисфену і від берегів Понту Євксинського, до якого простягаються крайні частини Поділля, до Північного океану коло берегів Померанії, Пруссії, Жмуді та Лівонії». Потім автор говорить про чисельність населення, про значні військові сили, що надає дворянське ополчення, ста-

рається визначити головні риси народного характеру мешканців, відзначає родючість грунтів, найважливіші її виробництва і статті зовнішньої торгівлі. При рясних урожаях і достатку продуктів він указує тільки на нестачу вина, якого не виробляють у Польщі, «за винятком Русі та Поділля». Розділ цей закінчується розлогим вихвалянням заслуг, красномовства й дипломатичного такту Іоанна Монтелюка, єпископа віленського, котрий як французький посланець на виборчому сеймі встиг схилити польських дворян до вибору в королі Генріха Валуа.

Далі твір поділений на окремі розділи, з яких дванадцять присвячені більш докладному опису окремих областей Польської держави; вони подані в такому порядку: Велика і Мала Польща, Русь (Червона), Волинь, Поділля, Мазовія, Куявія, Литва (в додатку до цього розділу докладно описано зубра, тура і лося), Жмудь, Лівонія, Пруссія та Померанія, Силезія, Валахія.

Наступні чотирнадцять розділів присвячені опису державного ладу Польщі; їхні заголовки такі: про штати королівства, про списки, про воєвод, про каштелян, про старост, про суддів, про канцлера та підканцлера, про підкоморіїв, про маршалів, про сейми, про порядок обрання королів, про військову справу, про фінанси, про монети. Потім ідуть два обширні розділи про татар і Московську державу і нарешті твір закінчується переліком маршрутів і шляхів із Парижа в Польщу, а також тих, що з'єднують між собою найважливіші міста Польської держави.

До тексту докладені карта Польської держави, генеалогічна таблиця роду Гедиміна та малюнки, що зображають тура, лося й полювання на зубра.

Твір Віженера дає поняття про ту суму даних, що

стосуються східної половини Європи, яку мали на заході особи, зайняті вивченням східноєвропейських взаємин. При складанні даного твору автор мав досить ґрунтовні свідчення про державний устрій Польщі і дещо узагальнені, проте доволі правдиві, дані про географію, етнографію та продуктивність країни. А от історичні повідомлення здебільшого помилкові чи суперечливі.

Із нотаток Віженера ми подаємо у перекладі лише ті розділи, що стосуються опису південної Русі.

К.М. *

РУСЬ (ЧЕРВОНА)

Південна Русь, що є частиною всієї Русі, про яку докладніше йтиметься в окремому розділі, простягається вздовж Сарматських гір, котрі місцеві жителі називають Татрами. Вони захищають її з півдня аж до річки Дністра біля кордонів Валахії. Ця межа найширша в цій області, бо, спускаючись у напрямку Малої Польщі за течією річки Буг, що зі сходу відділяє Русь від Волині, територія її поступово звужується подібно до щита, вершина якого закінчується нижче Любліна та люблінської землі, в тому місці, де сходяться кордони Литви, Мазовії та Волині. В цій провінції багато чудових міст, з них головний Львів, де знаходиться і кафедра архієпископа. Цей край вельми гарний, родючий, добре населений і був би ще велелюднішим, якби не набіги і вторгнення татар, які майже не виходять звідси. Втім, на кордонах Поділля й Волині в напрямку Кам'янця, Дунаєвців та Вишневця зазвичай тримають міцні гарнізони для їх затримання. На утримання цих гарні-

* Катерина Мельник.

зонів виділяють кошти всі стани держави без винятку, навіть придворні чини великого князя, відповідно до такси, встановленої з цією метою королем Сигізмундом I в Бидгощі 1520 р.[1]

Першим із польських князів, про якого можна говорити достовірно і з точним позначенням часу, нападав на Русь Болеслав I, християнський король. 1008 р. він виграв дві великі битви проти Ярослава, узяв Київ, столицю всіх провінцій під назвою та пануванням Русі і доручив його охорону братові Ярослава Святополку. Через десять років він одержав ще одну велику перемогу над Ярославом. Потім його син і спадкоємець Мечислав остаточно присмирив останнього. Але під час міжцарювання за малолітства Казимира I руси мали можливість звільнитися від іга й підпорядкованості полякам, завдати чимало лиха й шкоди в їхніх землях. Однак все було залагоджено одруженням Казимира із сестрою Ярослава у 1042 р.[2] Все було спокійно до вступу на трон його сина Болеслава II, який був найпідприємливішим із польських королів щодо Русі, бо в 1074 р. захопив Київ, Перемишль та Луцьк і загалом всю країну, обіклав її великими данинами й податками. Тут він провів більшу частину свого царювання, отримуючи всі задоволення і насолоди.

---

[1] Дані неточні. В бидгощській конституції 1520 р. натрапляємо лише загальні ухвали щодо порядку мобілізації дворянського ополчення в Польщі, але в ній немає спеціальних заходів щодо захисту кордонів Русі від татар (Volumina Iegum. – Т.I. – С. 392 – 393).

[2] Марія-Доброгніва, дочка св. Володимира, віддана Ярославом заміж за Казимира (Карамзин Н. История России. – Т.2. – С.33; Погодин. Исследования, замечания и лекции. – Т.5. – С.212).

Але та Русь, про яку маємо намір говорити, не простягається так далеко, бо волинська земля, обрамлена з того боку річкою Случ, відділяє її від київської землі, що простягається до Борисфену на схід; нею перегодом оволоділи московитяни разом із провінцією Сіверською, Смоленськом та іншими, які входили до складу Великого князівства Литовського. Оговтавшись по смерті Болеслава, руські князі завдали Польщі чимало прикрощів і тривог і тим самим накликали багато зла та розору на власну країну, оскільки Болеслав Кривоустий, роздратований зухвалістю Ярополка й інших руських князів, близько 1135 р. сплюндрував Русь з краю в край. А 1205 р. Лешко Білий розгромив при Завихості галицького князя Романа, який сам загинув у битві і все військо його розсіялося.

Перегодом [1] тут почали з'являтися татари, а звідси проникли в Польщу, Силезію та Угорщину; їхні жорстокості видно з життєпису Болеслава Соромливого, за царювання якого в 1241 р. вони підкорили собі більшу половину Русі. Тож у 1258 р. князі Лев та Роман супроводжували їх під час набігу на Польщу. Їхній батько Данило Романович[2], усунувши всіх інших суперників, став, так би мовити, монархом і єдиним володарем цієї південної Русі, а 1262 р. одержав королівський титул від папського легата. Слідом за цим, всупереч своїм обіцянкам, разом з іншими русами кинувся спустошувати й руйнувати польські

---

[1] У тексті подано зовсім помилкову дату першої появи татар на Русі – 1211 р.

[2] Автор плутає Романа Даниловича з Романом Мстиславовичем і через це вважає Данила сином першого з них. Ця генеалогічна плутанина виправлена при перекладі.

провінції. Розлючений цим Болеслав через три-чотири роки одержав над ним велику перемогу [1], тож вони відтоді не сміли ні ворухнутися, ні пискнути до 1277 р., коли Лев, засновник, як подейкують, міста Львова, вступив з численним військом у люблінську землю і пройшов далі в Сендомирію, де був розбитий, і 8000 його людей полягли там.

Втім, уже 1285 р. вони знову повернулися разом з татарами, які захопили багато полонених і скарали їх на руському кордоні, за винятком 20 000 дівчат, котрих забрали з собою. У нагороду своїм союзникам татари отруїли всі їхні річки біля витоків, від чого багато русів загинуло. В 1302 р. вони знову з'явились у Сендомирії і захопили багату здобич, та на зворотному шляху поляки розбили їх поблизу Любліна і повернули під свою владу цю фортецю через 57 років після того, як руси зайняли її. Нарешті в 1342 р. Казимир Великий узяв Львів, а слідом Перемишль, Санок, Галич, Теребовлю, Любачів і весь край аж до Кам'янця на краю Поділля. З тих пір він звів Русь до стану провінції, підпорядкованої Польському королівству; такою вона є донині. У 1435 р.[2] син Ягайла Владислав на самому початку свого царювання зрівняв дворянство Руси і Поділля з польським для того, щоб воно користувалося тими ж правами та привілеями і складало один народ.

Що стосується їхнього віросповідання, то з 980 р. всі руси прийняли християнство, хоча й за грецьким

---

[1] Коронація Данила папським легатом відбулася в Дротчині не 1262, а 1255 р. Невдалим був похід на Польщу не Данила, а його сина Шварна через два роки після батькової смерті 1266 р.

[2] Автор певне має на увазі Єдлинський Статут Владислава Ягайловича, виданий 1433 р. (Volumina legum. – Т.І. – С. 89 – 95).

обрядом, яке більшість із них сповідує донині, як не стараються вони приховати це. Одначе вони були навернені до католицької віри ще за Казимира Великого, який першим заснував єпископську кафедру у Львові 1361 р. Його наступник Людовик перегодом додав ще дві: у Перемишлі та Володимирі, встановив митрополичу кафедру в Галичі, звідки вона була перенесена до Львова, а єпископська переведена зі Львова до Кам'янця.

Мешканці Русі в усі часи зверталися до магії, ворожбитства й інших жахливих чаклувань. Навіть 1431 р., коли Владислав Ягайло взяв у щільну облогу Луцьк, руси, захопивши в полон під час вилазки декількох поляків, на виду в усього війська принесли в жертву на міському мурі вродливого юнака – перерізали йому горло і всі головні ватажки випили по ковтку гарячої крові, тоді як страждалець ще дихав. Потім, вийнявши нутрощі й серце, склали на велику жаровню з палаючим вугіллям і пішли обкурювати всі закутки фортеці, домішуючи до диму якісь чари та магічні слова. Вони були переконані, що з допомогою такого чаклунства звільняться від облоги [1].

Головне місто країни – Львів, резиденція архієпископа; є ще міста Перемишль, Кросно, Санок, Ярослав, Преворськ, Ланцут, Косів, Стрий, Березов'я (Бжозов).

ВОЛИНЬ

Якби не річка Буг, що відділяє цю провінцію на західному її кордоні, то не було б потреби давати їй

---

[1] Ця безглузда казка складена певне поляками як докір литовцям-язичникам, що входили до складу гарнізону захисників Луцька від Ягайла. Незрозуміло, чому автор приписує ці магічні дії мешканцям Червоної Русі, які не брали участі ні в облозі, ні в захисті Луцька.

окрему назву. Це один народ з червоноруcами; у них та ж мова, ті ж звичаї. Тому все, що говорилось у попередньому розділі про підкорювача Руси Болеслава II, поширюється на весь край до річки Борисфену, до якої сягали його завоювання в цей бік. А загарбання Казимира Великого не йшли далі річки Случ, оскільки, підкоривши спершу південну Русь 1342 р. він вже у 1349 р. оволодів Луцьком, Володимиром, Холмом і всією Волинню, котру в той час узурпували сини Гедиміна – Любарт і Кейстут; вони тут же нею знов заволоділи. Казимир вдруге відняв її 1351 р. і взяв у полон Любарта, але той встиг утекти і, швидко зібравши такі-сякі сили, ще раз утвердився в краї до 1365 р., коли Казимир остаточно відняв у нього Волинь і віддав Олександру, синові Коріята, залишивши Любарту тільки Луцьк та Володимир, щоб тримати його у постійній покорі. Проте у 1382 р., після смерті короля угорського і польського Людовика, угорці, які входили до складу гарнізонів у містах, продали їх за гроші Любарту. Відтоді ця провінція залишалась за Литвою приблизно до 1432 р., коли Владислав Ягайло відняв її у свого брата Свидригайла і віддав стародубському князю Сигізмунду з умовою, що після його смерті вона повинна повернутись до корони. Так і сталося, коли Сигізмунд був убитий князем Іваном Чарторийським у 1438 р.; з тої пори ця провінція належить Польщі [1].

---

[1] Свідчення автора неточні: Волинь входила до складу Великого князівства Литовського до люблінського сейму 1569 р. і на ньому була відторгнута поляками. В 1432 р. Ягайло віддав Сигізмунду Кейстутовичу не одну Волинь, а передав йому в управління все Велике князівство Литовське. Сигізмунд Кейстутович був убитий змовниками в Троках 1440 р.

Зараз це прекрасна й родюча країна, багата, як Литва і Червона Русь; обриси її заокруглені й обмежені зі сходу річкою Случ, із заходу – Бугом, південним краєм вона прилягає до Руси поблизу Вишневця, а північна тягнеться вздовж Литви. Головне місто Луцьк, решта менш значні – Володимир, Холм, Брест, Белз, Олесько, Кременець, Городло, Лопатин, Ратно та деякі інші міста і замки [1].

ПОДІЛЛЯ

Серед усіх польських володінь найбільше зазнала небезпек та розору подільська земля – цей відкритий простір є ніби мостом для татар із Перекопу (або, як його називають, Херсонеса Таврійського), які вільно проникають цим шляхом на Волинь, в Червону Русь, Литву і навіть Польщу, якщо обставини тому сприяють. Це тим зручніше, що в обширі всієї цієї провінції, що займає близько 120 миль у довжину і 20 чи 30 – у ширину, немає жодної поперечної річки, яка могла б перепинити чи ускладнити їм шлях. Та якби навіть були такі річки, то відомо, наскільки і сам цей шкідливий народ, і його коні вправно долають їх уплав або на плотах, виготовлених тут же із жердин, колод і гілок; на

---

[1] Віженер склав перелік волинських міст, спираючись на історичні дані; в сучасну йому епоху далеко не всі названі ним міста були в межах Волині, хоча в більш віддалені часи справді належали до цієї області. Наприкінці XVI ст. Белз і Брест були головними центрами окремих воєводств. Холм вважався головним містом холмської землі у складі Руського воєводства, тут же знаходилось Ратно. Олесько та Лопатин також належали до Руського воєводства, а Городло – до Белзького. Отже, з названих міст тільки Луцьк, Володимир, Кременець та Вишневець справді перебували на Волині.

них татари кладуть свій одяг, а при потребі садовлять жінок і дітей, прив'язують ці плоти коням до хвостів, котрі й переправляють їх на другий берег. Втім, у певну частину року татарам не треба докладати й таких зусиль, бо скуті кригою річки відкривають для них шлях набагато зручніший узимку, аніж літом.

Внаслідок цього чимало країн збезлюдніло, навіть подільський край, що безперечно був би найкращим і найродючішим серед низки інших, що перебувають під владою Польщі, бо тут навіть виноград і шовк одержують без особливих турбот з боку людини. Місцеве населення не мало б потреби в привозних винах, якби зуміло захистити себе від татарських вторгнень. Втім, це надзвичайно складно через причини, докладніше подані в розділі про татар, частково ж і тому, що від сутички між ними і подільським дворянством у 1438 р. за царювання Казимира Ягайловича, коли подільське ополчення було майже все розбите й винищене [1], дворяни не відважувались повертатися в край і помалу провінція опустіла й збезлюдніла через постійні набіги і вторгнення татар не тільки перекопських, а й заволзьких, набагато віддаленіших. У 1469 р., за часів Казимира III, вони перейшли річку Борисфен під проводом свого царя Маняка, розсіялись по всій Литві, Валахії та Поділлі, скрізь завдаючи багато лиха, забрали в полон безліч народу. Вони повернулися ще раз 1474 р. під егідою

[1] Під 1438 р. Длугош описує набіг Шейх-Ахмета на Поділля, яке зазнало цілковитого спустошення. Подільські дворяни, котрі погнались за татарами, були розбиті вщент, загинуло багато знатних осіб, в тім числі подільський староста Михайло Бучацький. Длугош особисто знав одного з учасників цієї битви Яна Влодковича, герба Сулима (Dlugossi. Historiae polonicae libri. – Т. 11).

Айдара, сина Ецигера; попри те, що їх було не більше 7000, встигли пограбувати край понад 100 миль у довжину і 30 – в ширину до міст Кам'янця, Галича і Дунаєвець і далі, захопити понад 40 000 бранців [1]; і все це через нехлюйство Казимира, який забавлявся в той час якимись приготуваннями до війни з Силезією. В 1494 р., за царювання його сина короля Яна Альберта, вторглись перекопські татари і поблизу вишневецького замку винищили всіх поляків, які погналися за ними, щоб відбити захоплену здобич [2].

Турки з'явились уперше вірогідно 1476 р. і накоїли багато руйнувань. Проте мирні союзницькі відносини, що встановилися тоді між польськими королями й оттоманським двором, стримували їх від подальших вторгнень. А загалом ця нещасна країна доступна жорстокостям східних варварів, як відкрита морським хвилям скеля, і було б надзвичайно важко гарантувати їй безпеку і заселити її заново.

---

[1] Обидва татарські набіги: 1469 і 1474 рр. докладно описані у Длугоша та Мартина Більського. Віженер певне запозичив оповідь від Длугоша, зі слів якого він вважає перший із цих набігів нападом заволзьких татар, але, скорочуючи розповідь Длугоша, він опустив подробицю, що точніше визначає склад орди, що напала на Поділля 1469 р. Длугош говорить, що це було «численне татарське військо, зібране за Волгою з утікачів, розбійників та вигнанців, збіговисько, назване по-татарськи *козаками*. Важко визначити, хто був ватажком тієї юрми, названий у Длугоша та Віженера ханом Маняком. Десь о тій порі серед кримських беків зустрічаємо Мамака, який то самостійно, то за дорученням Менглі-Гірея мав зносини з великим князем московським, а потім займав посаду татарського тудуна (консула) в Кафі. Щодо набігу 1474 р. можна стверджувати напевне, що він був вчинений кримцями під начальством мурзи Айдара, сина Ецигера. Длугош вказує, що мурза виступив без дозволу хана і що про збори його в похід заздалегідь знав київський воєвода Мартин Гаштольд і п'ять разів повідомляв королю Кизимиру про небезпеку та прохав допомоги для відсічі. Більський вказує, що орда переправилась через Дністер біля Тавані (Dlugossi. Historiae polonicae libri. – T. 13; Bielski M. Kronika Polska. – С. 462; Смирнов. Крымское ханство. – С. 255, 256, 265).

[2] Див. у М. Більського. – С.482.

Що стосується походження тутешніх мешканців, то немає ніякого сумніву в тому, що вони, як і інші, належать до слов'яноруського племені, адже і мова їхня, і звичаї майже тотожні з тими, що побутують в Червоній Русі, на Волині і в Литві, а підкорились вони полякам хіба з часів Казимира Великого, який, завоювавши близько 1342 р. землі перемишльську, саноцьку, галицьку, теребовельську та любачівську, пройшов до Кам'янця і далі через усе Поділля. Перегодом Владислав Ягайло віддав його у 1394 р. на правах ленного володіння своєму двоюрідному братові Вітовту, котрий ще до того силою захопив міста Канів [1] і Черкаси на річці Борисфені. Та вже 1396 р. Ягайло віддав цей лен під заставу воєводі Спитку із Мельштина за 6250 червінців. У 1403 р. він викупив подільську землю в його дітей, щоб віддати своєму брату Свидригайлові, в якого через рік відняв її за його непокору й погане поводження і передав Петру Влодку з Харбинович; 1411 р. відібрав у нього і повторно вручив Вітовту [2], який володів нею до кінця життя; помер він у 1431 р. у більш як 80 літ.

---

[1] В оригіналі: Zecominie.

[2] Як і інші історичні дані, повідомлення Віженера про Поділля досить плутані. Країна ця не була завойована поляками при Казимирі Великому в 1342 р., а віднята у татар Ольгердом 1362 р., потім нею правили князі Коріятовичі, отримавши її від Ольгерда в ленне володіння. В 1393 р. Вітовт змістив Федора Коріятовича за непокору і керував країною через старост; у 1396 р., потребуючи грошей, він оддав під заставу західну половину Поділля королю Ягайлу за 20 000 червінців, а той перезаклав її за ту ж суму багатому малопольському магнату Спитку із Мельштина. Останній поліг у битві на берегах Ворскли 1399 р. Викупивши Поділля у спадкоємців Спитка, король передав його Свидригайлу 1400 р. Але в 1404 р. через зраду Свидригайла, який уклав проти нього угоду з хрестоносцями, відняв у нього Поділля і почав управляти областю через старост, з яких останнім був, зі слів Длугоша, Петро Влодек із Харбинович. У 1411 р. Вітовт повернув позичену в короля суму, отримав назад подільську землю і призначив у ній старост. Після його смерті 1431 р. польські дворяни хитрістю оволоділи кам'янецьким замком і приєднали західне Поділля до Польщі (Stadnicki. Synowie Gedymina. – T. 1. – C. 36, 89, 90; Dlugossi. Historiae polonicae libri. – T. 11).

Отже, ця жалюгідна й нещасна подільська земля, яку відвоював у татар Казимир II і зміцнив її кількома замками, а саме: Кременець, Хотин, Цекинівка, Бакота, Межибож та інші, після його смерті перейшла до угорського короля Людовика, котрий успадкував польську корону, потім дісталася Ягайлу, що терзав її, як ви бачили, та відтоді цю землю ні передавали, ні відчужували і вона могла б скористатися певним спокоєм чи хоч передихом, якби не татарські набіги. Кажуть, що ґрунти в цій країні настільки хороші й родючі, що коли залишити в полі плуг, то він за два-три дні так заростає травою, що важко відшукати. Край багатий медом і воском, міг би прогодувати величезні стада, якби можна було їх розводити.

Головне місто Кам'янець, в якому знаходиться єпископська кафедра, можна швидше віднести до Червоної Русі, оскільки лежить на самому її кордоні, віддалік од небезпеки; до нього 120 великих миль від Чорного моря, яке омиває південний кордон Поділля і з берегів якого вриваються татари. Зі сходу й півночі подільська земля обмежена річкою Бугом, що вливається в Борисфен біля фортеці Дашів (Очаків); західний кордон пролягає по Дністру, який відділяє цей край од Валахії і тільки незначний простір на північному заході межує з Червоною Руссю біля міста Кам'янця.

Втім, вся країна належить до кам'янецької єпархії та Кам'янецького воєводства. Воєвода засідає в сенаті безпосередньо перед воєводою белзьким.

ТУР, ЗУБР І ЛОСЬ

Urus, названий туземцями туром, є власне породою дикого бика, але він незрівнянно більший до-

машнього і серед усіх тварин поступається величиною лише слону. Вся його шерсть чорна і тільки вздовж хребта пролягає білувата смуга. Водяться тури на кордонах Мазовії і Литви лише в деяких селах, мешканці яких зобов'язані охороняти їх на окремих ділянках пущі, обнесених дерев'яними огорожами, щоб вони не могли бродити по лісах, як інші звірі. Тури можуть погуляти з домашніми коровами, але в такому випадку останніх вже не допускають в загальне стадо; їх неодмінно виганяють, а іноді й убивають. Телята, народжені від такого змішання, недовговічні. М'ясо тура не гірше і не ліпше яловичини, та найбільше цінується його шкура, з неї виготовляють чудові пояси, про які розповідають, нібито вони мають властивість полегшувати пологи.

Загалом опис тура, складений Геснером, вкрай помилковий; він сплутав тура із зубром і характерні риси одного приписав іншому.

Бізон, якого литовці називають зубром, тварина дика і люта; зовні він нагадує лева, але біля підборіддя має велику довгу бороду; голова у нього невелика, очі виразні, вогненні, погляд косий і злий, лоб широкий, роги величезні і так розкидані, що в проміжку між їхніми кінцями могли б сісти троє солідних чоловіків. На спині високий горб, як у дромадера чи верблюда, вкритий довгою хвилястою вовною. Мунстер помилявся, приписуючи ці якості лосю.

Бажаючі вполювати зубра повинні бути легкими, спритними і сміливими, бо ці тварини горді й люті, не щадять своїх супротивників, хай то люди, собаки, коні чи ще хтось. Вони такі дикі, що їх неможливо приручити навіть у тих випадках, якщо вдається захопити в ранньому віці. Спіймати цих тварин можна тільки в западню, тобто в яму, прикриту

гілками і листям, влаштовану десь у пустельному місці їхнього пасовища.

Прагнучи розважитися полюванням на зубра, вибирають місцину, зрідка порослу деревами такої товщини, щоб можна було швидко оббігти навколо стовбура і щоб він цілком прикривав людину. Сховавшись за деревами, мисливці починають виганяти звіра криками, звуками рогів, а також нацьковують собак. Помітивши мисливця, зубр люто кидається на нього, проте мисливець ховається за дерево і звідти завдає йому ударів рогатиною. Злість тварини посилюють рани, він намагається захопити людину язиком, таким жорстким, чіпким і горбкуватим, що коли зубру вдається дістати хоч край одягу, він негайно притягує людину, незважаючи на опір, і шматує на частини. Якщо мисливець, бігаючи навколо дерева, вже знемагає, то варто йому кинути в бік шапку чи клапоть червоного сукна, як тварина тут же накидається на той предмет, рве його ударами копит і рогів, а тим часом мисливець може перевести подих і зібратися з силами. Тоді другий мисливець, бажаючи взяти участь у розвазі й відкликати звіра на свій бік, вигукує два-три рази: лу-лу-лу! Зубр негайно кидається на нового супротивника. Отак мисливці змінюють один одного, поки не вб'ють звіра. Полювання неодмінно має закінчитися його смертю, адже зубр, раз напавши на людину, не відстане доти, поки один із двох переслідувачів не залишиться на місці.

Німці називають Ellend тварину, яка латиною зветься Alces, полякам же і литовцям відома як *лось*, або *повід*. Поляки помилково вважають його диким ослом, на якого він не схожий нічим, окрім вух; ноги його парнокопиті, як оленячі, але значно більші, майже як у бика. Роги в нього розложисті й приплюс-

нуті, як долоня, гладенькі, менш горбкуваті і більше помережані борозенками, ніж в оленя; їхні гілки коротші і пряміші, весь ріг майже білого кольору. У лося досить довга шерсть, вуха схожі на ослячі, на шиї висить велике воло, морда його потворно довга, а верхня губа так сильно видається вперед, що він, пасучись, мусить задкувати.

Цезар, Пліній та Павзаній писали про нього чимало, проте поверхово, не ознайомившись з ним, як це зробив і Альберт Великий, попри те, що жив значно пізніше.

Слово Ellend німецькою мовою означає *нещастя*; справді, ця тварина гідна співчуття, якщо правда, що вона щоденно страждає від нападів падучої хвороби. Зате його копита мають цілющі властивості проти цієї недуги, якщо носити їх на шиї чи як перстень на пальці, а також вживати внутрішньо. Тварина ця надзвичайно прудко бігає, причому швидкістю й витривалістю переважає оленя; лось біжить не галопом, як інші, а риссю і навскач. Якщо його взяти живим, він тут же гине, навіть із мізерними пошкодженнями; через це він дуже боязкий, полохливіший од дикої кози. Коли ж вдається захопити дуже молоду тварину, його можна приручити. Шкуру його вичиняють як буйволову, але у виробах вона міцніша й пружніша.

* * *

Далі йде опис міста Вільно і 18 розділів про внутрішній устрій та адміністрацію Польського королівства, що безпосередньо не стосуються південноруських земель. Із розділу 27 «Про війну» подаємо деякі витяги, цікаві по суті, опускаючи міркування автора про походження війни взагалі, її мету, завдання та прийоми, що обумовлюють успіх.

УСТРІЙ ВІЙСЬКОВОЇ СПРАВИ У ПОЛЬЩІ

Згідно зі своїми старовинними правами дворяни, які серед усіх станів одні носять зброю в Польщі, зобов'язані до військової служби тільки всередині країни та на кордонах, не виходячи за межі держави. Тому, якщо король побажав вести їх далі, він може це вчинити не інакше, як за їхньої згоди і за окрему платню. До того ж він зобов'язаний вносити викуп за кожного взятого в полон дворянина, а також сплачувати їм вартість всіх втрачених ними замків. При всьому тому вони надзвичайно рідко вступають у бій разом зі своїми силами, відкладають генеральну битву до останньої змоги і навіть у крайній скруті не виводять відразу всіх своїх людей, не залишивши підкріплення, яке можна кинути на ворога в останню чергу.

Тому головна армія ніколи не підіймається раніше, ніж будуть зібрані попередньо приватні ополчення у призначеному для кожної провінції пункті: для холмської землі – в Грубешові, для белзької – Бузьку, для перемишльської – в Мосцицьку, для подільської – в Кам'янці, для саноцької – в Саноку, для львівської – у Вишні і для галицької – в Теребовлі. Всі дворяни, які зобов'язані брати участь у поході, мусять бути на цих зборах і місцевий воєвода проводить їм огляд. Якщо хтось відмагатиметься хворобою, воєвода вирушає до нього з трьома-чотирма дворянами, щоб скласти звіт королю. Це буде вибаченням і виправданням для відсутніх, в усякому разі кожен має попередньо підтвердити клятвою свою заяву про хворобу за порукою чотирьох інших дворян. Коли ж така заява виявиться оманливою, король має право позбавити хитруна всіх його володінь як особистих, так і успадкованих, передати їх

іншому, бо ніхто не має права відмовлятися від участі у війні, за винятком недужих, старих і тих, хто зв'язаний необхідністю обіймати якісь громадські посади: підстаросты гродських судів та коменданти прикордонних фортець; такі обов'язки не покладаються на осіб з великими прибутками, щоб тим самим не зменшувати кількості війська. Всі інші повинні з'явитися особисто або взяти участь у розмірі свого майна – кожен в своїй області. Втім, якщо хтось має брата або сина, за віком здатного носити зброю, то може послати його замість себе за умови, що той не володіє окремою поземельною власністю і не служив при дворі короля, якогось принца чи вельможі. Якщо хтось володіє маєтками в різних воєводствах, то особа його прив'язана до звичного місця проживання, по решті він зобов'язаний давати певну кількість озброєних воїнів: як і кожен дворянин, який володіє землями (дарованими або успадкованими), маєтками, селами, містечками і замками, безумовно зобов'язаний бути особисто присутнім в ополченні з такою кількістю людей і коней, яка відповідає отримуваним прибуткам. Так само чинять турки щодо так званих тимаріотів. Ці власники не одержують ніякої винагороди і змушені покривати всі витрати, але зате не зобов'язані виходити за межі держави супроти своєї волі чи безкоштовно.

Інші воїни, які не мають прибутків, утримуються за рахунок податків, котрими в таких випадках обкладається кожен морг орної землі та приватні будинки в містах. Є ще контрибуція, що береться з духовенства, купців, вдів, євреїв тощо. Всі, хто займається якоюсь торгівлею в укріплених містах (у селах, звісно, ніякої торгівлі немає), зобов'язані давати по одному кінному озброєному воїну, якщо майно

їхнє сягає вартості в 1000 червінців; ті, хто має 500 червінців, споряджають одного пішого, ті ж, хто має менше, об'єднуються по декілька родин, доки не набереться необхідна сума. Війти, бурмістри та райці кожного міста зобов'язані суворо пильнувати за правильним виконанням цього обов'язку, тоді як воєводи, каштеляни і ті, на кого король зволив покласти цю справу, повинні скликати цих людей, упевнюватись, чи справні вони самі та їхнє озброєння, а потім розсилати в різні місця на власний розсуд.

Що стосується духовенства та церковних земель, то вони обкладаються такими ж відбутками, споряджені ними солдати мають власних ватажків і начальників, як і солдати від удовиць, малолітніх та хворих, які послали їх замість себе; вони складають особливі загони. Зрештою і саме духовенство, навіть єпископи, не позбавлені обов'язку особисто брати участь у війні, коли в тому є необхідність або коли король сам виступає у похід. До того ж міста, які отримують 1000 червінців прибутку зі спільного майна, зобов'язані дати по 10 кінних, добре озброєних людей; ті, що мають 500 червінців, – готують п'ять осіб, тобто по одному вершнику за кожні 100 червінців. Євреї несуть цю повинність нарівні з купцями, як і землероби, за винятком городників.

Коли ж підіймається посполите рушення, король бере в ньому участь особисто, якщо тільки не перешкоджає хвороба чи інша перепона. Якщо воєнні дії відбуваються в кількох пунктах одночасно, то він рушає на пост найважливіший і найнебезпечніший, відсилаючи на інші воєвод, каштелянів чи інших осіб на свій розсуд. Але в тих випадках, коли король сам присутній в армії, поряд з ним перебуває сановник, який завідує всіма військовими справами, – це геть-

ман. Він облаштовує табір, розташовує в ньому військо, розпоряджається продовольством та боєприпасами, розподіляє гауптвахти, караули й пікети, спрямовує на битву ті чи інші загони та встановлює остаточний план бою. Призначає його король зі своєю радою, як і інших воєначальників, так званих *поручників* [1], яких обирають із найздібніших осіб у кожному воєводстві.

Якщо випадково таких у воєводстві не виявилося чи вони не побажали зайняти цю посаду, то король з гетьманом призначають їх з іншого воєводства, причому жалування їм в розмірі 100 золотих за кожні 10 коней для окремої хоругви, що складається із 200 вершників, виплачується із суми того воєводства, війська якого він очолює. Зате при всіх переходах і пересуваннях поручник зобов'язаний пильно стежити за довіреними йому командами, щоб солдати не займалися грабунком, не брали з мешканців ніяких поборів, оскільки він один відповідає за всі завдані збитки. Тому кожен з них зазвичай утримує певну частку жалування своїх солдатів і так відшкодовує втрати мешканцям. Якщо загін поводився добре, поручник повертає ці кошти по закінченні походу, коли розводить свої хоругви на те місце, де отримав їх із рук каштелянів, котрі збирають ополчення й розподіляють його на полки та хоругви. Такий у загальних рисах порядок, якого дотримуються поляки у військовій справі – єдиному їхньому занятті як дворян, що не повинні визнавати нічого іншого.

---

[1] У польському війську начальники окремих частин мали титул полковників; поручниками називали молодших офіцерів, які заступали ротмістра за його відсутності. Ротмістри керували хоругвами, кількість яких у полку була невизначеною і сягала двох, іноді трьох десятків. Автор напевне помиляється, приписуючи поручникам таке важливе значення.

Що стосується озброєння та воєнних прийомів, то це завше була легка кіннота, зодягнута в кольчуги і жупани з лосиної чи буйволової шкіри; головна їхня зброя – дуже довгий спис, сокира, булава і ніж. Більшість із них, надто мешканці Литви, Червоної Русі та Поділля, застосовують ще турецький лук і стріли, якими володіють мистецьки; всі ж інші, уродженці Великої і Малої Польщі та Пруссії, вже освоїлись із пістолетами й карабінами. В усякому разі вони менш придатні до піхотної служби, ніж кавалерійської, до облоги або захисту фортець, ніж до битви у відкритому полі. Тому, коли польська кіннота має справу з ворогом важко озброєним, вона ніколи не вступає відразу в рукопашний бій, а старається безупинними атаками своїх летючих загонів виснажити й ослабити його, якщо можливо, розладнати ворожі лави. Навпаки, у війнах із татарами, москвитянами та іншими супротивниками, які користуються тими ж прийомами, поляки прагнуть якомога швидше перейти до холодної зброї, оскільки вони краще споряджені, коні в них міцніші і самі вони відважні, хоробрі й непохитні.

ПРО ТАТАР

Король Владислав Локеток, наказавши відшуковати мертвих після великої перемоги над прусськими хрестоносцями, помітив нещасного дворянина, який лежав на землі навзнак й утримував руками нутрощі, які вивалювались із живота.

– Подивіться, який мужній цей чоловік, – мовив король до супроводу, – Боже мій, як він страждає.

– Звісно, государю, – відповів той, – але ще більше потерпають ті, в кого поганий сусід, як у мене.

Король легко позбавив його від мук, надавши

одному весь маєток. Втім, було б справою незрівнянно вищою і прекраснішою, якби цей король чи хтось із його наступників міг звільнити свій народ від татар чи москвитян, двох таких поганих та зловредних сусідів і вічних ворогів, перший з яких переважає жорстокістю найбільш варварські й нелюдські народи, що будь-коли існували. Щодо другого, то він невдовзі силою та могуттю зрівняється з турками, яких теж слід зарахувати до цих двох, якби не вдалося встановити з ними якусь подобу миру.

Що за народ були татари в давнину, де вони мешкали спершу, звідки вийшли, щоб оселитися в цих краях, що вони робили і чого не робили – сказати про все це позитивно надзвичайно важко, бо це був народ маловідомий, всіма зневажений і настільки варварський, можна сказати, скотоподібний, що ті, хто міг залишити про нього якісь свідчення, або самі не чули нічого, або вважали зайвим витрачати чорнило на таку мерзоту. Самі татари, не знаючи письма, все ж могли залишити нащадкам якісь спогади про свої діяння та долі. Втім, перегодом у них стачало письменників, як і в інших, більш хоробрих і освічених народів, незважаючи на те, що це плем'я ніколи не було здатне взяти собі якусь цивілізацію чи поняття про чесність, пом'якшити мораль і пристосуватися до більш культурного побуту.

Справді, татари навіть зовні вирізняються з-поміж інших народів: шкіра у них смаглява, ніс приплюснутий, невеликі очі запалі й гарячі, погляд завжди косий, лице кругле й пласке, як тарілка, без волосся на бровах і щоках, за винятком бороди, яку вони відпускають дуже старанно; опасисті й малорослі, вони мають надзвичайну силу й витривалість у праці й злигоднях, як ніхто інший. Наприклад, татари мо-

жуть не вставати з коня по чотири доби, без їжі та питва. Якщо татарин відчуває слабкість од виснаження голодом і спрагою, він надрізує шкіру свого коня і випиває добрий ковток крові, а кінь від цього, як вони вважають, стає ще кращим. Зате після повернення з походу вони об'їдаються і сплять за чотирьох. Тому нерідко трапляється, що руси або литовці застають татар, які вторглися у їхню країну задля грабежу, в стані повної непритомності від пересичення і сну й улаштовують страшну різанину.

Улюблена їхня страва – конина, причому нутрощі й тельбухи призначаються найголовнішим начальникам і вождям, як і голова, що вважається найціннішою і найласішою їжею, як у нас добре приготовлена кабаняча голова, а запивають це найніжнішим для них напоєм – кобилячим молоком, від якого, на їхню думку, стають сильнішими.

Загалом як продовольство татар, так і все їхнє життя тісно пов'язане з кіньми, бо служать їм під час війни, носять їх самих та всі необхідні припаси, одяг і багаж, живлять їх своєю кров'ю, м'ясом та молоком. І справді, татари скорше схожі на коней, ніж на розумних істот. Вони не визнають ніякого заняття, крім війни, тобто раптових набігів заради вбивства і грабунку, адже ні облоги, ні оборони замків у них не буває і в згадці. Якщо вдається виманити їх зі степу, де вони дуже небезпечні своєю чисельністю та бойовими прийомами, в місця тісні й закриті, то неважко поквитатися з ними.

Втім, татари ніколи не просять пощади і, хоч уникають правильної війни, до останнього подиху захищаються нігтями і зубами, коли не мають іншої зброї. Вона в них досить проста – здебільшого лук і стріли, інколи ще кинджал або меч. Вони ніколи не

користуються списами і тому не зустрічають ворога лицем до лиця, зімкнутим строєм і в бойовому порядку, а лише безперестанку нападають і відступають. Вони раптом люто і нестримно накидаються на супротивника, потім несподівано кидаються навтіки – і це їхній найнебезпечніший прийом; такими були древні парфяни, від яких татари напевне запозичили цю хитрість. Потім вони миттєво змикають свої ряди і прагнуть якнайтісніше оточити ворога, залишаючи вільний прохід для тих, хто продовжує атакувати. При цьому вони дотримуються суворого порядку, до цього зводиться їхня воєнна хитрість і дисципліна. Якщо раз вдасться зупинити їх чи змішати ряди, татари вже не зможуть відновити порядку і втікають стрімголов.

Коли ж перевага на їхньому боці, вони швидко й рішуче завершують битву, і тоді переможені мусять готуватись до всіляких знущань, Набагато легше убитим на місці, оскільки полон, в який татари загарбують всіх без винятку, незрівнянно гірший найлютішої смерті. Все ж вони дозволяють рабам, які прослужили 7-8 років, викуповуватись на свободу. Що ж стосується малолітніх дітей і нездатних до роботи старих, то їх віддають татарським хлопчикам для забави і привчання до вигляду людської крові, подібно тому, як мисливці віддають куріпок на розтерзання молодим соколам, які ще не звикли до живої дичини, щоб привчити їх до полювання.

Діти, запопавши цих нещасних, вигадують для них всілякі муки: штрикають тупими зазубреними ножиками, б’ють дрібненькими камінцями або змушують по кілька разів кидатися з високої скелі, доки ті не розіб’ються до крові, тоді кожному дістається шмат м’яса, і ним бавляться, як сніжкою.

Проте, залишивши остронь всі ці жорстокості й перейшовши до історичних даних (все це варте окремого докладного трактату), дізнаємося, що близько 1162 р., як говорить легенда, татари вперше почали усвідомлювати свою силу і відважились полишити свою батьківщину. Вони обрали ватажком одного зі свого середовища на ім'я Чінгіз, людину низького походження, але обдаровану надзвичайно підприємливим і розвинутим розумом, зарізали царя Умкана, котрого ще називали «попом Іоанном»; то не був цар Абіссінії та Ефіопії, якому помилково присвоюють цей титул. Після того татари оволоділи його країною і за нетривалий час підкорили всі довколишні землі, проникли на схід до крайніх меж і берегів Індійського океану в Китай, Шанхай і Катай [1]. Тут вони заснували величне й могутнє місто Камбалю, столицю верховних татарських государів, яких називали великими ханами катайськими. Слово *хан* означає не *собака*, як дехто гадає, а *імператор* або *монарх*, те ж слово, вимовлене без придиху (кан), означає *кров*.

Отже, Чінгіз-хан започаткував цю могутню й грізну династію; що ж стосується заволзької орди – найголовнішої і найчисельнішої серед татарських, яку вони ще називають Такксі (Tacxi), тобто головна орда, то вона багатолюдніша інших, що від неї походять, за свідченням самих татар. Слово *орда* татарською мовою означає зібрання багатьох народів в один. Заволзька орда розкинула свої кочовища на величезних рівнинах по цей бік річки Волги, яку ще назива-

[1] Під назвою Катай середньовічні географи розуміли північну частину нинішнього Китаю; тут знаходилось місто Камбалю, зимова столиця великих ханів монгольських. Це місто докладно описане мандрівником Марко Поло в X-XI розділах другої книги цього твору.

ють Ра; вона впадає в Каспійське море поблизу міста Астрахані 70 рукавами, найменший з яких дорівнює річці Сені.

Після Чінгіз-хана правив його син Іоку-хан, батько Заїн-хана, прозваного Батиєм, який першим із татар вторгся до Польщі за царювання Болеслава Соромливого десь у 1202 р.[1], спричинив незліченні лиха і спустошення, проник далі в Силезію, Моравію та Угорщину. Він першим прийняв закон Магомета, який татари сповідують донині. А до того часу вони були язичниками-ідолопоклонниками, точніше, не мали й поняття про релігію, навіть найгрубшу і нескладну.

Четвертим ханом татарським був Темир-Кутлук, що означає щасливе залізо, – син Батия, інакше званий Тамерланом [2], який мав військо з 1 200 000 чоловік. Він взяв у полон турецького султана Баязета і возив його за собою в залізній клітці. Історичні твори рясніють оповідями про його подвиги й діяння.

П'ятим був син Тамерлана Темир-хан, що означає щасливий цар; але він загинув у битві між Владиславом Ягайлом та прусськими хрестоносцями. Шостим був Махмет-хан, сьомим – Ахмет-хан, восьмим – Ших-Ахмет. Цей останній, покликаний польським королем Альбертом та великим князем литовським на допомогу проти хана перекопського Менглі-Гірея 1500 р., з'явився з 60-тисячним військом, яке супроводжували понад 100 000 жінок

---

[1] Болеслав Соромливий царював з 1227 по 1279 р., нашестя Батия на Польщу відноситься до 1241 р.

[2] Вважаємо зайвим перелічувати всі грубі помилки Віженера щодо генеалогії та порядку успадкування монгольських ханів. Похибки ці елементарні і цілком ясні для читача.

та дітей. О тій порі вдарили такі сильні холоди, що навіть власна дружина хана, не в силах витримати труднощів походу, втекла з його відбірними воїнами до Менглі-Гірея, який негайно зібрав свою армію, виступив назустріч Ших-Ахмету і розбив його. Останньому вдалося втекти з 300 вершниками; він прибув до Мункастра і тут дізнався, що Баязет, в якого сподівався знайти притулок, послав людей, щоб схопили його. Тому він повернув назад і з мізерним загоном із 50 коней відступив до околиць Києва; київський воєвода, попереджений про його наближення, затримав його і відіслав до Вільно. Великий князь Александр, який саме перебував на генеральному сеймі у Бресті, велів зустріти Ших-Ахмета з великою шаною, дати йому необхідну кількість верхових коней і провести до Радома, звідки він міг повернутися до заволзької Татарії. А тим часом послав наперед його брата Солтан-Козика сповістити про його прибуття їхньому дядькові Албугеру. Одначе незабаром нещасний Ших-Ахмет був схоплений литовцями на догоду його смертельному ворогові Менглі-Гірею і відправлений як бранець до ковенського замку, де й перебував до кінця життя з дружиною та дітьми. Таким чином він виправдав власне ім'я, що його мовою означає *мученик*.

Ось і все, що можна сказати про заволзьку орду, яку ще називали джагатайською. Друге татарське плем'я – перекопська орда, походить від першої, як і всі інші. Бере початок від якогось Улана, людини безрідної й невідомого походження, котрий першим оволодів смугою землі, відомої під назвою Херсонеса Таврійського. Цей півострів майже відрізаний од материка і далеко врізається в Меотійське болото північніше великого (Чорного) моря упродовж 24

миль у довжину і 15 – в ширину. Та на ньому є три міста: Солхат, Киркея, Кафа та дві фортеці: Манкуп і Азов. Головне місто Солхат татари називають Кримом, від нього взяли титул їхні правителі – кримські хани. Друге, менш значне місто – Киркея [1], де на вершині скелі є замок, зроблений із дерева та дерну. Розповідають, що колись там жив дракон, який усіх пожирав і погрожував зовсім спустошити країну, якби деякі із тамтешніх італійців, звичних до різних чудовиськ, не звернулися з молитвою про допомогу до Діви Марії. Невдовзі після того вони помітили якесь світло у скелі. Вирубали в ній сходи і проникли в підземелля, де знайшли ікону Богоматері, перед якою горіла свічка, а на підлозі лежав протнутий наскрізь дракон. Чутка про диво поширилась, і тому хан Ачи-Гірей, готуючись до війни з братами, також доручив себе заступництву чудотворної ікони і надавав безліч обітниць, якщо вона допоможе в цій справі. Магометани з великою шанобою ставляться до Пречистої Діви, визнаючи, що вона після непорочного зачаття народила великого пророка Ісуса Христа (так вони його називають). Тому хан, одержавши підтримку, продав пару найкращих зі своїх коней, за виручені гроші купив воску і звелів відлити дві свічки, які день і ніч горіли перед іконою, що й донині підтримується його наступниками.

Третє місто в Криму – це Кафа (у давнину – Феодосія), котру турецький султан Магомет відняв у генуезців і стратив у ній двох братів, начальників манкупського замку, останніх представників готського племені. Здається, він зайняв також Азов при гирлі Танаїсу і зміцнив його.

---

[1] Кирк-Ері, або Киркор, – древня назва Чуфут-Кале (Смирнов, Крымское ханство. – С.102-103).

Татари займають своїми кочовищами всі степи й рівнини від входу на півострів уздовж Меотиди і Понту Євксинського до самого Мункастра. Вхід цей вони укріпили земляним валом на добру милю, але зробили це так погано, що в деяких місцях він постійно розмивається водою. Ось чому півострів, який мали називати Таврикою, тепер іменують Перекопом, що татарською означає рів, бо він одрізаний ровами з боку материка.

Після Улана царював Тохтамиш, котрий супроводжував литовського князя Вітовта в поході проти заволзького хана Тамерлана, попри те, що доводився йому братом. Після нього правив його син Ших-Ахмет, про якого йшлося вище. Його вигнав Ачи-Гірей, зайнявши престол. Він мав семеро синів, старший із яких Гайдер успадкував престол. Але його брат Менглі-Гірей поїхав до султана, який одружив його і допоміг вигнати Гайдера, Ямурці [1] та всіх інших братів – у них не було іншого виходу, як здатися великому князю московському Івану Васильовичу. Той прийняв їх охоче і дав їм в управління Казанське царство.

У Менглі-Гірея було дев'ятеро синів: Магомет, Серей, Ахмет, Махмуд, Бетий, який потонув у Валахії 1510 р., Бурнас, Мубарх, Садех [2] і ще два, імена яких невідомі.

Перекопські татари живуть в теплому м'якому

---

[1] Після смерті Ачи-Гірея ханський престол зайняв його старший син Нур-Даулет; молодший брат Менглі-Гірей вступив у боротьбу з ним і з допомогою турків змусив Нур-Даулета і брата Хойдера, що підтримував його, втекти з Криму. Вигнані царевичі поїхали до Москви, де вступили на службу до царя Івана Васильовича (Смирнов. Крымское ханство. – С. 251).

[2] Із синів Менглі-Гірея після його смерті ханський престол займали троє: Мухамет, Саадет та Сахиб-Гіреї.

кліматі, тому, здавалося б, мали б бути милосерднішими і людянішими за інших. Насправді ж вони залишилися вірними своїй первісній природі, жорстокій і хижацькій, як у вовків чи інших диких звірів, бо не минає року, щоб вони зрадницьки не грабували й спустошували руські області, Литву, Валахію, Польщу, нерідко й Московію.

Татари третьої орди називаються казанськими – від фортеці Казані на річці Волзі біля кордону з Московією. Вони оселилися тут, відділившись, як і інші, від головної джагатайської орди. В казанській орді 12 000 чоловік здатних носити зброю, а при необхідності можна стягнути до 30 000, покликавши на допомогу союзників. Втім, ці татари повністю підпорядковані московському князю, який на свій розсуд розпоряджається ними і призначає їм хана.

Четверта орда, найновіша в часі, – оккасійська, або ногайська ще недавно відділилась од заволзької. Після того, як один із підданих великого хана Оккас, чоловік надзвичайно мужній і хоробрий, був страчений, його тридцять синів відділились від заволжців і відійшли до околиць сарайської фортеці близько 1450 р. За короткий час їхній рід розмножився і посилився, тож нині вона найвелелюдніша з орд. Живуть вони північніше інших, в холоднішому кліматі, по сусідству з Московією на східному її кордоні, куди вони нерідко вторгаються, завдаючи багато страждань і руйнувань, так само, як перекопці або заволжці в Червоній Русі, Польщі та Валахії. Нащадки Оккаса донині панують над ногайцями, які ще не користуються монетами; вся їхня торгівля полягає в обміні рабів, худоби та коней.

Ось чотири найголовніші орди тих татар, які наводять жах не тільки на сусідів, а й на віддаленіші

народи та племена, від однієї згадки про них тремтять навіть немовлята. Справді, їх можна визнати істинною заразою, створеною на погибель роду людського. Є ще багато відгалужень цього нечестивого племені, проте всі вони відділились од згаданих вище і тепер живуть та діють самостійно. Вони мають обширні кочовища в безмежних степах, точніше, пустелях, що простягаються на схід до самого Катая та кордонів Китаю. Чисельність цього народу незлічена – їх як піщинок у морі чи зірок на небі.

Однак, незважаючи на їхню крайню дикість і нездатність хоч до якоїсь громадянськості, вони все ж дотримуються певного етикету й порядку у взаєминах, причому найбільша пошана й покора виявляється до їхніх государів – ханів. Наступні ступені знатності такі: солтан – ханів син, бей, емір, мурза – син еміра; олбуд – радник, олваудулу – син дворянина; сеїд – верховний жрець, або первосвященик, користується такою повагою, що сам хан підходить до нього пішки і подає руку, не чекаючи, поки той зійде з коня. Такої честі не удостоюється ніхто інший, бо знатні вельможі, князі та сановники можуть торкатися лише колін хана, дворяни – його ніг, а простий народ – одягу. Є ще четверо осіб – ширин, барин, гарні й тзиптзан, які складають раду хана з усіх найбільш важливих справ.

Леонард Горецький
ОПИС ВІЙНИ ІВОНІЇ, ГОСПОДАРЯ ВОЛОСЬКОГО
1574

Твір Горецького є вельми цікавою пам'яткою з історії боротьби Польщі з Туреччиною в другій половині XVI ст. за гегемонію над Молдавією. Для історії південної Русі він цікавий не лише тим, що боротьба відбувалася у прилеглій до неї області. Ця пам'ятка внаслідок непорозуміння через вжиту у ній термінологію стала джерелом одного з помилкових положень щодо часу виникнення й діяльності першопочаткового козацтва. Це непорозуміння було сприйняте більшістю письменників, котрі займались південноруською історією і так укорінилося в громадській думці, що навіть дало привід до написання хибних епічних творів, що оспівували подвиги одного з героїв оповіді Горецького – вигаданого козацького гетьмана Свирчовського.

Сподіваємося, що ближче ознайомлення з пам'яткою сприятиме поясненню цього історичного непорозуміння.

Леонард Горецький – польський дворянин, за віросповіданням кальвініст, як протестант користувався заступництвом познанського каштеляна Андрія Гурки, довкруж якого гуртувалися культурні сили польського протестантизму. Горецький належав до протестантських польських письменників, які присвятили свої праці історії; в історичній літературі другої половини XVI ст. він займає почесне місце поряд із сучасниками та єдиновірцями Мартином Більським і Яном Ласицьким. Він уклав латинською мовою обширну історію Польщі в двадцяти книгах, доведену

до кончини Сигізмунда I, і займався її продовженням до сходження на престол короля Стефана; це видно із вступу та присвяти, доданих до цього твору, що є епізодом задуманого продовження. Великий твір Горецького не був виданий і рукопис його втрачено; вцілів тільки епізод «Про війну Івонії» завдяки тому, що автор підніс його з особливою присвятою Андрію Гурці; останній же надрукував цей твір 1578 р. у Франкфурті в друкарні Вехеля окремою брошурою під заголовком «Descriptio belli Ivoniae voivodae Valachiae, quod anno 1574 cum Selimo II, turcarum imperatore, gessit». Ця праця Горецького перекладена німецькою мовою Миколою Генігером як додаток до його твору, що вийшов у Базелі 1578 р. під назвою «Hoffhaltung des turckischen Kaisers und othomanischen Reichs Beschreibung biss auff dies 1578, Iahr ersteckt und ausgefuret». Потім він увійшов до третього тому історичного збірника, який вийшов у Франкфурті 1584 р. під заголовком «Rerum polonicarum tomi tres» як доповнення до творів Гвагніно.

Ще раніше своєї появи друком ця праця Горецького була відома, певне, в рукопису, його сучасникові історику Мартину Більському (помер 1575 р.), який заніс її в скороченому вигляді під 1574 р. до своєї «Kronika Polska».

У XVII ст. монографією Горецького користувався при складанні своїх творів Симеон Старовольський; певне, повідомлені ним короткі відомості про війну Івонії та гетьмана Свирчовського [1] запозичені ним із оповіді Горецького, котра зі значними ампліфікаціями увійшла до складу твору львівського каштеляна, воєводи подільського Андрія-Максиміліана

[1] *Starovolscii S.* Institutorum rei militaris libri VIII, - Cracoviae, 1639. – С. 154. 256; *Його ж.* Sarmatiae bellatores. – С. 101.

Фредра (помер 1679 р.) під назвою «Gesta populi Poloni sub Henrico Valesio». Зрештою наприкінці XVII ст. оповідь Горецького проникла в південноруські хронографи. Тут ми вперше зустрічаємо його в «Летописце», укладеному 1699 р. у Видубицькому монастирі ченцем Леонтієм Боболинським [1]. Зі слів укладача «Летописца», він запозичив твір із хроніки Мартина Більського і переклав його майже буквально.

У XVIII ст. укладачі малоросійських літописів продовжують користуватися оповіддю Горецького, беручи його із переказу Більського.

Так, повний переклад тексту М.Більського є в «Собрании историческом» Стефана Лукомського [2] і короткі нотатки та витяги з цієї ж оповіді в «Летописи» Грабянки, в «Хронологии высокославных, ясновельможных гетманов», «Именной переписи малороссийских гетманов», «Летописце» Якова Лизогуба, в «Повести о том, что случилось в Украине с той поры, как она Литвою завладела, аж до смерти гетмана Богдана Хмельницкого», в літопису Василя Рубана тощо [3]. Тоді ж оповіддю Горецького користуються й іноземні вчені, які першими пробували систематизувати історію козацтва. Приміром, короткі нотатки про Свирчовського, запозичені з малоросійських переказів, зустрічаємо у Міллера [4] та досить докладну розповідь про війну Івонії, складено просто за твором Горецького, – в Енгеля [5].

---

[1] Див. додаток до літопису Грабянки. – С.277-291.

[2] Див. додаток до літопису Самовидця. – 1878. – С.335-348.

[3] Див. Южнорусские летописи, изданные Н.Белозерским. – С.110, 130; Сборник летописей, относящихся к истории южной и западной Руси. – К.,1888. – С.3; Повесть о том, что случилось в Украине... – С. 1; Краткая летопись Малой России В.Рубана. – С. 7; Летопись Грабянки. – С. 21.

[4] *Миллер.* О малороссийском народе и запорожцах. – Изд. Бодянского. – М., 1846. – С. 4.

[5] *Engel.* Geschichte der Ukraine. – Haile, 1796, - С. 72-74.

Невідомий автор «Історії Русів»* скористався розкиданими в козацьких літописах короткими повідомленнями про Свирчовського та війну Івонії і, дотримуючись засвоєних ним прийомів, склав на підставі цих нотаток вельми обширну розповідь про гетьманство Свирчовського, прикрасивши її фантастичними подробицями і поцяткувавши анахронізмами. З його слів, Свирчовський до гетьманства займав посаду генерального обозного (на той час такої не існувало), потім був союзником Лупула, бився з Кара-Мустафою тощо.

Талановита, проте не зовсім історична оповідь автора «Історії Русів» мала вплив на істориків Малоросії – Бантиш-Каменський та Маркевич повторили її у більше чи менше скорочених варіантах [1].

Таким чином, початкова оповідь Горецького, декілька разів переказана і цілковито перероблена в «Історії Русів», в останніх названих істориків має характер легендарний, фантастичний, без усякої історичної достовірності. Тим часом ніби на підтвердження подробиць тієї легендарної оповіді почали з'являтися в різних історичних збірниках начебто народні історичні пісні про Свирчовського – вони вперше надруковані в «Запорожской старине», потім у збірці українських народних пісень Максимовича 1834 р. та у Малоруському літературному збірнику, виданому Мордовцевим у Саратові 1859 р. Всі вони, згідно з «Істо-

---

* История Русов или Малой России. Сочинение Георгия Кониского, Архиепископа белорусского. – М., 1846./ Укр. переклад Івана Драча. – К.,1991.

[1] История Русов. – С.23-24; Бантыш-Каменский. История Малой России. – Т.І. – С.131-136; Маркевич. История Малороссии. – Т.І.- С.52-56.

рією Русів», називали Свирчовського Свирговським [1] і вважали, що цей псевдогетьман загинув на підступах до міста Килії. Зараз критика довела апокрифічне походження багатьох народних дум «Запорожской старины»; що ж до інших двох збірок, то вони певне просто запозичили із неї думу про Свирчовського.

Тільки після 1855 р. історики південноруського козацтва повернулися до першоджерела завдяки тій обставині, що у вказаному році твір Горецького було видано знову в польському перекладі Владиславом Сирокомлею [2]. М.І.Костомаров звернув увагу на це видання і на його основі уклав монографію під назвою «Иван Свирговский, украинский козацкий гетман XVI века» [3]. Весь виклад і епізоди ґрунтуються на оповіді Горецького, однак талановитий історик не звернув належної уваги на долю самого джерела, на численні запозичення, переробки й ампліфікації його оповіді й тому, поряд із повідомленнями сучасника події Горецького, подає дані із творів письменників XVII і XVIII ст., запозичені із того ж Горецького чи безпосередньо свої свідчення у перекрученому вигляді. Так, він протиставляє Горецькому дані Фредра, Грабянки, Міллера і навіть «Історії Русів» та хибних народних дум.

Розглядаючи саму оповідь Горецького, не можна не звернути уваги на вжиту ним номенклатуру, що дала привід для переробок та непорозумінь пізніших письменників. Горецький називає ополчен-

---

[1] Ще наприкінці XVIII ст. через помилку в траскрипції малоруські літописці перейменували Свирчовського в Свирговського.

[2] Згаданий збірник мав загальну назву «Dziejopisowie krajowi».

[3] *Костомаров Н.И.* Исторические монографии и исследования. – Т.2. – С. 3-33.

ня, що ходило на поміч Івонії, козаками і їхнього ватажка Свирчовського – гетьманом. Малоруські літописці й письменники XVIII і XIX ст. зрозуміли ці слова так, ніби йшлося про малоруських дніпровських, або запорозьких, козаків та про їхнього гетьмана в тому значенні, яке отримав гетьман після Хмельницького. Виявилось, що й те, й інше припущення помилкові: історичні польські письменники XVI ст. називали козаками загалом всяку міліцію, що самовільно зібралася в похід без відома уряду; саме в такому сенсі у сучасника Горецького Матвія Стрийковського згадуються козаки-хрестоносці, козаки польські, литовські, німецькі, татарські тощо. Сам Горецький, назвавши козаками ополчення, що ходило до Молдавії, перегодом, бажаючи вказати їхню національність, називає їх поляками. Перелічені факти й імена сподвижників Свирчовського підтверджують, що ополчення складалось винятково з дворян Подільського, Брацлавського та інших воєводств; всі згадані Горецьким прізвища польські, дворянські.

Так само й титул гетьмана польські письменники XVI ст. дають кожному незалежному воєначальнику, що верховодив самостійним загоном війська. Отак названий гетьманом і Свирчовський; ставити його в ряд малоруських гетьманів неможливо вже тому, що о тій порі такої посади ще не існувало. До 1569 р. дніпровськими козаками керували старости прикордонних повітів, а після вказаного року до часу Петра Конашевича-Сагайдачного – чиновники з офіційним титулом «старшого козацького». Свирчовський зібрав окремі шляхетські партії вже в Молдавії, куди вони прийшли п'ятьма окремими загонами – всього 1200 осіб, кожен з яких мав свого ватажка. Зі слів Горецького, ці загони складалися з

легкої польської кінноти і сформувалися дещо раніше з наміром вчинити набіг задля воєнної здобичі на береги Чорного моря, та були відкликані до Молдавії на запрошення Івонії.

К.М.

* * *

Приступаючи до історії війни молдавського господаря з турецьким султаном Селімом, вважаю за доцільне зробити витяг із другої книги «Історії польського народу», котру я уклав у двадцяти книгах і довів до смерті Сигізмунда І. Я випишу звідти дані про географічне положення Молдавії, родючість її ґрунтів, кількість народонаселення, його звичаї тощо.

Волощина, відома колись під назвами Мізія і Дакія, на сході омивається Чорним морем, на півдні – річкою Істром, або Дунаєм, на заході межує з Трансільванією і на півночі – з Червоною Руссю. Весь цей край поділяється на дві частини: Закарпатську Валахію та Молдавію. В східній частині Закарпатської Валахії є багате на рибу озеро, утворене нижньою течією річки Прут, або Гірасуса, притоки Дунаю. На заході вона прилягає до кордону Трансільванії. В ній досі збереглися 34 чудові арки від мосту на Дунаї, збудованого Траяном. На півночі її кордоном є невеликий потік Гойна, що впадає в Дунай і своїми звивинами утворює невеликий острів, який згадують древні письменники і нині відомий під назвою Барильян. Дунай витікає з Арбонських гір у Німеччині (Шварцвальд) поблизу швабського міста Ротвейль, біля села Донаушинген. На початку він тече по Іллірії, де має назву Істер, потім приймає до 60 приток, з яких половина судноплавні, і шістьма великими рукавами вливається в море.

Друга частина Румунії – з чудовими полями й пасовищами, стадами і прекрасними бойовими кіньми – називається Молдавією від назви річки Молдави [1], що протікає посеред країни. Розкинулась вона трохи нижче верхів'їв річки Серет [2] біля підніжжя Трансільванських гір, на місці древньої Дакії; вона схожа на величезний, звернений на захід амфітеатр. Столиця молдавських воєвод Сочава лежить над Серетом; потім у цю річку впадають невеликі, проте багатоводні потоки Гойна, Добеніса та Арга й вона повноводо протікає Молдавією і Валахією, де вливається в Ольту, або Алюту [3]. Північні межі Молдавії омиває велика річка Тирас, яку ще називають Дністром. Вона бере початок у горах Сарматських, або Карпатах, і тече до Чорного моря по кордону між Поділлям і Червоною Руссю.

Хто вперше володів країною, відомою нині під назвою Молдавія, достовірно нічого не можна почерпнути у древніх письменників. Як і Угорщину, Молдавію послідовно населяли різні народи. Походження нинішнього молдавського народу приписують римському полководцю Флакку, ім'я якого, видозмінене з плином часу, мало дати Волощині її назву. Відтоді, коли Флакк зайняв Мізію, або Дакію, що простягалася за Дунаєм до самої Скіфії, цей край почав називатись Флакцією, що після низки перекручень зазвучала як Валахія. Тут збереглися не тільки римські закони, судочинство та звичаї, а ще й чимало висловів латинської мови, внаслідок чого

---

[1] Права притока Серета.

[2] У тексті помилково замість Серета названо Прут. Сочава лежить не на Сереті, а на правій його притоці річці Сочаві.

[3] Також географічна помилка: Серет впадає прямо в Дунай, Алюта ж вливається в нього значно вище Серета.

багато хто вважає валахів тотожним з італійцями народом і навіть німці називають обидва ці народи одним словом - *Welchen*. Про причини зайняття Флакком цієї країни Еней Сильвій, який перегодом був римським первосвящеником, розповідає, що коли за часів імператора Траяна даки, або готи, задумали звільнитися від іга римлян, то туди послали Флакка з 30 000 воїнів, але вони мали займатися землеробством і постачати продовольством римські гарнізони, що охороняли кордони від скіфів та сарматів. З перебігом часу й після вигнання готів, край, названий іменем Флакка, перейшов до римлян. Можна було б погодитися з цією думкою, але дехто запевняє, що Сильвій, засліплений славою свого краю, був схильний до вигадок. Пізніші історики визнають таке ж начало для нинішньої Молдавії, одначе подають інші причини поселення тут римлян, - мовляв, сюди закинули вигнанців, а не воїнів, і було їх так багато, що вони витіснили не лише туземців, а й готів, звели міст через Дунай і розділились на дві частини – закарпатських валахів та молдаван.

Обидві країни мають власних правителів. Закарпатська Валахія, яку турки називають Карабогдан через вирощування тут гречки, має в Тирговищі столицю своїх господарів, котрі перебувають у залежності від турків і платять їм величезні суми золотом як звичайну данину, так званий гарач. Так вони купують ганебний мир і не можуть звільнитись від іга, бо на протилежному березі Дунаю, де були поселення древніх ізибальтів у Сербії та Болгарії, є багато неприступних турецьких фортець.

Друга половина Волощини, яку Дністер відділяє від Поділля, також платила гарач туркам з часів султана Магомета, котрий оволодів Константинополем. Але після того, як Івонія був зрадницьки схоплений

турками й мученицьки страчений, Валахія та Молдавія увійшли до турецьких володінь. Спершу молдавські воєводи платили легку данину турецьким султанам: Казимир, батько короля Сигізмунда I, зайнятий війною з хрестоносцями, не міг підтримати воєводу Петра [1] проти Магомета, який у 1455 р. наклав на нього гарач у 2000 червінців. Перегодом, коли турецькі султани були зайняті війнами в Азії, Персії, Аравії та Єгипті, Молдавія підкорялась то угорцям, то полякам; проте коли сили її зросли, розбила декілька разів польські війська, скинула з себе панування угорців і знову підкорилася туркам. Молдавани неодноразово присягали на вірність польським королям і були їхніми ленниками, але це тривало до нового розриву; втім, при більшій завбачливості покійного короля Августа Молдавія могла б назавжди зостатися під владою Польщі. Альберт Ласький, муж великий у бою й пораді, який довго володів хотинською фортецею в Молдавії, прохав короля Августа дати йому підкріплення, після чого вся країна легко визнала б його панування. Ще раніше той же Ласький разом із Ляхоцьким, Філіповським та іншими повернув господарський престол Якову [2], який походив із

[1] Воєвода Петро III Аарон княжив у 1450-1458 рр.

[2] Яків, котрий займав престол молдавського господаря упродовж двох років (1562-1564) й оволодів ним з допомогою Ласького, був спритним політичним авантюристом. Яків Василаки, родом грек із острова Кріт, довго мандрував Європою, займав різні посади в Римі, Іспанії, Німеччині, Данії та Польщі. Перебуваючи в Іспанії, він заволодів документами свого земляка Якова Іраклідеса, колишнього деспота Самоса і Пароса, і взяв його ім'я; потім склав фальшиву генеалогію, в якій намагався встановити свою спорідненість по жіночій лінії з династією молдавських господарів Драгошів, що припинилась 1552 р., і на її підставі домагався молдавського столу з допомогою польського магната Ласького. Очевидно, що в Польщі фальшива генеалогія Василаки користувалась повною довірою, внаслідок чого й Горецький надає їй серйозного значення (Engel. Geschichte der Walachei und Moldau. – С. 196; Палаузов. Валахия и Молдавия. – Р. III).

древнього можновладного роду цієї країни. Після загибелі Александра спалахнула жорстока війна, господар був зрадницьки вбитий молдаванами, а знаменитого лицаря Вишневецького видали туркам, які жорстоко замучили його. Ласький ще певний час тримався під Хотином, прагнучи відстояти справу Александра [1], після якого стіл успадкував його син Богдан, а потім став Івонія, історію якого маю намір переповісти. Після поразки військ Богдана з допомогою турків він певний час княжив у Молдавії.

І раніше бували в Молдавії славні войовничі господарі, особливо Стефан, котрий завдав декілька поразок угорським і татарським військам і був грозою головних ворогів своїх – турків, численні армії яких винищував не раз. Один з найвідоміших господарів цієї країни Дракула; угорський король Матвій подарував йому фортеці Чижову та Цехіль на кордоні

---

[1] Александр Лопушано (правив у 1552-1562 і 1564-1566 рр.) був першим обраним господарем Молдавії, зайнявши стіл після припинення династії Драгошів. Уперта і страшенно жорстока його боротьба з боярами підняла проти нього опозицію цього стану й полегшила Якову Василаки досягнення престолу. Але останній також не міг приборкати бояр; його релігійний індиферентизм, заступництво за социніан та значні податки, що їх змушений був призначити, стали приводом до повстання. З'явилося декілька претендентів на господарство, в тім числі молдавський гетьман Томза і князь Дмитро Вишневецький, привезений до Молдавії Альбертом Лаським, котрий кинув Якова, бо той не вдовольнив його честолюбних і корисливих сподівань. Вишневецький був розбитий Томзою і виданий туркам; від руки Томзи загинув і Василаки, і все ж господарство дісталось не Томзі. Під час міжусобної війни Александр Лопушано, мешкаючи в Константинополі, встиг подарунками й обіцянками схилити на свій бік турецький уряд. Він був повторно призначений воєводою Молдавії, але через два роки помер від отрути.

Трансільванії з Молдавією як винагороду за те, що він забрав у турків місто Мункастро. Не менш звитяжним був воєвода Петро, який ворогував із султаном Соліманом і зазнав поразки біля Обертина від хороброго гетьмана Тарновського за царювання Сигізмунда I.

Віра й обряди молдаван вельми близькі до церкви грецької та вірменської; їхні священики одружуються. Молдавани особливо славляться кіннотою, найбідніші серед них мають верхових коней, придатних для походів та битв. Як і угорці, вони озброєні щитом, шоломом та списом, використовують у битві також лук і стріли. Порода їхніх коней міцна, баска, славиться не стільки швидкістю бігу, скільки витривалістю й силою. Тут є звичай проколювати коням ніздрі, щоб полегшити їм дихання; внаслідок цього тутешній кінь навіть у літню спеку впродовж трьох днів витримує напруження воєнного походу.

Народ молдавський легковажний і непостійний у ставленні до своїх володарів. З найменшого приводу виникають змови, господарі позбавляються престолу і на їхнє місце приходять інші особи, буває, найнижчого походження, бо вони не звертають уваги на знатність роду, а лише на багатство. Край цей дуже багатий, особливо чередами великої рогатої худоби, яку збувають на Русі і в Німеччині. Молдавія славиться вином, врожаями ячменю та пшениці. Вірменські торговці провозять через Молдавію з Туреччини в Польщу різні товари, що є предметами розкоші: вино малвазію, перець, шафран, запашисті речовини, килими. Після короткого огляду Молдавії перейдемо до історичного викладу тих подій, що мали намір описати.

Богдан, зайнявши престол по смерті Александ-

ра, так сильно зненавидів панування турків, що уклав з польським королем Августом (помер 1572 р.) вічний мир, завдяки чому отримав право відвідувати найзнатніші родини на Русі і шукати в них собі наречену. За цією угодою він зобов'язався у разі війни доставити Августу 20 000 озброєних вершників. Подейкували, нібито він мав намір купити на Русі маєтки й оселитися там, якщо віроломні молдавани скинуть його з престолу. Король Август не довіряв туркам, котрі ще за життя Солімана, батька Селіма, нерідко вчиняли збройні набіги на Русь придністровську, руйнували замки, міста і села, забирали в полон багато людей й захоплювали значні стада худоби. Союз із Богданом у разі війни з турками забезпечував Польщі допомогу з боку Молдавії, котра, знаходячись посередині між Польщею і Туреччиною, була своєрідним щитом і міцним муром, що стримував натиск варварів. Польські магнати, зважаючи на ці обставини, підтримували союз із Богданом; він же, покладаючись на дружбу великого монарха, часто бував на Русі, відвідував знатних осіб, прихильність яких старався здобути багатими подарунками. Коли про це дізнався султан Селім, який вступив на престол після смерті батька, він обурився, що за угодою господар обіцяв польському королю таке численне допоміжне військо, і вирішив потайці скинути Богдана, віддавши господарство іншій особі. Він побоювався, щоб войовничі поляки не мали над ним рішучої переваги за сприяння Богдана й усієї Молдавії. Тим часом господар налаштував проти себе молдаван за те, що уклав тісний союз із поляками й обіцяв їм допоміжне військо від імені народу, але без його відома; до того ж він обіцяв віддати свою сестру за дружину Криштофу Зборовському, братові краків-

ського воєводи Петра, як раніше віддав іншу сестру за русина Каспера Паневського. Шлюб цей був вельми бажаний для Зборовського, який сподівався на багатий посаг. Щоб швидше владнати цю справу, Зборовський відвідав Богдана в Молдавії з велелюдним блискучим почтом. Цілком несподівано господар відмовив йому в руці сестри. Зборовський повернувся на Русь, де мав обширні маєтки, і вирішив помститися йому при першій можливості. Скоро нагода трапилася, оскільки Богдан поїхав на Русь до Яна Тарла, з дочкою якого, дівчиною вродливою і доброчесною, мав намір одружитися. Коли він на санях переправився по льоду через Дністер і в супроводі одного чи двох придворних далеко випередив свій почет, він зустрів пажа Зборовського, який зі сльозами на очах жалівся, нібито загубив листи, доручені йому паном. Потім паж чимдуж помчав до Зборовського і сповістив йому, що зустрів господаря, котрий їхав без супроводу. Зборовський негайно кинувся в погоню з декількома придворними і наздогнав його на прудких скакунах. У сутичці Богдана поранив у вухо шляхтич Сецигніовський. Полоненому господарю Зборовський оголосив, що випустить його з холодної після того, як він відшкодує збитки, яких він зазнав від час подорожі до Молдавії. Опинившись у скруті, Богдан заплатив йому 6000 червінців і зобо-в'язався перегодом віддати решту. За нього поручився Паневський.

Цей вчинок Зборовського дуже не сподобався королю Августу. З іншого боку молдавани, не довіряючи Богдану й обурюючись з приводу його поїздки до Польщі, прохали Селіма призначити їм нового господаря. Ним став Івонія. Подейкували, що він поляк родом із Мазовії, сам же він стверджував,

що він нащадок давніх молдавських господарів [1]. Це був високий ставний чоловік, гарний з лиця, його приємний погляд викликав довіру, міцної статури. Ще за життя Солімана після смерті господаря Александра він прагнув молдавського воєводства, але тоді воно дісталося Богдану. Після цієї невдачі він часто бував у Туреччині й на Русі разом з молдаванином Яремою Черневичем, зрада якого погубить його перегодом. Щоб завоювати прихильність турків, Івонія зробив обрізання і став мусульманином, сподіваючись в такий спосіб сягнути значних вигод; він оточив себе розкішною обстановкою, що привернула увагу не лише знатних людей, а й самого Селіма. Підкупивши дарами членів дивану, Івонія почав сіяти з-поміж них підозри щодо Богдана, доводячи, що останній відданий польському королю і, спираючись на заступництво поляків, може скинути турецьке ярмо. Селім прислухався до переконань дивану і, роздратований відсутністю господаря, який на Русі лікував рани, передав Івонії молдавське господарство. До того він вручив йому великий загін війська, щоб змусити народ присягнути йому на вірність. Кажуть, що король Август вимагав од Селіма пояснення з приводу цих розпоряджень, але той відповів, що послав Івонію в Молдавію винятково у справах торгових. Тим часом останній без зусиль підкорив собі країну і привів народ до присяги на вірність.

Є в Молдавії фортеця Хотин, недоступна завдяки своєму розташуванню; Богдан вирішив захопити

---

[1] Походження Івонії невідоме; він видавав себе за позашлюбного сина господаря Стефана VII, але для підтвердження такої заяви не мав ні документів, ні інших доказів.

її сильним гарнізоном, проте її охоронці турки відмовилися впустити його і дали рішучу відсіч. У зв'язку з переворотом у Молдавії Богдан на підставі угоди попрохав у короля Августа військової допомоги проти турків. Король відрядив 4000 кінноти під начальством подільського воєводи Миколи Мелецького, ватажка досвідченого й розсудливого, якому було доручено відновити Богдана на господарському престолі. Однак спроба виявилась марною, бо Молдавію займали такі численні турецькі війська, що Мелецький встиг захопити лише Хотин на користь Богдана, після чого мусив відступити на Русь, завдавши туркам незначної шкоди. У цьому поході серед інших відзначився хоробрістю благородний лицар Микола Гербурт. Він був оточений загоном турецької кінноти, проте встиг пробитися крізь її лави, перебити багатьох ворогів і, не отримавши жодної небезпечної рани, благополучно з'єднався зі своїм військом. Богдан певний час протримався в Хотині й, посиливши укріплення цього міста, передав керівництво фортецею знатному польському дворянину Доброславському, а сам утік до Москви, де, за чутками, й оселився.

Доброславський недовго перебував у Хотині; невдовзі він здав фортецю Івонії за наказом польного гетьмана Язловецького, а тому дав відповідне розпорядження король Сигізмунд Август. Саме в той час поширилась чутка про смерть короля. Івонія відновив у Молдавії спокій. Він зобов'язався платити Селіму гарач в обумовленому розмірі, а своїх супротивників, надто родичів Богдана, які відзначалися знатністю роду і багатством, жорстоко стратив. Він зловживав перемогою, забуваючи, що така ж доля може спіткати і його самого.

Тим часом господар Валахії Петро [1] дуже переймався влаштуванням долі свого брата. Прихильні до нього радники Селіма порадили йому скинути з молдавського престолу Івонію на користь брата з допомогою турків – подібно до того, як Івонія скинув з престолу Богдана. При цьому діяли так само, як перед цим вчинив Івонія. Петро пообіцяв виплачувати подвійний гарач, тобто 120 000 червінців, у тому разі, якщо брат його одержить молдавське воєводство; до того ж він доніс, що Івонія, зрікшись магометанства, знову став християнином й відверто підтримує християн, а також, за прикладом Богдана, налагодив дружні зносини з Польщею і, заручившись її допомогою, небавом звільниться від турецького панування. Члени дивану, повіривши цим словам та обіцянкам великого гарачу, умовили Селіма відправити до нього посольство й викликати до Константинополя, до того ж він мав передати послу управління Молдавією. На випадок, що Івонія не виконає наказу, вирішили скористатися зброєю. Жадібний до грошей Селім, тим паче спустивши казну на озброєння флоту, розбитого венеціанцями на Іонічному морі під час взяття Кіпру, легко пристав на цю пропозицію. Надіслане до Івонії посольство прибуло 21 лютого, саме того дня, коли у Кракові коронували Генріха Валуа.

Турецький посол виголосив таку промову:

– Султан Селім послав мене до тебе, господарю Івоніє, для того, щоб я тобі передав накази, котрі ти зобов'язаний негайно виконати: ти повинен надалі виплачувати подвійний гарач, тобто 120 000 червінців за рік; якщо не сповниш цієї вимоги, в султана вже є на прикметі інша особа, котра зобов'язується за себе

[1] Він названий помилково; господарем Валахії був тоді Александр II, син Петра II Кривого.

і своїх нащадків виплачувати цю суму. Проте султан Селім, покладаючись на твою вірність і відданість, не бажає позбавляти тебе молдавського столу, якщо платитимеш вказаний гарач. Якщо ж не сповниш вимоги, мусиш негайно поступитися місцем і їхати за мною до Константинополя для звіту за час твого правління. Якщо ж зволікатимеш, то знай, що султан надішле твого наступника в супроводі численного війська, яке захопить Молдавію. Скорися волі падишаха, інакше вкрай розгніваний султан позбавить тебе не тільки престолу, а й життя.

Ці слова страшенно стривожили Івонію; він прикинувся хворим і звелів боярам відвести посла на його квартиру, щоб виграти час. Справа була надто важливою і потребувала обговорення, тому він не наважився відповісти послу негайно. Оскільки рішення залежало від сенату, то Івонія призначив його засідання через кілька днів, а сам почав обмірковувати вимоги султана. Він знав, що турки віроломні і зазвичай не виконують своїх обіцянок, даних навіть під присягою християнським володарям (невідомо, з яких міркувань Івонія вважав себе таким, він зрікся християнства) і вичікують приводу, щоб порушити взяті ними зобов'язання. Непомірно велика сума данини, котру Селім вимагає він країни збіднілої та розореної міжусобною війною, не вдовольнить його, навпаки – виплата її посилить його жадібність; наступного року він знову вимагатиме добавки й вимоги його неможливо буде вдовольнити навіть при дружних зусиллях всього народу. Згодою на сплату подвійної данини не можна досягти спокою та безпеки, тим паче, що є якась особа, що, підвищуючи гарач, прагне домогтися господарства. Обдумавши все це, він звернувся до сенату з такою промовою:

– Ніколи, певне, не випадало вам радитися за більш тяжких обставин. Селім, загорівшись непомірною жадібністю, не вдовольняється тим гарачем, який ми йому постійно виплачуємо, і вимагає його в подвійному розмірі. Не моя справа закликати вас до згоди на цю вимогу, бо весь тягар виплати ляже не на мене особисто, а на вас і ваших нащадків. Якщо ми відмовимося, нам не уникнути війни з грізними силами ворога, спустошення нашої країни, пожеж та грабувань. Якщо погодимося на таку суму, то я не знаю, де ми її візьмемо при суцільних злиднях через розор країни міжусобною війною. Хай кожен з вас висловить свою думку; я зі свого боку гадаю, що коли ми ухвалимо виплачувати такий непосильний гарач, Селім не вдовольниться ним і щороку підвищуватиме суму, доки не заволодіє всім нашим майном. Я вважаю, що краще піти з життя вкупі з нашими дружинами і дітьми, ніж терпіти отакі кривди. Я кажу це не через бажання зберегти своє добро, адже новий податок стосується вас – не мене. І тому ви чітко скажіть: чи бажаєте далі плуганити ганебне й обтяжливе ярмо? Я готовий вжити діяльних і посилених заходів, щоб не дозволити цьому невірному псу взяти з вас не тільки нову данину, а взагалі звільнитися від гарачу. Гадаю, що я встигну домогтися цього, якщо ви мене дружно підтримаєте. Я усвідомлюю, любі друзі, свої обов'язки щодо вас і нашої країни, за цілісність та безпеку якої я готовий накласти головою.

Слухаючи його промову, сенатори мовчки обмірковували його слова і тремтіли, немов під дією страшного кошмару. Слова Івонії не були плодом красивого марнослів'я, а показували істинний стан справ. Справді, турецька неволя накочувалася не-

стримно, і тому вони віддали перевагу смерті перед безчестям та приниженням. Вони оголосили, що негайно перевезуть свої родини і найцінніше майно до хотинської фортеці, самі ж зберуть власним коштом військо для Івонії й вирушать назустріч ворогові до берега Дунаю з твердим наміром відстоювати свою честь до останньої межі, у чому й заприсягли. Івонія, вислухавши їхнє рішення, схвалив його в короткій промові і прийняв присягу в тому, що вони об'єднають з ним свої сили для успіху спільної справи і до останньої краплі крові битимуться з турками. У свою чергу він поклявся не складати зброї, доки не витіснить турецької армії з Молдавії та не змусить турків укласти почесний мир. Склавши присягу, Івонія звелів покликати турецького посла і в присутності сенату оголосив йому таку відповідь:

– Згідно з даним мною раніше Селіму як моєму сюзерену зобов'язанням я готовий був виплачувати гарач і не думав ухилятися від цього. Проте обтяжливі вимоги щоденно зростають до такої міри, що неможливо надалі терпіти таку ганебну залежність. Подвійного гарачу я не в змозі стягнути з моїх підданих і тому уклінно прошу Селіма, щоб він не вважав провиною мою відмову. Я очікував, що дружба Селіма принесе мені не гноблення, а славу і захист, і тому я домагався молдавського господарства, котре й отримав як винагороду за мою вірність. Ще раз уклінно прошу не руйнувати сподівань, які я на нього покладав.

Сказавши так, він відправив посла, не давши йому ніяких дарунків, і звелів провести його за Дунай, до кордону Молдавії під ескортом молдавської кінноти. Оскільки ніхто не сумнівався, що відповідь Івонії розлютить Селіма, то негайно розпочали воєнні

приготування. Піхоті було призначено жалування таке ж, як і кінноті. Всі згуртувались навколо Івонії і клялися в тому, що боротимуться з жорстоким Селімом до останньої краплі крові, що скорше позбудуться вітчизни, життя, дружин та любих діток, аніж облишать справу свого господаря. Тут же визначили брати посилений податок, щоб дати Івонії змогу найняти польських солдатів, які славилися мужністю.

Івонія, підбадьорений готовністю молдаван до боротьби, цілковито поклався на їхню вірність і відправив послів до Кракова, доручивши їм повідомити королю Генріху та польському сенату про стан справ у Молдавії і прохати допомоги для тяжкої війни з Селімом, адже спрадавна польські королі перебували в союзі з молдавськими господарями і захищали їх від турків. При цьому посли мали наголосити, що Польща повинна захистити Молдавію в своїх же інтересах, бо вона завдяки Молдавії вже багато літ вільна від турецьких вторгнень; якщо ж турки захоплять Молдавію, то в небезпеці опиниться й Польське королівство. Посли наполегливо прохали, щоб у разі відмови у військовій допомозі король наказав оголосити через возних у Кам'янці, Львові та інших містах, що господар готовий прийняти до себе на військову службу усіх бажаючих за добру платню, бо господар більше дорожить незалежністю своєї держави, аніж грошима.

Король Генріх відповів посольству, що він не може ні дати допоміжного війська, ні дозволити полякам вступати на службу в Молдавії, тому що Польща уклала з Туреччиною мирний договір на сто років.

Отримавши сумну звістку про відмову в допомозі з боку Польщі, Івонія вирішив покластися ви-

нятково на своїх та нечисленний загін польської кінноти, котрий вирушив було шукати здобичі на береги Дніпра та Чорного моря; це були люди, випробувані в бою і звиклі до перемог. Саме в цей час, не встигши знайти здобич, вони поверталися додому. Їм надіслали запрошення прибути до Молдавії й запропонували платню на їхній розсуд, тільки б вони допомогли в боротьбі з турками, для них же ненависними, бо винятково завдяки їм сподіваються на успіх. Івонія за порадою своїх сенаторів двічі надсилав до них гінців. Ця кіннота була невтомна, не спинялася на одному місці, а постійно шастала за здобиччю, переслідуючи ворогів у пустелі, віддалік усяких шляхів, у найвідлюдніших місцях.

Івонія звернувся до цього загону, заявивши, що хоче переговорити з ним у справі, і для того, щоб вони не боялися хитрощів, він звелів одверто сказати їм про загрозу війни з султаном, що йому необхідно завербувати їх на службу і що він готовий платити призначену ними ціну, видаючи не раз на півріччя або щомісячно, а навіть, якщо треба, щоденно. Коли козаки (у Польщі саме так називали цих вершників) почули умови Івонії, вони тут же вирушили до нього, попри заборону короля Генріха. Турбуючись про славу та здобич як свою, так і своїх ватажків, козаки з дозволу старшини тут же вирушили в роз'їзди, щоб запопасти декількох турків і татар, щоб вивідати в них плани та наміри ворогів. Бо хоча турки і татари перебували в мирі з Польщею і, як здавалося, дорожили ним, і все ж чималими зграями часто вривалися на Русь та Поділля, завдавали значних спустошень і з наближенням військових загонів розсіювались і втікали додому.

Цих козаків очолювали кілька ватажків. Свир-

човський, чоловік досвідчений у військовій справі й надзвичайно дужий, мав загін з 200 кіннотників та ще 200 брацлавців і стільки ж барян [1]; ніхто з них не мав права вступати в бій без наказу ватажка. У загонах Козловського і Стуженського було по 200 чоловік. Янціус та Соколовський мали по 100 осіб. На запрошення воєводи всі вони прибули до Молдавії без усякого побоювання. Івонія, дізнавшись про це, відправив посольство з дорученням дружньо привітати їх від імені господаря й забезпечити всіляким провіантом. Коли козаки наблизились до молдавського табору, Івонія виїхав їм назустріч в оточенні сенаторів та відбірної кінноти. Пересвідчившись у прихильності прибульців до себе та їхній готовності до небезпеки, він промовив лише кілька слів радісного привітання і змовк, залившись сльозами. Потім він запросив ватажків до свого табору на частування і тут докладно розповів про війну з Селімом і про загрозливу небезпеку.

Коли козаки вступали до табору, господар наказав стріляти з великих гармат, грім яких відлунював у небі і струшував землю; козаків зустріла молдавська піхота в рівній їм кількості, прийняла їхніх коней і доставила ситний корм. Зробивши ці розпорядження, Івонія пригостив козаків не похідним солдатським обідом, а влаштував розкішний бенкет. Козацькі ватажки та знатні молдавани були запрошені Івонією на обід до великого намету, напнутого в полі, решту козаків пригощали в інших наметах. По обіді принесли срібні миски з золотими монетами, які запропонували козацькій старшині та її слугам; господар

---

[1] Тобто мешканців Барського староства, де було багато боярських сіл.

люб'язно заявив, що після довгого походу вони певне, бажають відпочити й побувати в лазні. Здивовані козацькі ватажки зі скромності довго відмовлялися від подарунка, проте мусили поступитися перед настирливими проханнями господаря та молдавських вельмож. Вони подякували за таку щедрість, піднялися з місць й оголосили, що в присутності господаря вони не насміляться сісти. Івонія запросив їх на праве крило табору, де була призначена стоянка козакам; туди він надіслав шість великих амфор чудового вина та 600 талерів, прохаючи козаків випити за його здоров'я. В таких посудинах зазвичай зберігається вода для солдатів, які під час походу безводними степами сильно потерпають від спраги. Потім господар прикомандирував до козаків загін фуражирів, котрі мали дбати про забезпечення їжею людей і коней. На світанку Івонія сам відвідав козацьких ватажків і запросив до свого намету на нараду спільно з молдавською радою про важливу справу. Коли з'явились козаки, Івонія виголосив перед ними таку промову польською мовою:

– Хоробрі лицарі! Я не відважився б викликати вас з вашої далекої вітчизни для допомоги в такій важкій і небезпечній справі, якби не був упевнений у вашій мужності та стійкості; пересвідчившись у цьому беззастережно, я запросив вас для того, щоб ви підтримали мене воєнними трудами і вашою досвідченістю у війні з моїм жорстоким ворогом султаном Селімом. Призначаючи вам жалування, побоююсь лиш того, щоб воно не виявилося нижчим заслуг ваших; в усякому разі, як би не скінчилась війна з грізним ворогом, я щедро забезпечу вас грішми, провіантом та кормом для коней. Я певен, що такі доблесні воїни, як ви, у майбутній війні діятимуть відпо-

відно до заслуженої вами повсюдно репутації, котрій я цілковито довірився. Щиро вдячний вам за те, що ви, християнські воїни, прибули до мене, християнського володаря; я завжди із вдячністю згадуватиму ваш вчинок. Хоч кількісно ваше військо надто незначне, якщо зважити на очікувану небезпеку, і все ж ваш прихід дав мені надій більше, ніж допоміжний загін із 20 000 чоловік. Я охоче зобов'язуюсь платити вам жалування в тому розмірі, в якому самі визначите. Я не хотів би зображати турецькі сили непереможними, проте мушу визнати, що донині доля була до них прихильною. За походженням турки нікчемні й жалюгідні, а неймовірне зростання їхньої могутності слід скоріше приписати їхній підступності та злочинам, аніж доблесті. Я гадаю, що Господь тим довше безкарно терпить їхні злодіяння, чим тяжчі їхні злочини і чим суворіша чекає їх розплата. Якщо донині турки мали постійний успіх, то на це була воля Господня, що дозволила їм піднестися для того, щоб падіння було тяжчим. Не варто про це розводитися. Прихильність мою до вас ви достатньо відчуваєте й усвідомлюєте; яка б доля не спіткала нас, я охоче розділю її з вами.

Свирчовський від імені товаришів відповів коротко, зате енергійно, як і личить воїнові:

– Не жалування твоє, Івоніє, привабило нас сюди, про нього ми найменше думаємо, а лицарський порив до боротьби з жорстоким і обтяжливим ворогом християнства. Ми не наполягаємо на кількості платні, нехай наслідок війни вирішить нашу долю. Найкраща для нас винагорода буде в тому, якщо ми встигнемо витіснити ворога із твоєї країни і змусити його до укладення миру на справедливих засадах. Супроводжуючи нас, ти розділиш нашу долю. Ми не бої-

мося турецької могуті, надію на успіх покладаємо на волю Провидіння і сміливо виступимо проти ворога, щоб відбити його напад на твої володіння.

Підбадьорений промовою Свирчовського Івонія запросив до себе на обід козацьких начальників, за іншим столом логофет Ярема, начальник молдавської кінноти, пригощав молдавських сенаторів. Ця зустріч відбулася 20 березня.

Почувши відповідь Івонії, Селім вибухнув гнівом, який старався ще більше розпалити його посол, ображений тим, що не отримав дарунка. Султан негайно відправив у Валахів 30 000 турків та 2000 угорців, наказав волоському господарю [1] приєднати до цього війська свої сили, схопити Івонію і доставити його до Константинополя, молдавське ж господарство віддати своєму братові. Господар негайно підняв усі свої сили і, з'єднавшись із турками та угорцями, переправився через річку Молдову. У нього була армія майже з 200 000 чоловік, яка могла б не лише вигнати Івонію з Молдавії, а й перемогти сили наймогутнішого монарха. Ця армія, втомлена форсованим маршем упродовж доби, не очікуючи нападу з боку Івонії, безпечно розташувалася на берегах річки і вигнала коней на луки довкола табору. Тим часом роз'їзди сповістили Івонії під час обіду, що велика турецька армія, чисельність якої важко визначити, проте більше 100 000 чоловік, переправляється через Молдову, що вона стала табором недбало: люди полягали спати,

---

[1] Господарем Валахії був тоді Александр II (1567-1577). За прикладом свого діда Мірчі III та батька Петра II Кривого, з допомогою турків жорстоко боровся з боярами. Він прагнув віддати молдавське господарство своєму братові Петру, який вельми старанно підтримував його у цій боротьбі.

коней вигнали на пасовище, тож Івонії легко буде розгромити ворогів, якщо нападе притьмом. Івонія був у захваті від цієї звістки. Він тут же відправив Свирчовського та 6000 молдаван, які, знаючи турецьку мову, легко могли зібрати необхідні дані; сам же господар із важко озброєними загонами вирушив слідом.

Свирчовський попередив своїх підлеглих, що задля успіху вони повинні під час походу зберігати глибоку мовчанку, щоб не сполохати супротивника. Підступивши до ворожої стоянки, він помітив волоську варту із 40 чоловік, якій було доручено оберігати табір; козаки оточили цей загін і забрали в полон. Полонених допитали спершу поблажливо, потім з погрозами, – про розташування й наміри ворогів; під страхом навислої небезпеки вони покірно впали на коліна і сказали, що волохи й турки дуже втомлені тривалим і важким походом, що вони безпечно спочивають, зовсім не очікуючи нападу Івонії, що їх легко перемогти, заскочивши зненацька. Вони повідомили, що в армії 70 000 волохів, 30 000 турків і 3000 угорців. Зібравши ці дані, козаки відправили гінця до Івонії, щоб сповістити його про стан ворога; вони спонукали його прискорити похід задля легкої перемоги, самі ж залягли поблизу ворожого табору у повній тиші, щоб не розбудити ворогів і не подати приводу для побоювання. Івонія, дізнавшись про стан справ, з'явився посиленим маршем; він доручив Свирчовському атакувати табір, свої ж досить значні сили підвів з трьох боків до табору, кинутого без будь-якої охорони й захисту. З четвертого боку з гучними вигуками на ворогів кинувся Свирчовський; у таборі зчинився страшний переполох. Прокинувшись від несподіваного страшного шуму, вороги не могли

нічого второпати; вони розгубилися: чи втікати, чи хапатись за зброю, чи діяти якось інакше. Всі кричали, ніхто не шикувався у бойові шеренги. Тим часом козаки кидалися звідусіль, навіюючи страх і сум'яття. Коли безлад і паніка ворогів сягнули крайньої межі, з'явився Івонія зі своїм військом, оточив і стиснув готового втікати ворога. Можливість втечі відпала, тим паче, що коні волохів були далеко на пасовищі. Табір наповнили стогони відчаю; ні в кого не було надії на порятунок. Лише волоський господар та його брат Петро, претендент на молдавське господарство, з великими труднощами встигли відшукати своїх коней і кинулися навтікача; вони вбрід переправились через озеро, що з'єднується з Дунаєм, і сховались у фортеці Браїлів, де верховодив призначений Селімом комендант. Решта війська була перебита і стала здобиччю хижих птахів. Постало вражаюче видовище: обширне поле встелене вбитими чи пораненими воїнами - останні вже не могли ні втікати, ні порятуватися іншим чином; гори трупів та зброї, потоки крові. Значну здобич Івонія віддав солдатам і особливо козакам, які достатньо нею збагатилися. Івонія простояв у таборі чотири дні, щоб відпочили натомлені походом та битвою воїни; увесь цей час за його наказом старанно, проте марно розшукували трупи волоського господаря та його брата.

Потім з усім військом він рушив на Валахію, займав міста і замки, які ніхто не захищав; він звелів винищувати всіх мешканців, незважаючи на стать і вік; села та міста спустошував і спалював. Зайнята ним частина Валахії диміла пожежами, старих і дітей страчували, поважних жінок та дівчат ґвалтували. Івонія заохочував солдатів, дякував їм і стверджував, що вони мають право на здобич після успішно

одержаної перемоги. Таким чином військо, пригноблюючи беззахисне населення, сплюндрувало країну до кордонів Трансільванії. Тут Івонія дізнався, що волоський господар та його брат Петро переховуються в браїлівській фортеці і негайно повів туди своє військо.

Місто Браїлів розкинулося на березі Дунаю; в ньому був просторий замок, захищений самою природою та сильним гарнізоном. Івонія став табором неподалік міста і замку, проте на такій відстані, щоб фортечна артилерія не могла завдати йому шкоди. Він відправив листа до коменданта замку, вимагаючи видачі волоських втікачів: свого непримиренного ворога – господаря та його брата Петра, котрі без усякого з його боку приводу вступили з ним у війну й, зазнавши поразки, порятувалися втечею і сховались у Браїлові. Він заявив, що не зніме облоги, поки його вимогу не виконають, і силою доможеться свого. Комендант замку надіслав відповідь з чотирма турками (двоє з них браїлівські міщани, двоє – замкові служителі). Посланці принесли Івонії 10 великих і 10 малих гарматних ядер, дві стріли і таку відповідь: «Ти видаєш себе за васала і слугу Селіма і вже тому твоя вимога дивна й нелегкоздійсненна. А ще я дізнався, що ти розгромив значне султанське військо, якому було доручено поставити Петра на молдавському господарстві. Тому я тобі оголошую: якщо ти негайно не знімеш облогу і не відступиш, я пригощу тебе ласощами, зразки яких надсилаю, і сподіваюся, що вони достатньо наситять тебе і твоїх підлеглих».

Ця відповідь страшенно розсердила Івонію; він звелів схопити посланців, обрізати їм ніздрі та вуха і повісити перед фортецею догори ногами. Це жахли-

ве видовище мало слугувати загрозою, що така ж доля спіткає коменданта і переховуваних ним втікачів. Вчинивши цю жорстоку й мерзенну страту, Івонія наказав негайно приставити до міських мурів драбини і піхоті йти на приступ. Наказ було виконано: піхота кинулась на мури з гучними вигуками й оволоділа ними так швидко, що гарнізон не встиг зорганізуватися до захисту. Стіни були зруйновані, все молдавське військо вступило до міста.

Почалося страшне винищення турків; пощади не було нікому, кров убитих ручаями текла в Дунай; не жаліли навіть немовлят, вириваючи із материнських рук. Погром тривав упродовж чотирьох днів; ретельно оглянули всі притулочки, знайдених там мешканців витягували і вбивали; страшна помста завершилася тим, що зруйнували і спалили місто, на розваллях якого не залишилось не те що живої людини, а навіть собаки. На здобич солдатам дісталось багато золота, срібла, перлів, грошей; скарбів цих було награбовано дуже багато, адже місто було одним з найзаможніших у цій країні, бо після завоювання турками Грецької імперії воно насолоджувалося постійним спокоєм і оце вперше зазнало розграбування. Переможці не залишили жодного будинку, все було зруйновано і зрівняно з землею, за винятком замку, в якому зачинився нечисленний гарнізон. Івонія спонукав своє військо йти на приступ замку, переконуючи, що він негайно здасться, незважаючи на сильне укріплення.

Коли військо Івонії грабувало підкорене місто, вивідувачі сповістили господареві про наближення 15 000 турків, які посиленим маршем квапилися на виручку Браїлову. Не боячись численного загону, Івонія відправив йому назустріч Свирчовського з коза-

ками та восьмитисячну дивізію молдаван. Свирчовський, зустрівши ворогів, стрімко ударив по них і завдав поразки раніше, ніж вони розгорнули свої сили і стали в бойові шеренги; тільки 1000 турецької кінноти порятувалася втечею. Козаки кинулися в погоню за розкиданими ворогами і багатьох перебили. Всі, хто встиг утекти, сховались у Тегині [1] – фортеці на турецьких теренах; біля цього міста стояли турецька армія і татарська орда. Свирчовський негайно відправив гінця до Івонії зі звісткою про отриману перемогу; він висловив сподівання на щасливе завершення справи, але порадив зняти облогу браїлівського замку і з усім військом рушити до Тегині. Отримавши радісну звістку, Івонія припинив облогу Браїлова, що потребувала значних зусиль і була досить небезпечною, й поквапився об'єднатись із загоном Свирчовського. Після спільної наради вся армія рушила на Тегинь; місто було взяте без особливих зусиль, мешканці перебиті. Тут Свирчовський дуже сприяв перемозі; козацька кіннота билась у перших лавах і вирішила битву рукопашною сутичкою. При цьому козаки вишикувались так, що посередині лінії розмістили людей, озброєних мушкетами, які прискореною стріляниною мали розладнати турецьку лінію; на правому крилі стали лучники і випустили у ворогів град стріл, на лівому списоносці прикрили молдаван нездоланною стіною списів. Після взяття Тегині відрядили 600 козаків до білгородської фортеці [2], яку вони спалили ще й захопили чималу здобич.

Ці постійні перемоги дуже виснажили армію Івонії, що змусило його на вісім днів зупинитися для

---

[1] Тегинь – нині Бендери.

[2] Білгород – нині Акерман.

відпочинку біля зруйнованої тегинської фортеці. Тут він одержав звістку, що новий загін турків і татар наближається з боку Білгорода, але вороги й не підозрівають, що молдавська армія так близько, тому йдуть безпечно, дрібними партіями, розсіяними в різних напрямках. Козаки звернулись до Івонії з проханням дозволити виняткові їм винищення цих ворогів. Івонія відповів на це прохання такою промовою:

– Хоробрі поляки! Ви показали таку неймовірну мужність, таку воєнну відвагу й увінчались такими успіхами, що я не в змозі відмовити вам у жодному вашому бажанні. Рушайте і винищіть з Божою поміччю вороже військо, скориставшись набутим досвідом. Тобі, Свирчовський, я доручаю начальство над загоном і я впевнений, що ти зумієш розпорядитися ним якнайкраще, як того вимагатимуть обставини.

Сказавши це, Івонія надав, крім козаків, у розпорядження Свирчовського загін із 3000 молдаван. Свирчовський подякував господареві за високу думку про нього й обіцяв докласти всіх зусиль, аби виправдати її. Він не змішав молдаван з козаками, а склав із них окремий загін, який поставив в ар'єргарді; своїх же 1200 козаків розділив на три партії: 400 чоловік, озброєних круглими щитами, розмістив попереду для захисту від турецьких списоносців; 400 лучників під його особистим начальством склали праве крило; решта зі списами – ліве. Турки, зустрівши це військо, також вишикувались у бойовий стрій. Свирчовський наказав кінноті в центрі відкрити мушкетний вогонь, водночас із лівого крила полетів град стріл на відбірну турецьку рать, справа ж пішли в атаку списоносці, яким було велено спішитися. Турки на самому початку битви втратили надію на успіх;

збившись у купу, вони хоч і намагались захищатися, проте дали змогу козакам вільно вибирати слабкі сторони для нападу. На початку битви перевага коливалась то в один, то в інший бік, та коли у бій вступили молдавани, що були в резерві позаду козацької кінноти, й кинулися в атаку з гучним криком і відчайдушно натисли на відбірну турецьку кінноту, розташовану упереміж з піхотою, вершники першими кинулися тікати і стали давити своїх піхотинців, котрі побігли врозсип. Ця блискуча перемога обійшлася небагатьма жертвами: у битві загинули троє козаків і близько ста молдаван.

Івонія особисто спостерігав здалека за ходом битви. Табір та обоз турків були взяті, багату здобич поділили між солдатами, решту знищили. Двісті полонених, як череду, пригнали до Івонії; він наказав гнати їх крізь стрій своєї піхоти, і вони всі загинули під ударами кіс, які були при армії для заготівлі трави. Начальника переможеного війська полонили поляки; це був чоловік статечний, благородної зовнішності, що викликало симпатію. До того ж він був дуже багатий і обіцяв дати за себе викуп у шість разів більший звичайного: він пропонував мірку перлів, дві мірки золота і три мірки срібла, тільки б не видавали його Івонії. Та поляки віддали перевагу не багатствам, а збереженню вірності, в якій присягнули Івонії. До того ж у них було вже достатньо золота й срібла від здобичі. Тож вони зневажили його обіцянки і видали Івонії. Господар кілька днів допитував його про стан турецьких справ, а потім звелів своїй піхоті посікти його на шматки. Після цього Івонія перевів своє військо до своєї фортеці Уссен (Ясси) і розташував його для відпочинку після такого виснажливого походу та тяжких битв.

Селім був сильно стривожений такими блискучими успіхами Івонії; він боявся втратити не тільки Молдавію, а навіть Грецію, і шукав утіхи в молитві.

* * *

Тут Горецький вмістив короткий, досить поверховий, сповнений неточностей і помилок нарис історії турецької монархії та магометанських держав і народів загалом. Цей нарис як такий, що не являє наукового інтересу і є лише вставним епізодом, не пов'язаним із описуваними подіями, ми пропускаємо.

* * *

Тричі перемігши турків, Івонія викликав до себе Ярему Черневича, хотинського баркалаба (цей титул по-молдавськи означає комендант фортеці) і привселюдно звернувся до нього з такою промовою:

– Доля нині прихильна до наших зусиль у боротьбі з жорстокими ворогами нашими – турками: ми вічно повинні дякувати Всевишньому, милосердному Господу за те, що він був ласкавим до нас і заступився перед ворогами, послав нам багато важливих перемог. Тепер нам треба розпустити по домівках військо, виснажене тривалими походами, наказавши бути напоготові до збору при першій же звістці про нове вторгнення турків. Ти довів мені вірність і постійність, тож доручаю тобі начальство над оцим військом (у ньому було 30 000 добре озброєних і навчених військовій справі молдаван). Доручаю тобі розташуватися на берегах Дунаю і захищати переправу через цю річку на випадок, якщо турки задумають нове вторгнення в нашу країну. На турецькому березі Дунаю найближча до наших кордонів

фортеця Мачин [1]; постарайся зайняти її і, якщо турки спробують переправлятися через Дунай в іншому місці, повідом мені якомога швидше про їхні наміри.

Коли Івонія виголошував цю промову, багато хто проливав сльози розчулення. Потім він обняв Черневича, котрий, ставши на коліна, присягнув у непохитній вірності.

Передавши начальство Черневичу, Івонія розпустив по домівках решту війська, щоб воїни зміцнили відпочинком свої сили, сподіваючись, що за першим сигналом вони знову стануть на боротьбу з ворогом. Тим часом Черневич, сповняючи дане йому доручення, вирушив на береги Дунаю і, зайнявши вказані позиції, став пильнувати за пересуванням турків й оберігати переправу через річку. Справді, чимала турецька армія наблизилася до Дунаю, але, забачивши його військо, не насмілювалась переправлятися. Тоді паші відправили до Черневича довірених осіб, пропонуючи йому 30 000 угорських червінців за те, щоб він з'явився до них для секретних переговорів. Спокусившись великою сумою, Черневич відважився на підкуп; він прийняв надіслані гроші і таємно від своїх вирушив на переговори до Петра [2], господаря волоського, який зі значним своїм військом перебував у турецькому таборі за Дунаєм. Петро виклав йому стан справ: він доводив, що справа Івонії безсумнівно програна, що Селім такий розлючений його успіхами і загибеллю своїх військ у боротьбі з васалом, що не вдовольниться нічим іншим, окрім голови Івонії; останньому, попри всі зусилля, неможли-

---

[1] У тексті вона помилково названа Облачим.

[2] Вище вже зазначалося, що господар Валахії Александр II помилково названий Петром.

во утримати за собою молдавське господарство, котре небавом перейде в інші руки.

– У зв'язку з таким станом справ, – говорив він, – якщо ти людина розсудлива, то повинен скористатися нагодою, щоб серйозними послугами заслужити прихильність Селіма. Поміркуй, що легко розпочати війну, але важко її витримати тривалий час; на початку завше більше енергії, ніж перегодом, до того ж істотне значення має не перший успіх, а остаточна перемога. Ми тепер усвідомлюємо необхідність дружби з тобою, яка для тебе буде вигіднішою війни; правда, Івонія тринькає гроші, але ж ти усвідом, що не варто жертвувати надійною вигодою задля сумнівної справи. Ти вже отримав 30 000 червінців, скоро матимеш набагато більше, та прислухайся до моєї щирої поради і не пов'язуй свою долю зі справою Івонії, що приречена на погибель. Пропусти через Дунай безперешкодно сильну турецьку армію, якій Селім звелів зайняти Молдавію й арештувати Івонію. Коли країна буде підкорена, ти і твої друзі будуть нагороджені найвищими милостями. Необхідно тільки, щоб ти на певний час приховав од Івонії переправу турків через Дунай. Коли ж вона благополучно завершиться, легко буде захопити зненацька бунтаря, розсіяти його сили й одним ударом помститися за всі поразки.

Ці улесливі поради Петро промовляв зі сльозами на очах, прагнув переконати Черневича відсунути свої війська від Дунаю і не заважати туркам переправитись через цю бурхливу річку. Спокушений обіцянками Черневич погодився на запропоновані умови й порушив дану Івонії присягу. Він одвів свої війська від берегів Дунаю, які пильно оберігав досі, й надав туркам можливість переправитись безперешкод-

но. 200 000 турків з величезними обозами та значною кількістю важкої облогової артилерії перетнули річку. Коли переправа закінчилась, вони наказали Черневичу сповістити про неї Івонію. Він особисто поїхав до господаря і розповів, що турки нагрянули такими неймовірними силами, що він не мав змоги зупинити їх; він порадив поквапитися назустріч ворогам, щоб на самому початку ускладнити їхні дії. Івонія вислухав цю звістку спокійно і зовсім не занепав духом; він розпитував Черневича про чисельність турецького війська й імена начальників. Баркалаб запевнив, що в турецькій армії поки що 10 чи 12 тисяч чоловік, проте постійно підходять нові загони, тож вона зросте вірогідно до 15 000, поки господар вийде їй назустріч. О тій порі Івонія з козаками тримав облогу фортеці Тейниці. Він тут же скликав сенат і запитав його думку: чи спершу взяти фортецю, чи зняти облогу й піти назустріч грізному ворогові, спробувати розсіяти його полчища? Всі зголосилися, що треба розігнати турків, а потім зайнятись облогою фортеці.

Господар прислухався до поради, виплатив жалування піхоті й на четвертий день виступив зі своєї стоянки під звуки сурм та рогів, прямуючи до ворожого табору, що знаходився за 12 миль. Дев'ятого червня він влаштував свій стан за три милі від ворожого; тут до нього прибули козацькі ватажки для остаточної наради. Козаки піднесено вигукували, вимагаючи негайного нападу на ворога, доки той не опам'ятався від таких частих поразок.

Втім, козаки були дещо розгублені: вони самі не могли перевірити даних через незнання турецької мови і не довіряли наближеним до Івонії.

– Господар вагається, – говорили вони, – і най-

більше довіряє тому, кого ми вважаємо підозрілим. Через ці непорозуміння, вельми небезпечні за такого стану справ, нам необхідно особисто поговорити з Івонією.

Зваживши на такий поголос, козацькі ватажки поспішили до Івонії; Свирчовський, попрохавши слова, сказав від імені товаришів таке:

– Шановний господарю! Ми донині були тобі непохитно вірні й ти сам прекрасно знаєш, як ми служили тобі у спільній боротьбі з лютим ворогом. Ми знову готові на твій заклик битися до останньої краплі крові, тож вороги проникнуть до Молдавії хіба що по наших трупах. Але ми вважаємо за необхідне добре обміркувати справу, ми не бажаємо кидатися в битву навмання, не маючи точних даних ні про кількість, ні про плани дій ворога. Кинувшись необачно, ми можемо потрапити в пастку, де нас переб'ють як безтямне стадо. Тому ти повинен ґрунтовно викласти нам свої наміри щодо майбутньої кампанії.

Розчулений словами Свирчовського Івонія, глибоко зітхнувши, відповів:

– Хоробрі лицарі! Ви для мене дорожчі за життя; я вмію сповна оцінити вашу відвагу, підтверджену ділом, і заслуги в минулій кампанії. Я найменше прагну легковажно кидати вас у жертву ворогам, проте мушу дбати про те, щоб задуми ворога не увінчались успіхом. Тут поблизу розташоване моє військо під начальством Черневича; він першим зустрів ворогів і встиг добре розвідати їхні задуми. Цю важливу справу я доручив не першому-ліпшому, для цього я вибрав людину, яка довела мені вірність і відданість за обставин вельми тяжких і несприятливих, яка була мені товаришем у вигнанні й засланні. Особисто від нього я знаю, що турків не більше

15 000, та навіть якщо допустити, що їх удвічі більше, то я гадаю, що ми встигнемо з Божою поміччю упоратися з ними.

Вислухавши цю відповідь, Свирчовський попрохав Івонію, щоб він зібрав свої сили в одному місці і дозволив козакам вирушити в роз'їзди під його егідою, щоб захопити в полон когось із турків і таким чином випитати точні дані про кількість турецької армії та плани її дій. Івонія охоче погодився з цією пропозицією і відправив разом зі Свирчовським начальника своєї кінноти Ярему з шеститисячним загоном молдаван. Посланці наткнулися на турецький роз'їзд із 6000 відбірної кінноти; сталася незначна сутичка, турки швидко кинулися врозтіч. У полон захопили одного турка, пораненого, на грані смерті; він повідав, що турецька армія малочисельна. Та козаки зміркували, що він говорить неправду, бо загін, посланий у роз'їзд, вказував на те, що армія вельми значна. Вони виклали Івонії свої міркування, радячи серйозно обдумати становище й перевірити правдивість повідомлень Черневича, котрому він довіряє надто сліпо. Івонія нібито відповів коротко:

– Нічого вагатись і боятися. Я сам знаю, кому довіряти; ми скоро пересвідчимося, яка чисельність ворожої армії. Щодо мене, то я прибув сюди для того, щоб захищати мою вітчизну до останнього подиху.

Івонія підсунув свій табір до озера, що з'єднувалося з Дунаєм, і розпорядився доставити свіжих коней для тих вершників, які попередньої ночі ходили в роз'їзд проти турків, щоб вони не відставали від решти війська. Поблизу ворожого табору здіймався пагорб: Івонія з почтом виїхав на його вершину, щоб оглянути розташування ворога, але турецький табір

був прикритий іншим, ближчим до нього узвишшям. Він побачив у чотирьох місцях лише турецькі пікети, що рухалися навколо свого табору, ховаючись за узгір'ями від молдаван. Зваживши на близькість ворога, Івонія розділив своє військо (воно складалося із 30 000 солдатів та численної челяді) на 30 окремих загонів; перед кожним з них поставив великі облогові гармати, що викидали вогненні ядра; їх він мав 80. Чималу свою піхоту він одділив від кінноти і хотів сам залишитись біля неї; але піхотинці, побачивши цей намір і піклуючись про його безпеку, попрохали його переїхати під захист польських козаків, де його життя і свобода будуть у більшій безпеці, адже молдавська піхота складається із селян, озброєних вельми погано, виняткого косами, луками, кривими турецькими шаблями та киями; втім, селяни ці були беззастережно віддані Івонії.

Коли військо вишикувалось у міцному бойовому порядку, Івонія, перш ніж подати сигнал до атаки, ще раз виїхав на вершину пагорба, щоб роздивиться розташування супротивника. Він побачив таку величезну кількість ворогів, що переважала всіляке сподівання. Тільки тепер він переконався, що Черневич зрадив його і заманив у засідку. Він негайно наказав покликати його, але Черневич відповів, що не може з'явитися, бо вже вступає у бій з турками за інтереси господаря – під його началом було 13 000 чудової, випробуваної в бою кінноти.

Нарешті пролунав бойовий сигнал і Черневич першим вступив у битву. Турки очікували бою, вишикувавши свої сили в бойовий стрій. При першому зіткненні Черневич, домовившись із ворогами, наказав своєму загону опустити знамена, зняти шоломи і, поклавши на землю списи та мечі, схилити голо-

ви. Турки, побачивши, що цей загін здається добровільно, підняли вгору зброю і звеліли запроданцям вступити у свій табір. Зрада Черневича ужахнула військо Івонії; воно відступило назад; господареві повідомили про цю трагедію, заявивши, що все втрачено. Та ця звістка не похитнула його рішучості, у нещасті він зберіг богатирський дух, підбадьорив своїх солдатів і наказав атакувати турків. Але ті, побачивши відступ і вагання молдавського війська, вже налягли на нього всіма силами й погнали поперед себе. Побачивши втечу своїх передових загонів, Івонія в нестямі звелів відкрити по них гарматний вогонь; таким чином ці молдавські загони зазнали подвійного удару: від турків і від своїх. Тим часом турки висунули вперед молдаван-запроданців і, прикриваючись їхніми рядами, по їхніх трупах рухалися до центру армії Івонії через ручаї молдавської крові. В цей час козаки за своїм звичаєм ударили по турках з боків і добряче змішали їхні лави. По їхніх слідах чимало молдаван, краще озброєних та дужих, встигли прокласти собі шлях і сміливо напали на ворогів. Змішалися викрики команди, вигуки радості, стогін поранених, брязкіт зброї, свист стріл, що градом сипалися з обох сторін; у хмарах відлунював цей змішаний гул. Турки, не витримавши натиску молдаван, почали відступати; почасти від страху, почасти сподіваючись на воєнну хитрість, вони розсипалися врізнобіч, прагнучи завести молдаван у засідку, під гарматні постріли, та Свирчовський передчув небезпеку і гучно наказав зупинитися польським і молдавським загонам. Тоді турки знов ударили по них свіжими силами, та молдавани мужньо відбили атаку й повернулись до табору неушкодженими. Втішений успіхом Івонія вишикував молдаван і поляків біля своєї

артилерії – всі наповнили сагайдаки стрілами, приготували списи і стали очікувати нападу ворогів. Турки, одержавши нове підкріплення, підбадьорилися і знову пішли в атаку, щільною колоною зломили лінію молдаван, проте вони кинулися вперед; зав'язався кривавий рукопашний бій з обопільною жорстокістю. Турки й молдавани падали з коней, люди вибивалися з сил, зброя притупилася; туман пилу і диму від гарматних пострілів затулив сонце. В загальному сум'ятті не можна було вирізнити чийогось голосу, вояки не бачили один одного, артилеристи не знали, куди спрямовувати постріли. Івонія, не втративши сили духу, посеред гарячої сутички гучним голосом наказав своїм військам відступити під прикриття гармат і зібратися біля своїх знамен. Тоді турки відхлинули. Мешканці Мачина, які спостерігали за битвою з міських мурів, побачивши, що молдавани долають турків, стали втікати з міста і, переповнені страхом, шукали порятунку у внутрішніх турецьких областях, бо це місто лежить по той бік Дунаю на турецьких теренах.

Після цієї битви обидві сторони, ніби домовившись, припинили воєнні дії. Вдарила страшна гроза, злива хлинула на обидва війська. Цей дощ завдав молдаванам великої шкоди, бо підмочив порох і гармати, що так істотно допомогли їм у битві [1].

Коли буря минула, турки й молдавани відновили битву з подвоєною енергією; 20 000 турків колоною напали на ту позицію, де стояла молдавська артилерія, тепер нешкідлива через підмоклий порох. І

---

[1] У цьому місці Горецький вмістив історію про винайдення пороху та бойове значення вогнепальної зброї, яку ми опускаємо як таку, що безпосередньо не пов'язана з історичною оповіддю.

все ж молдавани мужньо зімкнули лави і стали хоробро відбивати натиск турків. Тут з'явились нові турецькі загони й татарська орда, – вона побачила, що їй більше не загрожують гарматні постріли, тому вийшла зі схованки і вступила в бій. Татари кинулись на молдаван з пронизливим криком, відтиснули їх від гармат і змусили втікати. Розсіяних по полю воїнів турки нищили як безмовне стадо. Тільки 250 козаків залишалися в строю. Отак внаслідок зради Черневича вирішилась доля війни, що спричинило остаточну загибель Івонії.

Господар тим часом пішов до своєї піхоти, до якої примкнув і загін з 250 козаків, яких турки не відважились зачепити під час погоні за молдавською кіннотою. Прибувши до них, Івонія сказав:

– Бачу я, хоробрі воїни, що через зраду Черневича ми опинись на краю загибелі; запевняю вас лише в тому, що труп мій ляже на тому ж місці, де ви загинете від зброї ворогів, і наші душі разом відлетять у кращий світ.

Свирчовський відповів:

– Наближення смерті ніскільки мене не лякає: цілком природно для воїна зустріти кінець на полі бою. Але для того, щоб нашою смертю не втішалися вороги християнського імені, я гадаю, що нам слід відступити, поки ще маємо для цього час.

Козаки негайно спішилися і, ставши поряд із піхотою, стали допомагати тягти великі облогові гармати, яких в Івонії було 60. Сам Івонія потягнув одну з них – в неї зазвичай запрягали 12 коней, бо мав надзвичайну силу; забачивши це, поляки вихопили в нього цю гармату, віддавши йому трохи легшу. Таким чином Івонія відступав з 20 000 загоном своєї піхоти, та скоро з'ясувалося, що гармати надто галь-

мують відступ, тому їх кинули, попередньо зіпсувавши так, щоб вони не згодилися туркам для стрільби. Справді, коли турки захопили їх і спробували ними скористатися, то вони від першого ж пострілу потріскалися.

Тим часом виснажений і занепалий духом Івонія відступав зі своєю піхотою, залишками кінноти й кількома гарматами; просувалися дуже повільно, через купи трупів. За день встигли здолати не більше 1000 кроків; він зупинився на місці, вкритому руїнами недавно спаленого села; тут він розташував свій табір, оточивши його валами, щоб уникнути раптового нападу турків. В цьому він допустив помилку, хоч, можливо, і не міг вчинити інакше, оточивши себе укріпленнями в місцевості, зовсім позбавленій води, бо скоро нездоланна спрага мала змусили його військо здатися. Червня 10-го дня при заході сонця турки, переслідуючи втікачів, наткнулися на табір Івонії й обложили його. Очевидці розповідають, що їх було так багато, що армії не видно було кінця. Облога була такою щільною, що ніхто не міг вийти з табору, молдавани були цілковито відрізані від сусідніх сіл, де можна було знайти провіант. Турки вночі спалили ці села, влаштувавши великі багаття із будівельного матеріалу й підтримували їх упродовж всієї ночі, щоб обложені в темряві не спробували втекти чи несподівано напасти. На світанку 11 червня турки відкрили гарматний вогонь по табору Івонії, проте особливої шкоди не завдали, бо вали були досить високі. Перестрілка тривала три дні зі значними втратами для турків, яких молдавани та поляки уражали з-за валів влучними пострілами. Вороги, збагнувши, що нелегко буде оволодіти табором, вступили з Івонією в переговори; вони вимага-

ли, щоб господар здався негайно, поклавшись на милосердя турків й облишивши сподіванки на свої розладнані військові сили. Його переконували, що раніше чи пізніше він муситиме здатися, адже допомоги йому чекати нізвідки, тому він вчинить розважливо, якщо, обдумавши своє становище, негайно складе зброю, не проливаючи марно крові ні свого, ні турецького війська. На ці пропозиції Івонія відповів:

– Я бачу ясно крайність свого становища, хоч ще можу довго захищатися зі своєю піхотою, завдаючи вам чимало шкоди; чітко розуміючи безвихідний стан, в якому я перебуваю, я готовий до здачі, але не приступлю до неї раніше, ніж начальники ваші поручаться за мою недоторканність і сім разів присягнуть в тому, що дотримають запропоновані мною умови капітуляції.

Сказавши це, він звелів провести з табору парламентарів, які обіцяли небавом принести відповідь на його пропозиції. Після цього Івонія, скликавши поляків та молдаван, звернувся до них з приблизно такою промовою:

– День цей гіркий для нас, хоробрі воїни! Ми повинні або здатися, або загинути від спраги серед цих укріплень. Вирішуйте, що для вас бажаніше: або здатися, або замкнути табірну браму і готуватись до неминучої загибелі, або вийти на бій і славно померти, добряче зашкодивши ворогові? Смерть без сумніву покладе край усім знегодам: вона звільняє тіло від мук і наші погляди від ганебних видовищ; вона переселяє нас у вічне життя, де ми споглядатимемо велич Господа! – і він заридав.

Тоді поляки сказали йому:

– Ми, Івоніє, ніколи не страшилися смерті. Тому, якщо ти відважишся вийти на останній бій з ворога-

ми, ми охоче візьмемо в ньому участь, ліпше славна смерть, аніж полон, в якому нас очікує загибель у муках та знущаннях, бо турки не дотримуються обіцянок, даних християнам.

Одначе молдаван не приваблювала славна смерть, вони радили здатися, якщо Івонія має підстави сподіватися, що турки дотримаються взятих на себе зобов'язань; якщо ж він сумнівається в їхній щирості, то вони залишаться вірними господарю і ризикуватимуть життям разом із поляками, ніж зрадницьки втраплять до турецького полону.

Івонія певний час вагався, та зрештою плачевний стан його війська змусив прийняти остаточне рішення; справді, солдати гинули від спраги, смертність зростала з кожним днем; господар з гіркотою усвідомив допущену ним помилку, заснувавши табір у незручному місці. Гірко ридаючи, він звернувся до солдатів з промовою:

– Вважаю за краще здатися в полон ворогам і прийняти визначену мені долю, ніж бути винуватцем загибелі багатьох тисяч людей; я зволікатиму доти, поки турки підтвердять присягою запропоновані мною умови і тільки після цього ми складемо зброю.

Він звелів покликати турецьких парламентарів, котрі очікували відповіді за табірними валами, і сказав їм:

– Ідіть до начальників ваших і передайте, що, хоч сили мої ще настільки значні, як ви самі бачили, щоб відбити вашу могуть, але я вирішив скоритися долі. Я здамся, якщо всі ваші ватажки зобов'яжуться семиразовою присягою виконати такі умови капітуляції:

1) Ви дозволите безперешкодно повернутися на

батьківщину польській кінноті, яка прибула сюди на моє запрошення і заслужила вірністю та мужністю всезагальну шанобу всіх народів. Ви дозволите їй з кіньми та багажами переправитись через Дністер.

2) Мене живого й неушкодженого відправите до султана Селіма, мого повелителя.

3) Полонених молдаван ви помилуєте – втім, це буде в ваших інтересах, бо якщо зазіхнете на їхню свободу чи життя, ви завдасте втрат султану, адже вони його піддані, або тій особі, яку султан призначить правителем Молдавії.

Коли парламентарі виклали ці умови турецьким ватажкам та комендантам замків, вони всі їх охоче прийняли і кожен за турецьким звичаєм сім разів поклявся їх виконати від імені свого і своїх підлеглих. Тоді Івонія вийшов без найменшого занепокоєння до турецьких начальників і сказав їм у присутності поляків:

– Перебуваючи з волі Всевишнього й милосердного Бога у вашій владі, я прошу вас в ім'я вашої віри, присяги і лицарської честі дозволити польським воїнам з кіньми і майном вільно повернутися додому, бо вони гідні поваги й шани всіх народів. Якщо ви маєте до них неприязнь, то зверніть вашу помсту на мене, я готовий страждати за них до краю.

Потім, звертаючись до поляків, які супроводжували його, він промовив:

– Тяжка доля розлучає нас, хоробрі вояки! Кожному з вас я тисну руку і заявляю вам, що поки збережу душу в смертному тілі, згадуватиму із вдячністю ваші імена.

Поляки слухали його ридаючи й зросили сльозами руку господаря. Коли відійшли від табору на відстань трьох пострілів, Івонія звернувся до молда-

ван і також зі сльозами попрощався з ними, роздавши гроші та коштовності, що були при ньому. Потім він знову звернувся до поляків, роздарував їм свою зброю і сказав зі сльозами:

– Якби ваш загін був удвічі більшим чи хоча б він не зазнав втрат, я не сумніваюся, що до заходу сонця винищив би невірних псів і вигнав би з цієї країни, якої нині Господь позбавив мене через мої великі гріхи. Та якщо Бог змилостивиться й порятує мене від лютих і жорстоких ворогів, якщо паші виконають дану ними обіцянку і відправлять мене до Селіма, то я клянусь, що в такому випадку я ще повернусь до Молдавії. Прошу вас зберегти поки що добру пам'ять про мене; якщо ж повернуся, всі мої скарби, котрі встигну зберегти, я віддам вам і всі найвищі посади роздам людям з вашого народу, бо я випробував у нещасті вашу вірність, мужність і постійність.

Він подарував полякам останні цінні речі, що були в нього, і додав:

– Не хочу, щоб ці речі дісталися моїм диким ворогам; вам же дарую їх у нагороду за вашу хоробрість, вірність і гідну подиву відданість, виявлену вами до кінця. Вдячність до вас я збережу до останнього подиху, свідком у чому хай буде мені Господь, заступництву якого я вас доручаю.

Розчулені його словами поляки прощалися з господарем переповнені вдячністю. Івонія ж, знявши з себе зброю, як полонений увійшов до турецького табору в супроводі поляка Осмальського, з яким бесідував ще протягом трьох годин.

Капудан-паша почав розмову з Івонією, але, роздратований його словами, забувши свої обіцянки і лицарське слово, він вихопив меча і вдарив його в

лице й живіт. Пораненого Івонію схопили яничари і напівмертвому зітнули голову, тіло ж його розтерзали, прив'язавши до двох верблюдів, шматки його розкидали на здобич хижакам. Голову накололи на списа [1], кості турки розділили між собою. Кров'ю Івонії вони намазували вістря шабель і приміщували до води, якою напували коней, – вони були впевнені, що разом із кров'ю до них перейдуть мужність і лицарське натхнення вбитого. Такою була смерть Івонії внаслідок жорстокості й віроломства турків. Втім, я гадаю, що таке лихо не спіткало б його, якби він сам не зрадив християнської віри і ставився добросовісніше до своїх обов'язків. Його сумна доля хай послужить прикладом мінливості людського життя: спершу мав неймовірний успіх та одержував блискучі перемоги, потім, як на доказ нетривкості людської долі, він розтратив набуті сили та засоби, його спіткала жорстока й ганебна смерть.

Після побіденної кончини Івонії турки напали на молдаван, які вийшли зі свого табору, й винищували їх як худобу. Польські вершники, побачивши турецьку зраду, зрозуміли, що їм не дозволять безпечно повернутися додому; вони спробували відступити до укріпленого табору, але його вже зайняли турки. Побачивши це, вони мовчки вишикувались у бойову лінію і кинулись у густий натовп турків; винищивши їх чимало, вони майже всі загинули, за винятком небагатьох, яких тяжко пораненими взяли в полон. Турки були вражені, побачивши, як такий нечисленний польський загін богатирськи кинувся не

---

[1] Голова Івонії була відправлена в Бухарешт і прибита до міської брами; через два роки її бачив там польський історик Стрийковський, проїжджаючи з посольством до Константинополя.

незліченні турецькі сили. Багато з них, вже смертельно поранені, продовжували битися, врізаючись у турецькі лави, і перегодом, попри ці надлюдські зусилля, вони не померли, а вилікувались од ран. Ось імена найвизначніших поляків, які потрапили в полон: Свирчовський, котрий заслужив у цій кампанії особливо гучну славу хоробрістю й досвідом у військовій справі; Козловський, Садовський, Янчик, Залеський, Копитський, Земковський, Соколовський, Либишовський, Цишовський, Суцинський, Богшицький [1]. Всіх їх з часом викупили з полону родичі за значні кошти [2]. Турки пропонували їм прийняти магометанство й присягнути на вірність султану, обіцяючи, що в такому разі вони одержать від Селіма багаті маєтки, де житимуть в достатку. Проте вони з погордою відкидали пропозиції турків й віддали перевагу убогому життю на батьківщині перед багатствами, задля яких мали втратити душевне спасіння. Турки вихваляли ці їхні риси й висловлювали припущення, що вони вірогідно найвойовничіші і найхоробріші мужі в усьому Польському королівстві. А польські бранці відповідали їм:

---

[1] Подані Горецьким прізвища ясно свідчать, що загони так званих козаків, які ходили на службу до Івонії, складались із польських шляхтичів. Сам Свирчовський, за свідченням Симона Старовольського, був родом із Мазовецького воєводства: «Ioannes Sviersczovius... equestri familia in Mazovia natus» (Starovolski S. Sarmatiae bellatores. – Wratislaviae, 1734. – C. 102).

[2] Старовольський стверджує, що тільки 30 поляків були в полоні. Свирчовський вилікувався од ран у Константинополі і потім потрапив на галеру. Перегодом викуплений з полону, він повернувся на батьківщину і до кінця життя займався організацією загонів, з якими нападав на турецькі терени, причому вельми сприяв успіхові цих нападів, бо добре знав місцеві умови (Starovolski S. Там же. – C. 101-102).

– Навпаки, ми набагато гірші інших, бо ми були на батьківщині дуже бідними, не мали навіть споживку, тож змушені були вирушити до Молдавії, щоб знайти славну смерть або збагатитися здобиччю, що забезпечила б наше заможне існування вдома.

Але цим словам турки вірили неохоче.

Після ганебної страти Івонії Селім зайняв усю Молдавію і винищив багато народу, позбавляючи життя як знатних, так і бідних. Захопивши країну, він розташував сильні гарнізони у фортецях і взявся будувати нові замки, розраховуючи потім увірватися на Русь. Справді, Польща тепер мусила пильно оберігати свої області від непримиренного, віроломного й могутнього ворога, адже турки чудово розуміли, що, зайнявши Молдавію, а слідом Покуття [1], за яке Польща тривалий час сперечалася з Молдавією, вони відкриють шлях для вторгнення в Польщу, бо Покуття, розташоване між Дністром, Прутом, Кам'янцем та Галицькою землею, є прикордонною з Молдавією областю.

Політика турецьких султанів полягала в тому, щоб готувати перемогу над сусіднім народом шляхом підтримки чварів між його вельможами з будь-якого приводу. Наші батьки пам'ятають їхнє поводження щодо Греції, ми самі були свідками їхніх вчинків в Угорщині та Молдавії. Тільки Польща, хоч і позбав-

---

[1] Покуттям називалась область на південному сході Червоної Русі, що врізалася клином (кутом) між Молдавією та Угорщиною. Вона займала нинішні повіти східної Галичини: Косівський, Коломийський, Снятинський, Городецький, Надвірнянський, Тлумацький і Богородчанський. У 1530 р. молдавський господар Петро зайняв Покуття і захопив багато укріплених замків, але спроба його закінчилася невдало. 1531 р. польський гетьман Ян Тарновський завдав йому рішучої поразки біля Обертина і змусив очистити Покуття.

лена звідусіль захисту і союзників внаслідок розбрату серед християнських держав на втіху магометанам, успішно відбиває напади турків і татар. Турки страшенно прагнуть підкорити Польщу для того, щоб потім кинути всі сили проти Німеччини, оскільки укріплення Відня заважають їм безперешкодно проникнути всередину цієї країни.

Невдовзі після захоплення Молдавії Селім помер на четвертому році свого царювання 15 грудня 1574 р. Старший у його роду Амурат поквапився зайняти престол і з'явився в Цареграді, не очікуючи запрошення пашів, яким він не довіряв. За звичаєм турецьких султанів, він розпочав своє правління зі страт: наказав умертвити п'ятьох братів, двох дружин Селіма, одна з яких була вагітною, та значну кількість вельмож. На догоду яничарам, які віддали йому престол супроти бажання пашів, він видав їм у нагороду по 70 талерів на кожного, збільшив їм жалування і власних синів по досягненні юнацького віку записував у яничари. Він збільшив їхню кількість на 2000, тож чисельність їх сягнула 16 000; звільнив їх від усіх важких військових обов'язків і турбувався про щедре харчування для них.

Зробивши ці розпорядження, він вирішив помститися полякам за поразки, яких завдав туркам Івонія з допомогою польських козаків. З цією метою у жовтні 1575 р. він відпустив на Русь 11 000 кримських татар, які спустошили цю країну на 40 миль: спалили до 200 шляхетських дворів і зруйнували безліч сіл, перебили в них старих і дітей; близько 30 шляхтичів полягли в сутичках або разом із дружинами й дітьми в арканах відведені до Молдавії; забрано величезні стада биків, овець, коней; тим тваринам, які знемагали в дорозі, татари підрізали м'язи

на ногах і, здiравши шкуру, віддавали в їжу бранцям. Останні зайшлися страшенним плачем на переправі через Дністер, бо зрозуміли, що за цією річкою пропадає всяка надія на звільнення з рук дикого ворога. Наші могли б їх розбити напевне, якби не були введені в оману брехливими запевненнями молдавського господаря Петра, який пообіцяв, що не дозволить татарам повертатися через Молдавію, проте охоче дозволить нашим військам переслідувати їх. Через це польське військо вирушило в бік Києва, гадаючи, що татари повертатимуться тим шляхом, і не встигло затримати їх на переправі через Дністер. Багатьох полонених татари умертвили дорогою, деякі були звільнені мешканцями Русі і, переховуючись від ворожих загонів, що никали повсюдно, ледве пробралися під захист війська під начальством польського воєводи Мелецького. Саме тоді наші захопили татарина, який гнав 70 бранців. Він був неймовірно високого зросту; коли, зборовши у битві, зміряли його труп, то лише тулуб без голови дорівнював середньому людському зросту, а лоб мав 24 дюйми завширшки.

Тоді як татари гнали полонених в Молдавію, відважні дніпровські козаки під проводом Богдана Чужинського увірвалися в татарські володіння, сплюндрували країну вогнем і мечем, жінкам відрізали груди, багатьом протинали очі, вбивали дітей і звільняли полонених.

Та пора закінчити цю оповідь; втім, з неї можна зробити висновок, що християни можуть перемагати турків, якщо зібрати сильне духом і хоробре військо, забезпечити необхідними засобами і, що найважливіше, віддати під начальство мужнього й досвідченого у військовій справі ватажка.

ЩОДЕННИК ЕРІХА ЛЯССОТИ ІЗ СТЕБЛЕВА
1588 - 1594

У верхньолужицькому місті Будишині (Bautzen) у Саксонії в публічній бібліотеці, названій по імені засновника «Gersdorffs-Stiftsbibliothek», зберігається рукопис, що містить вельми цінний матеріал для історії південноруського козацтва, а саме – перші за часом, ґрунтовні, розлогі і точні дані про стан і побут запорозької громади наприкінці XVI ст. Рукопис цей складається з 49 пронумерованих аркушів in folio; він оправлений разом з іншим рукописом генеалогічного змісту, присвяченим імператору Рудольфу II, і має назву «Diarium des Erich Lassota von Steblow». Увесь він написаний одним чітким почерком переписувача, але в багатьох місцях виправлений і доповнений іншим, менш розбірливим почерком, що належав, вірогідно, самому автору нотаток.

Походження рукопису невідоме, завідувачі бібліотеки гадають, що він надійшов сюди від її засновника Ганса Герсдорфа, який скуповував багато рукописів у чеських емігрантів, котрі переселилися з Чехії після нещасної битви коло Білої гори.

Біографічні дані укладача щоденника Еріха Ляссоти містяться здебільшого в самому щоденнику і трохи доповнені його видавцем Шоттином із сувою документів, що зберігаються в тій же Баутценській бібліотеці та зі збірників генеалогій силезьких і моравських дворян.

Древній рід моравських дворян Одровонжів розділився на кілька гілок, з яких одна із прізвищем Ляссота переселилась десь у XV ст. частково в Силезію, частково до Польщі; в обох країнах Ляссоти зай-

мали помітне місце в середовищі дворянського стану й володіли обширними маєтками. Родовий маєток Еріха - Бляшевичі був у Силезії на околиці міста Ратибора. Еріх Ляссота здобув прекрасну для свого часу освіту: закінчив початкову школу у верхньолужицькому місті Горлиці, вступив до Лейпцігського університету, у 1573 р. поїхав до Італії, де впродовж трьох років відвідував лекції в Падуанському університеті.

Повернувшись на батьківщину 1576 р., Еріх вступив на військову службу; дізнавшись, що іспанський король Філіпп П з дозволу німецького імператора вербує німецькі полки для португальської кампанії, він без вагання вступив до одного з них під начальством графа Ієроніма Лодрона. З 1579 по 1584 р. Ляссота перебував на іспанській службі, брав участь у поході на Португалію, потім в експедиції на Азорські острови. В 1584 р. полк, в якому він служив, був розпущений і Ляссота повернувся в Бляшевичі, та вже наступного 1585 р. знову вступив на службу до двору імператора Рудольфа II. Автор щоденника не визначає функції, покладеної на нього імператором, проте з коротких дорожніх нотаток видно, що з 1585 р. він був дипломатичним агентом для зносин із Польщею, куди неодноразово їздив.

У 1587 р., після смерті польського короля Стефана Баторія, були заявлені дві серйозні кандидатури на польський престол: шведського королевича Сигізмунда (перегодом Сигізмунда III) й австрійського ерцгерцога Максиміліана; останній відправив на виборчий сейм посланця Христофа фон Тиффенбаха із дорученням підтримати його кандидатуру і включив до складу посольства Еріха Ляссоту як людину, добре обізнану з польськими справами, з уже

налагодженими численними зв'язками в цій країні. Як відомо, виборчий сейм не прийшов до згоди щодо вибору нового короля, розділившись на дві партії. Кожна з них проголосила королем свого кандидата і мала намір зброєю відстоювати вибір. Ерцгерцог Максиміліан вступив до Польщі із сильним загоном навербованих ним німецьких полків; у головному штабі цієї армії ми зустрічаємо Еріха Ляссоту, якому ерцгерцог доручив на певний час головне командування над своїми військовими силами. Втім, спроба Максиміліана закінчилась повною невдачею. В битві коло Бичини він був розбитий польським воєначальником Яном Замойським і мусив здатися в полон. Протягом двох років він перебував в ув'язненні в замку Замойського Красноставі. Еріх Ляссота разом з іншими офіцерами був звільнений з полону після невдалої битви, та небавом він добровільно повернувся до Польщі й виклопотав собі право розділити полон ерцгерцога. Два роки за дорученням Максиміліана безперестанку їздив із Красноставу в різні області Польщі; Ляссота не зазначає в щоденнику, в чому полягали доручення ерцгерцога, тільки вказує, що про них неможливо було оповідати письмово. Можна здогадуватися, що Максиміліан вів через Ляссоту переговори з польськими вельможами з метою прискорити своє звільнення. У вересні 1589 р. його справді спровадили на силезький кордон і випустили на свободу.

У середині 1590 р. Ляссоті доручили якусь таємну місію в Росії. Ерцгерцог Максиміліан вручив йому листи до царя Федора Іоанновича та Бориса Годунова, і Ляссота вирушив морем, маючи намір сягнути російських кордонів біля Нарви. Через незнання шкіпером місцевості корабель, на якому плив Ляссо-

та, причалив до берега на території Швеції. Тут Ляссота був арештований шведськими властями і відправлений до Швеції, де й перебував у полоні до початку 1593 р., доки на прохання німецького імператора шведський уряд не погодився відпустити його на батьківщину.

На початку 1594 р. Ляссота отримав нове дипломатичне доручення, яке найбільше нас цікавить у його нотатках. В січні 1594 р. Рудольф II через таємного радника фон Горенштейна доручив Ляссоті вирушити до запорозьких козаків, аби найняти їх на імперську службу для війни з турками; припущення про вигоду для імператора участі в цій війні запорожців виникло при дворі Рудольфа II після розповідей про запорозьке військо, поширюваних при дворі якимось авантюристом, червоноруським уродженцем Станіславом Хлопицьким, який видавав себе за козацького гетьмана. Посольство до запорожців очолив Еріх Ляссота і до нього в ролі товаришів приєдналися Хлопицький та Яків Генкель, що мав репутацію знавця польсько-українських взаємин. Посольство своє до Запорожжя Ляссота здійснив благополучно, попри всі численні перепони, зазначені ним у щоденнику. Наприкінці серпня 1594 р. з поверненням Ляссоти із Запорожжя щоденник його припиняється. Про подальшу біографію автора вціліло небагато свідчень у документах, що збереглись у Будишинській бібліотеці: з 1595 по 1604 р. він займав посаду військового контролера (Mustermeister) верхньої Угорщини; після 1604 р. він склав записку про взяття міста Кошева угорськими інсургентами – «Relatio de Cassovia rebellibus dedita», яка перегодом (1613 р.) була видана у Нюрнберзі в збірнику «Des hungarischen und Siebenbürgischen

Kriegswesens durch Hieronymus Ortelius Angustanus». – Nürnberg, 1613 (С. 49-81). Останній факт, відомий нам із біографії Еріха Ляссоти, – це призначення його 1611 р. імператорським радником.

Упродовж свого багатого пригодами життя Ляссота вельми охайно писав щоденник з 1573 по 1594 р.; цей щоденник, що зберігається в Будишинській бібліотеці, був виданий доктором Рейнгольдом Шоттином 1854 р. і повторно в 1866 р. в Галле під назвою «Tagebuch des Erich Lassota von Steblau». В 1873 р. та частина нотаток Ляссоти, що охоплює його подорож на Запорожжя, видрукувана в Петербурзі в російському перекладі одеським професором Пилипом Бруном, який доклав до свого перекладу коротку передмову і досить розлогі й докладні коментарі.

Зважаючи на важливість цього джерела для історії початків зародження козацтва, ми пропонуємо новий переклад за другим виданням Шоттина, дещо розширивши рамки перекладу Бруна і перевіривши зроблені ним коментарі.

Щоденник Ляссоти – це його особисті нотатки, зроблені автором не для друку, а для пам'яті, для власного вжитку. Тому він писав не літературною німецькою мовою, а жаргоном, яким певне користувалися вдома силезькі дворяни. Це дивна суміш німецької, латинської та слов'янських мов, навряд чи зрозуміла справжньому німцеві, як, приміром, можна судити із такої фрази: «Nachdem ich zu Tripoli keine Czolno bekommen können bin ich mit dem Tichno nach Kijow auf Kolessen gefahren...» і т.д. Втім, ці німецькі макаронізми роблять для нас нотатки Ляссоти ще ціннішими – можна припустити, що коли він і не цілком володів хоча б однією зі слов'янських мов, то напевне вільно розумів слов'ян.

Зі щоденника Ляссоти ми беремо тільки ті уривки, де йдеться про його поїздки по південній Русі.

* * *

1588 р.

25 липня канцлер [1] приїхав до Красноставу, снідав з Й.І. Високістю [2] і того ж дня поїхав назад.

3 серпня я вирушив у дорогу мимо Тарногури (1 миля) до Щебжешина (4 милі), укріпленого міста на річці Венрі, що належить познанському воєводі [3]; обідав. Потім ночував у корчмі в Рудні (1 миля).

4 серпня. Через великий ліс проїхав до села Луків (5 миль); обідав; ночував у селі Дзикові (2 милі).

5 серпня прибув у село Рудаву (3 милі); обідав; на ніч – в місто Ярослав на річці Сан, що належить Костці (2 милі).

6 серпня – в Радимне, неукріплене місто теж на Сані (2 милі); звідти в Перемишль. Це велике, красиве, укріплене місто лежить на Сані, через який збудовано міст під дахом; у місті є замок, єпископська кафедра і староство (2 милі).

7 серпня знову до Ярослава (4 милі); там я залишився до:

11 серпня – в Радимне (2 милі); тут я переправився через Сан і проїхав $^{1}/_{2}$ милі до переправи через річку Вишню; звідти в село Студеницю (3 милі). Це був не справжній шлях, бо мені не варто було їздити в Радимне, а прямо з Ярослава вирушити через міст.

---

[1] Ян Замойський.

[2] Йдеться про ерцгерцога Максиміліана, який перебував у полоні в Красноставі і за дорученням якого Ляссота, будучи на свободі, повсюдно роз'їжджав.

[3] Station Станіславу Гурці.

12 серпня в Яворів, укріплене місто і староство (2 милі); в село Шкло (1 миля); там є ручай теж під назвою Шкло, що славиться цілющими властивостями; задля цього сюди щорічно приїжджають численні пацієнти, щоб скористатися купанням, але для ванни необхідно попередньо нагрівати воду. Звідти в село Лелехівку (2 милі); обідав. В село Залісся (1 миля).

13 серпня прибув у руський Лемберг (3 милі). Це місто латиною називається Leopolis, польською – Львів. Це столиця Червоної Русі. У місті є єпископська кафедра, воєводство, каштелянія і староство; у ньому два замки: один у місті, другий за містом на крутій горі, звідки видно на декілька миль. У місті багата торгівля: нею переважно займаються вірмени, які оселилися тут і мають чудову церкву, де проводять богослужіння за обрядами свого віросповідання. Тут я перебував до:

16 серпня – в містечко Куликів (2 милі); в село Туринку (3 милі).

17 серпня – в містечко Мости (2 милі); воно лежить на березі річки Гати, через яку збудовано два мости поряд. Звідти через Рату в село Куличків ($^1/_2$ милі); обідав. Звідти в місто Белз (1 $^1/_2$ милі); в ньому є воєводство, каштелянія і староство; тут є замок неприступний, бо оточений болотом, через яке треба переправлятися дуже довгим мостом, потім підійматись узвозом.

18 серпня – в село Лащів [1] (3 $^1/_2$ милі); в місто Тишовці (1$^1/_2$ милі); обідав; в село Котвицю ($^1/_2$ милі).

---

[1] В оригіналі ця місцевість названа Lukossin, але поселення з такою назвою там немає; простеживши ж по карті маршрут Ляссоти, можна пересвідчитися, що йдеться про Лащів.

19 серпня – в село Завалів ($^1/_2$ милі); в укріплене містечко Скирвишів (3 милі); в місто Красностав (3 милі).

1589 р.

7 січня. Його імператорська Високість послав мене побути на його місці на весіллі Орловського, який одружувався з Длужневською із Конотопа. Я того ж дня виїхав у село Стрижів (1 миля), потім через Буг попрямував в Литовиж [1] – місто, що належить князю Вишневецькому (3 милі).

8 січня. Звідти повернувся через Буг у село Войславиці (1 миля), потім в село Конотоп, що лежить на Бузі поблизу Сокаля (1 миля). Тут я залишився до:

11 січня. У Войславиці (1 миля) повз місто Литовиж, що по той бік Бугу (1 миля); у Крилів, місто з замком на Бузі, що належить графу Остророгу (1 миля); в село Стипце (1 миля); обідав. Звідти через Буг у Стрижів (1 миля), потім знову через Буг у місто Городло (1 миля)…

7 березня. Й.І.В. послав мене до познанського воєводи в Щебжешин, щоб висловити співчуття з приводу кончини його дружини. Того ж дня я вирушив у Грубешів – місто, замок і староства (2 милі); потім через село [2]… за одну милю, де обідав, в Замость – місто і замок (5 миль).

8 березня – в Щебжешин, місто сендомирського воєводи на річці Вепр (2 милі); тут залишався до:

11 березня. В Замость (2 милі), обідав; в Грубешів (6 миль).

12 березня. В Городло (2 милі).

---

[1] Нині село Волинської губернії Володимир-Волинського повіту на Бузі.

[2] Пропуск в оригіналі.

29 березня. Пан Андрій Зборовський поїхав із Городла, де займав посаду стражника, до Варшави на сейм.

7 квітня. Їздив на той бік Бугу в місто Володимир на Волині (3 милі) і повернувся назад у Городло.

10 квітня. Я поїхав з паном Францом Кевенгілерном та польським шляхтичем Фрикачем у Грубешів (2 милі); звідти в Крилів (2 милі), в містечко Угринів (1 миля); обідав; в село Новий Двір (3 милі).

11 квітня. В містечко Мости на річці Раті (2 милі); в село Туринку (3 милі); обідав. В містечко Куликів (2 милі), в місто Львів (2 милі), тут залишався я до:

15 квітня. В Куликів (2 милі), обідав; в Туринку (3 милі).

16 квітня. В Мости (2 милі), в Новий Двір (2 милі); обідав. В Крилів (4 милі).

17 квітня. В Грубешів (2 милі), в Городло (2 милі).

19 квітня. В містечко Дубенку (3 милі); в село Турку (2 милі).

20 квітня в місто Холм (3 милі), тут знаходяться єпископська кафедра, каштелянія і староство; обідав; того ж дня вирушив назад через села Семут (3 милі) та Бушинець (1 миля).

21 квітня. Повернувся в Городло (3 милі).

2 травня. Князь Януш Острозький, воєвода волинський, відвідав Й.І. Високість.

4 травня. Я поїхав у Володимир (3 милі); звідти в село Угмиже ($3\ ^1/_2$ милі).

5 травня. В село Затурці[1] (2 милі), Торчин – містечко луцького єпископа ($^1/_2$ милі); село Усичі[2] (1 миля); в місто Луцьк (2 милі). Воно лежить на річці

---

[1] Затурці в тексті – Satorze; що означає Ugmize, не можемо здогадатися; може, це перекручена назва села Оздютичі, що було на шляху Ляссоти.

[2] У тексті: Ossecz.

Стир, через яку влаштована переправа. В місті єпископські кафедри – католицька і руська, староство.

6 травня – знову в село Угмиже ($6^1/_2$ милі), обідав; в Городло ($6^1/_2$ милі).

9 травня. Й.І. Високість поїхав із Городла, переночував у Войславицях і наступного дня прибув у Красностав. Я поїхав у село Бусно (3 милі), обідав; потім у Холм (4 милі).

10 травня повернувся в Красностав.

21 червня. Я виїхав із Красноставу в місто Скирвишів (3 милі), у село Завалів (3 милі).

22 червня. В Тишовці (2 милі) – це місто і староство. У село Радошів (2 милі); обідав. В містечко Вареж (3 милі), в місто Сокаль на Бузі (2 милі); тут є староство. Залишався до:

25 червня. В село Корчин (2 милі), в село Холаїв, село Павлів і в село Тараїв ($3^1/_2$ милі).

26 червня. Я поїхав у місто Буськ (3 милі), що лежить на Бузі; місто ділиться на три окремі частини, в ньому є староство. В місто Злочів (3 милі); обідав; в село Плугів (1 миля).

27 червня. В містечко Новий Зборів (1 миля), в місто Єзерно, яке інакше називається Андріопіль (2 милі); звідти через пустельне поле до Тарнополя (2 милі). Місто Тарнопіль належить князю Острозькому; лежить воно на березі річки Серет над чудовим великим ставом – таких я небагато бачив у Польщі. У місті є кам'яний замок. Обідав. Звідти в Баворів (2 милі); це місто із замком, розкинулось на березі річки Гнезни.

28 червня в Теребовлю (2 милі); це досить велике місто на березі річки Гнезни; в ньому є староство і кам'яний замок на крутій горі. В село Офярунку (1 миля).

29 червня. В містечко Нижборг (2 милі); в містечко Криків на річці Збруч (2 милі); обідав. В село Лятаву (2 милі), в місто Кормилеч на річці Жванчик [1] (1 миля); в село Жерді (1 миля); звідти дорога пролягала через дубовий ліс, що називається Стрибрно, де раніше, а інколи й тепер буває небезпечно від розбійників. Приїхав до Кам'янця (2 милі) – столиці Поділля, що лежить на річці Смотрич. У місті є єпископська кафедра, воєводство, каштелянія і староство. Розташоване воно на місцевості, сильно укріпленій самою природою, з якою не може зрівнятись ніяке інше в Польщі; є замок, з'єднаний з містом високим мостом. Тут я залишився до:

1 липня. Виїхав до Дністра, який латиною називається Тирас; переправився через цю річку в Хотин – одну зі столиць Молдавії, що лежить біля самого Дністра на протилежному березі. Тут також є замок, в якому живе баркалаб – керує ним від імені господаря. У цьому місті мешкають різні народи: християни, вірмени, турки й цигани. Обідав; поїхав до Кам'янця (2 милі).

2 липня. В село Жерді (2 милі); в містечко Чемерівці, що лежить на річці Жванчик посеред поля (3 милі).

3 липня. В місто Сатанів на Збручі (3 милі).

4 липня. Залишався там.

5 липня. У місто Волочиськ на Збручі (4 милі); в нікчемне містечко Кибанівку [2] (1 миля).

6 липня. В місто Базар [3], що на відстані $^1/_8$ милі від міста і замку Збаража, що належать князю Зба-

---

[1] У тексті замість назви річки Жванчика сказано: Kormicza am Wasser Fund.

[2] У тексті: Plewanowka.

[3] Нині село Базаринці.

разькому (2 милі). В містечко Колодне (1 миля). Обідав. У місто Вишневець із замком на березі річки Горині (2 милі). В село Тараж (2 милі).

7 липня. В містечко Крупець [1] (4 милі); обідав. У місто Берестечко (3 милі); місто і замок лежать на березі річки Стира, належать князю Пронському.

8 липня. Там залишався.

9 липня. Переправившись через Стир, поїхав у містечко Стоянів (4 милі); в село Переспу (2 милі).

10 липня. В місто Сокаль (2 милі), в містечко Угринів (1 миля), в місто Крилів (2 милі). Місто і замок лежать на річці Буг, належать Остророгу.

11 липня. Прибув у Красностав.

1594 р.

26 січня (у Празі). Гофмейстер і оберкамергер Й.І.В. Вольф Румпф покликав мене й оголосив, що Й.І. Високість всемилостиво постановив послати мене з дорученням по службі; тому я повинен з'явитися до таємного радника пана фон Горенштейна, від якого дізнаюся докладно: куди я маю вирушити і в чому полягатиме моє доручення.

27 січня. З'явився до пана фон Горенштейна, який оголосив мені, що низові, або запорозькі, козаки, які перебувають на островах річки Борисфену, що по-польськи називається Дніпро, через одного зі свого середовища – Станіслава Хлопицького висловили бажання вступити на службу до Й.І. Високості й запропонували стати на дорозі татарам і всіма силами стримувати їх, оскільки їм відомо, що татари посилено озброюються для виступу в похід і мають намір у пониззі, при гирлі Борисфену в Чорне море, пере-

[1] У тексті: Krusicze.

правитись через цю річку. У зв'язку з цією пропозицією Й.І. Високість хоче виявити до них шанобу надсиланням прапора і певної суми грошей, і має намір доручити це мені, пославши зі мною як товариша Якова Генкеля, якому ті місця добре відомі. Я відповів, що вважаю за обов'язок підкоритися Й.І. Високості й охоче вирушу в цю поїздку. Та оскільки ця подорож не цілком безпечна і я легко можу потрапити в полон чи зазнати інших прикрощів, то я покірно прошу Й.І. Високість забезпечити мені його заступництво на випадок нещастя. Пан фон Горенштейн пообіцяв доповісти про це прохання Й.І. Високості, який всемилостиво затвердив його і звелів включити до моєї інструкції.

2 лютого. Я вперше говорив про мою поїздку з паном Варфоломієм Пецценом і разом з ним обідав.

7 лютого. Станіслав Хлопицький та єврей Мойсей у моїй присутності присягнули на вірність Й.І.В. перед панами Варфоломієм Пецценом і Данилом Принценом.

10 лютого. Хлопицький та Мойсей виїхали з Праги і повезли з собою прапор.

19 лютого. Я одержав інструкцію та вірчого листа.

20 лютого. Я і Яків Генкель присягнули Й.І. Високості щодо нашої поїздки й доручення у квартирі Пеццена в присутності його і секретаря Ієроніма Арконата.

22 лютого. Одержав від придворного скарбника пана Ганса Рітмана 8000 червінців золотом для виплати жалування запорозькому війську від Й.І. Високості.

24 лютого. Я виїхав із Праги з паном Вільгельмом фон Оберсдорфом (маршрут подорожі Ляссоти пролягає через Чехію, Моравію й Угорщину; за 5

березня, між іншим, зазначено: «Рушаючи далі до козаків, я взяв свого дядька Ніклаша Кохтицького та Хому Глуховського». За 2 квітня: «У місті Моги я застав пана Кристофа фон Тиффенбаха, головнокомандувача у верхній Угорщині; в його таборі поширились тривожні вісті про татар; не знали, вирушать вони в похід через Польщу чи через Валахію? Тому я, не бажаючи ризикувати дорученою мені сумою у 8000 дукатів, доручив її на зберігання під розписку пану фон Тиффенбаху». За 7 квітня: «В Кошау приїхав увечері. Пан головнокомандувач призначив мені служителем Хорвата Іствана, якого я взяв із собою». 10 квітня Ляссота досяг нарешті угорського кордону і в'їхав у Червону Русь).

10 квітня. У день св. Пасхи по обіді проїхали вкриті лісом гори, що називаються Бескид; вони відділяють Угорщину від Польщі, але належать ще угорській короні. В цю пору через побоювання татарського набігу вершини Бескиду були укріплені засіками. За одну милю від Бескиду ми приїхали в містечко перемишльського єпископа Ясliська, що лежить на річці Ясли (по-німецьки називається Гонштат [1]), воно належить вже польській короні; звідси через високу гору в село Куликів (1 миля), в велике неукріплене місто Риманів, що належить пану Андрію Стадницькому, в якого є ще палац (1 миля). В цьому містечку мешканці говорять більше німецькою, ніж польською.

11 квітня. Здолавши високу гору, сягнули річки Вислока ($^1/_2$ милі); тут гори трохи розсуваються. При-

[1] Місто Ясліська засноване при Казимирі III, який 1566 р. дав привілей угорцеві Ялу де Ганзеліно на право заснувати місто Гогенштат, або Високе місто; з часом німецька назва була витіснена туземною, запозиченою від назви річки Яселки.

їхали в неукріплене містечко Заршин, що належить панам Заборовському та Зашинецькому ($^1/_2$ милі). Далі через півмилі переправились через річку Саночок, ще через півмилі укріплене місто Санок, в якому є замок на горі над річкою Саном. Тут містяться каштелянія і староство; гори утворюють вузьку ущелину. Обідали; потім за півмилі переправились через річку Ославу; звідти за $^1/_4$ милі Загорож [1] – старий, зруйнований, проте досить красивий і просторий замок на лівому боці Сану. Звідти в Лиско, містечко на Сані з палацом пана Стадницького [2] ($^1/_4$ милі). Кілька разів перетнувши річку Ольшаницю, приїхали в село Ольшаницю (1 миля).

12 квітня. Кілька разів переїжджали річку Стрвяж і через ліс, який тепер вирубують на засіки, такі, як влаштовано на Бескиді, прибули в село Тарло (4 милі). Обідали. Тут гори трохи розсуваються і долина стає ширшою. Після обіду знову багато разів переїжджали через Стрвяж до неукріпленого містечка Гіорова, що належить пану Враїцькому [3] (1 миля). Звідси шлях веде з гір до замку Ляшки [4] пана Тарла, який зостається далеко вправо від дороги, по якій ми їхали в містечко Фельштин, що належить пану Гербурту з

---

[1] У тексті: Sobier.

[2] У тексті помилка: «des Herr Ossomelski»; про те, що Лиско належало 1594 р. Станіславу Стадницькому, свідчить документ, підписаний ним – «дідичем міста Лиска» від 13 березня 1594 р., за яким він продав православний приход у Лисці священику Василію (Шематизм Перемишльської єпархії 1881 р.).

[3] «Marckt Giorowa des Herrn Wrzaicska» певне означає нинішнє село Юречкову Добромильського повіту, що на кордоні гористої місцевості.

[4] Ляшки Муровані (у тексті «Lesko») – містечко Старомийського повіту; в XVI ст. належало Тарлам, які спорудили тут чудовий п'ятиповерховий замок.

Фельштина (1 миля). Вліво позаду нас виднівся на крутій горі замок Добромиль, потім через Ракову (село Тройєвського) прибули в село Берещену ($1^1/_2$ милі).

13 квітня. Село Бложів (2 милі); звідти довгим мостом через болото (Самбір, місто із замком і старостовом на Дністрі, залишилось за 2 милі справа) до села Гудок (2 милі); обідали. Там зустріли двох ченців-бернардинів, від яких дізналися точні дані щодо Хлопицького та вербування козаків на службу Його Імператорської Високості. Далі Гродек (укріплене місто і староство Жолкевського), розташований над великим ставом (2 милі). Село Бартатів [1] (2 милі).

14 квітня. Місто Львів (2 милі); тут ми зупинилися в дружини Хлопицького, який виїхав тільки цього дня, тому вона тут же послала навздогін, тож він міг ще до вечора повернутися до нас. У Львові ми пробули до 19 квітня.

17 квітня відправили листи до Й.І. Високості та пана фон Тиффенбаха.

18 квітня. Переконавшись зі слів Хлопицького, що без грошей марно говорити з козаками, я відправив Якова Генкеля назад до Угорщини до головнокомандувача забрати залишену в нього суму у 8000 дукатів.

19 квітня. Виїхали зі Львова в село Білку (3 милі).

20 квітня Глиняни – місто, оточене валом і ровом (2 милі). Село Белжець, що належить пану Белжецькому [2] (2 великі милі); обідали. Звідси проїжджали біля підніжжя гір, що залишилися справа, мимо Олеська (місто розкинулося в долині, а замок на узвишші) (2 малі милі). Село Суходіл пана Жолкев-

---

[1] У тексті: Berkultow.

[2] У тексті: Bezek, Dorft des Herrn Bezecze.

ського (2 великі милі); на відстані однієї милі звідси місто Броди, також пана Жолкевського.

21 квітня. Через пустельні поля до Перенятина (село того ж Жолкевського) (3 милі). Потім, минувши гори, через дубовий ліс до села Почаєва, що належало тоді одній вдові [1] (2 милі); обідали. Село Тараж (1 миля); звідси долиною між горами до села Звиняче (1 миля), неподалік вправо залишилось місто Вишневець, досить значне, із замком князів Вишневецьких; місто перетинає річка Горинь, поділяючи на дві частини, а справжнє місто лежить по цей бік [2] (1 миля). Звідти біля одного села переправились через Горинь ($^1/_2$ милі); село Маньов ($^1/_2$ милі).

22 квітня. Мимо Ожоговець [3] місто і замок князя Збаразького, який видно на відстані одної милі вправо від шляху (5 миль). Купель – маленьке занепале містечко князів Збаразьких, незадовго перед тим спалене татарами [4], всього за одну милю від Базалії (1 миля); обідали. Село Пахутинці [5] (1 миля).

23 квітня. Чорний Острів (місто київського воєводи [6]) залишився на відстані однієї милі вправо; до Миколаїва (маленьке погане містечко пана Сенявського, спалене татарами) – 2 милі. Село Оркадієвичі (3 милі); обідали. За три милі звідти вліво лежить Костянтинів, велике місто і замок київського воєводи князя Острозького.

---

[1] Ганиа Тихонівна, уроджена Козинська, вдова Єрофія Гойського.
[2] Тобто на лівому березі Горині.
[3] У тексті: Oziowcze.
[4] Купель ущент був зруйнований татарами 1593 р. У 1601 р. місто лежало в руїнах і ще не було заселене (Архив юго-западной России. – Ч.6. – Т.І. – С.292).
[5] У тексті: Bachotincza.
[6] Князя Костянтина Костянтиновича Острозького.

Після обіду в село Маломолинці [1] ($^1/_2$ милі); потім прямо із села через болото і річку Божок, залишаючи вправо місто Межибож на тій же річці (2 милі), а вліво поблизу дороги Пиляву (укріплене місто і замок пана Пилявецького), у нижні Пилявці (село над Случчю) ($^1/_2$ милі). Звідси до Острополя, міста князів Острозьких, що залишилося вліво, – 3 милі.

<u>24 квітня.</u> У напрямку до Сеняви (місто і замок панів Сенявських, що на річці Случі [2], залишились трохи вліво у долині) – 1 миля. Нове Місто [3], неукріплене містечко панів Сенявських на річці Ікві (1 миля). Хмельник – велике королівське місто на Случі [4], де в той час товариш головнокомандувача або, як назива-

---

[1] У тексті: Molomornicze.

[2] Сенява лежить не над Случчю, а на березі річки Ікви, лівої притоки Бугу.

[3] Нині Нова Сенява.

[4] Ляссота помилково назвав Случ замість Бугу. Із щоденника видно, що Ляссота відтоді, як виїхав за межі Волині, старається прямувати путівцями, уникаючи замків, містечок і міст, які залишаються вправо чи вліво на певній відстані од шляху. Така поведінка Ляссоти пояснюється його небажанням зіткнутися з польськими властями і викласти їм мету своєї подорожі, досягненню якої вони могли завадити. Жолкевський дізнався про мандри Ляссоти, коли він уже дістався Прилук і відтоді почав стежити за імперськими послами, посилено домагаючись у канцлера Замойського інструкцій про те, як йому з ними повестися. Це підтверджують уривки з листів Жолкевського до Замойського:

«Повідомляв вашій милості, що Хлопицький, якого покійний король наказував арештувати, проїжджав недавно через Прилуки; з ним їхали німці – посли імператора до козаків; прямують вони на Низ (на Запорожжя). Зупинившись у Прилуках, він розсилав листи до козаків, запрошуючи їх на службу до імператора... Звольте пояснити мені, як чинити в даному випадку».

У наступному листі через три дні гетьман пише: «Я повідомляв вашій милості, що Хлопицький поїхав із Прилук на Низ, а тепер я дізнався з листа князя Булиги (підстарости білоцерківського), що

ють поляки, польний гетьман Жолкевський квартирував з невеликим загоном жовнірів; ми залишили його на відстані доброї півмилі вправо і продовжили наш шлях через дубові ліси до Пікова, досить великого укріпленого міста із замком, що належить одному литовському вельможі [1] (3 милі).

25 квітня. Село Голяки (1 миля). Прилуки – велике нове укріплене місто із замком; в ньому чотири тисячі будинків, розташоване над річкою Десницею, належить князю Збаразькому (3 милі). Це місто оточене чудовими обширними й родючими полями й угіддями, посеред яких розкидані невеликі дивні хатки з бійницями, де рятуються селяни, якщо зненацька нападуть татари, і захищаються від них; для цього кожен селянин, виходячи на польові роботи, має на плечі мушкет і шаблю або тесак біля пояса; вони досить часто зазнають набігів татар і майже ніколи не бувають убезпечені од них.

він поки що недалеко; зволье повідомити мені вашу думку й особливо прощу дайте мені інструкцію, як чинити в цій справі».

Через три тижні Жолкевський пише знову: «Хлопицький з німцями декілька днів провів у Розволожі, сюди приїжджали до нього двоє козаків із Низу: Ручка і Тихін; у Білій Церкві їх зустрів мій козак, якого я посилав у Черкаси; він знайомий з ними, тож вони повідомили йому, що їдуть до Хлопицького для переговорів... Листа вашої милості і другого від себе я відправлю Хлопицькому, проте сумніваюсь, чи вплинуть вони на нього. Гадаю, що його слід арештувати, але це треба зробити хитро, доручивши комусь заманити його в засідку і захопити дорогою. Силою важко буде справитися, бо військо не зібране, а він перебуває у місцевості, де не обійдеться без спротиву, та й досить далеко – за 19 миль звідси» (Listy Zolkiewskiego. – Krakow, 1868. – С.45, 46, 49, 50).

[1] На початку XVI ст. Піков належав Кмитам: Симеону (1546) та Филону (1570). На початку XVII ст. (1614) місто перейшло до князя Януша Острозького; але певний час (1594), за даними Ляссоти, місто було власністю Сапіги (Dogiel – Limites etc. II. – С.193; Архив юго-западной России. – Ч.7. – Т.I. – С.277, 280).

26 квітня. Ми зупинились у Прилуках.

27 квітня. Хлопицький відправив двох козаків: Грегора Білоуса [1] та Аннібала з листами від імператора й від себе до воєводи, або господаря, Аарона в Молдавію. Того ж 27-го ми прибули в Погребище – нове, досить велике місто із замком князя Збаразького, що лежить біля підніжжя гори над річкою Россю (5 миль). Шлях рівний, пролягає частково лісом, частково степом, не трапляється жодного поселення.

28 квітня. Переїхали по мосту через Рось (1 миля), потім знову через міст на Оріхатиці (1 миля) до нового села на Росі (2 $^{1}/_{2}$ милі); обідали. Недалеко звідти через річку біля млина до мосту на Володарці (1 миля). Розволожа [2] – нове місто із замком князя Збаразького на річці Росі, що впадає у Дніпро поблизу Черкас ($^{1}/_{2}$ милі). Тут зустріли запорожців: Тихона і Семена Ручку, посланих до Хлопицького з повідомленням, що тисяча запорожців на сорока човнах жадають спробувати щастя під прапором імператора; ці нові посланці підтвердили звістку, принесену раніше Біновським.

29 квітня. Відпочивали там же.

30 квітня. Через річки Березку ($^{1}/_{2}$ милі), Сквиру ($^{1}/_{2}$ милі), Роставицю (1 миля); обідали. Біла Церква – обширне й нове королівське вільне місто на Росі, староство князя Януша Острозького; ми залишили його за дві милі вправо й попрямували до поселення По-

---

[1] У тексті: Kehor Bialyzis.

[2] Нині село Антонів Сквирського повіту; у народних переказах збереглася назва Розволоже, колишнє місто було на урочищі Старосіллі: тут є старе городище в 50 десятин, де часто провалюються льохи, знаходять багато людських кісток та монет (Похилевич. – С.234).

ловецької (1 миля); село Ротулка (2 милі). Звідти через річку Кам'яницю у Фастів, або Новий Верещин, – нове місто на річці Унаві, що належить київському біскупу Йосипу Верещинському, якого ми знайшли тут і тричі були в нього в гостях (1 миля).

Пробули у Фастові до 4 травня.

2 травня. Семен Ручка вирушив назад у Запорожжя, а Тихін залишився з нами.

3 травня. Свого слугу Хому Глуховського я відправив назустріч Якову Генкелю. Від Мормили, начальника в Розволожі, Тихін одержав листа з достовірною звісткою, що козаки вирушили морем, взяли турецьке місто Білгород при гирлі Дністра в Чорне море, пограбували і спалили його, але не змогли взяти сильно укріплений замок.

4 травня. Снятинка – невелике, щойно засноване містечко Верещинського (1 миля); обідали. Васильків – укріплене місто із замком, що належить київському митрополиту, на річці Стугні, яка впадає у Дніпро на милю вище Трипілля (3 милі).

5 травня. Село Хамбиків [1] із млином, потім переправились через Стугну й обідали в київського вірменина Мануїла (1 миля). Тут знову потяглися соснові ліси, яких ми не бачили від Прилук до цього місця. Звідси їхали сосновим лісом до млина й відбудованого сільця (1 миля). Село Обухів (1 миля). Тут місцевість стає гористою до самого Трипілля (містечко і замок над Дніпром, що належить якомусь дворянину на прізвисько Дідко [2] – 1 миля).

6 травня. Оскільки в Трипіллі неможливо було

---

[1] У тексті: Chodbiekow.

[2] Трипілля належало древньому київському роду Дідовичів, які перегодом взяли прізвище від назви маєтностей – Трипільські.

дістати човна, то ми з Тихоном вирушили до Києва на колесах, але через сильний розлив не могли проїхати навпрошки і тому повернулися до Обухова (село за 1 милю), Хамбикова (село на Стугні, 2 милі), знову до вірменина Мануїла, в якого я купив дві бочки меду і два мішки крупи; обідали. Потім, обминувши Васильків, що залишився за півмилі вліво, приїхали до Києва (5 великих миль).

7, 8, 9 травня пробули там, мешкаючи у Пракеки.

Київ був колись чудовою столицею й окремим князівством, мав власних повелителів (їх називали царями або князями) з того роду, від якого походять теперішні великі князі Русі й Московії; він обширний і дуже укріплений, раніше був прикрашений багатьма препишними церквами та будівлями як громадськими, так і приватними. Це можна помітити по валах, що оточують місто і тягнуться далі по горі, простягаючись, як подейкують кияни, на дев'ять миль по колу, а також по древніх руїнах. Особливо чудовий собор в ім'я св. Софії, якому немає рівного по обширу і який споруджено царем Володимиром за зразком собору св. Софії в Константинополі. Нині церква ця хоч і вціліла, але дуже запущена; верхні склепіння її, особливо середнє, вкриті мозаїкою, підлога вислана красивим кольоровим камінням; нагорі галерея, або хори, де перила від однієї колони до іншої складаються із суцільних плит синюватого каменю з прозорою різьбою. В одній із плит прямо навпроти головного вівтаря є круглий отвір діаметром близько півліктя, тепер заповнений вапном; кажуть, що в давнину в ньому було дзеркало, в якому шляхом чаклунства можна було бачити все, що задумаєш, навіть на відстані декількох сотень миль. Так сталося, що один із київських князів вирушив на

війну з язичниками і довго був відсутній; його дружина щодня дивилась у це дзеркало, бажаючи знати, що робить і як поживає її пан. Та одного разу, побачивши, що він кохається з полоненою язичницею, вона в гніві розбила дзеркало. Втім, достовірність легенди хай лежить на совісті оповідача. Крім того, нагорі можна побачити темну камеру, де князь Володимир замурував свою дружину. Із хорів гвинтові сходи ведуть до невеликої вежі, де, за переказом, Володимир зазвичай окликав раду; це легка світла кімнатка під назвою *столиця Володимира.* У церкві можна ще побачити гробницю княгині *Юльзи* [1], матері Володимира; там же показують у дерев'яній труні тіло одного з митрополитів, обезголовленого татарами, яке донині залишається нетлінним, в чому я особисто міг пересвідчитися, обмацуючи його руку і голову крізь лляну тканину, що покриває тіло [2]. Далі показують гробницю, де в залізному саркофазі похована дочка одного з князів. В одному з притворів у чудовій гробниці з білого алебастру покоїться син Володимира князь Ярослав із дружиною; гробниця висотою в людський зріст збереглась неушкодженою майже в першопочатковому своєму вигляді. В іншому, зовнішньому притворі була колись гробниця Іллі Моровліна [3] відомого героя й *богатиря,* як тут нази-

---

[1] У тексті: Juulza.

[2] Ляссота оглядав мощі київського митрополита Макарія, вбитого татарами 1497 р. в селі Скригалів на березі Прип'яті; вони донині покояться в Києво-Софійському соборі.

[3] За свідченням Кальнофойського, в його час (1638) Іллю Муромця, мощі якого вже покоїлись в Антонієвій печері, в народі називали Чоботьком; про це Ляссота згадує нижче при описі Києво-Печерського монастиря; певне, він чув легенду про те, що раніше гробниця Іллі Муромця була в Софійському соборі, але популярне ім'я угодника вважав окремою особою.

вають, про якого розповідають чимало казкового; зараз ця гробниця зруйнована, а от гробниця його товариша уціліла в тому ж притворі.

Біля церкви показують також місце, де ховали всіх тих, хто жертвував на церкву чи брав участь у її будівництві, але тут немає ніякого пам'ятника. Неподалік від св. Софії була церква св. Катерини, нині геть зруйнована, залишився тільки шматок однієї стіни [1]. Слід ще звернути увагу на розвалля чудових воріт, що й тепер зберігають це значення; одні називають їх золотими, інші – залізними. Це була прекрасна й пишна будівля, наскільки можна уявити за вцілілими залишками. З інших старовинних споруд нічого не збереглося цілком, крім церкви св. Михайла, що міститься також на пагорбі. Це чудова будівля з круглою банею посередині, покрівля якої позолочена; всередині також прикрашена мозаїкою, підлога вимощена дрібними кольоровими камінцями. Якщо увійти до храму через головні двері навпроти великого вівтаря, то зліва від входу покояться в дерев'яній домовині мощі святої діви Варвари; це була царська дочка, зовсім молода дівчина літ дванадцяти, судячи зі зросту; тіло нетлінне, вкрите тонким лляним покривалом до самих ніг. Я торкався мощів – вони цілком тверді й неушкоджені; на голові у святої дерев'яна позолочена корона. Там, де видно руїни і де стояло колись старе місто, зараз майже зовсім немає будинків або дуже мало, а сучасне місто вибудуване внизу, в долині, на правому березі Дніпра;

---

[1] Брун припускає, що Ляссота помилково назвав іменем св. Катерини руїни церкви св. Ірини. Втім, митрополит Євгеній згадує про древню церкву св. Катерини у старому місті поблизу церкви Трьох Святителів (Описание Киево-Софийского собора и история киевской иерархии. – К., 1825. – С.209–210).

воно займає чималий простір, оскільки майже при кожному будинку є сад. В ньому багато руських церков; вони майже всі дерев'яні, одна тільки кам'яна стоїть на майдані. Там знаходиться кафедра католицького єпископа, але соборна церква зовсім ветха й дерев'яна. Тут живуть також вірмени, втім, не особливо заможні; вони також мають власну церкву. Замок стоїть високо на окремій горі й займає великий простір; він також не кам'яний, а дерев'яний, обмазаний глиною.

За чверть милі від міста вниз по Дніпру лежить на горі Печерський монастир – обитель, в якій перебуває руський митрополит зі своїм конвентом, який складають чорні монахи, тому й звуться *черницями*. Церква чудова, кам'яна, в ній можна побачити пишну мармурову гробницю князя Костянтина Острозького, батька нинішнього старого київського воєводи, хороброго воїна; напис на ній руською мовою. До того є влаштована у стіні й покрита вапном гробниця, в якій поховані пращури теперішніх великих князів московських, бо, як говорять, старі київські князі та предки згаданих великих князів походять з одного роду. Від монастиря вниз до річки спускається сад, в якому є велика печера, вирубана в горі, в чистій глині з безліччю ходів у різні боки, заввишки в людський зріст і вище, або таких низьких, що треба згинатися проходячи, ширина їх така, що двоє людей можуть розминутися. Тут здавна мали звичай ховати покійників і тіла їхні здебільшого ще збереглись нетлінними. Серед них я бачив мощі св. Дениса (гадаю, що це св. Діонісій), св. Олексія, св. Марка (але не євангеліста), а також одного велетня й богатиря на прізвисько Чоботько, про якого розповідають, нібито одного разу його заскочили зненацька чис-

ленні вороги – він саме взув один чобіт; він тут же, за відсутності іншої зброї, схопив другий чобіт і дав таку відсіч, що поклав на місці всіх нападників, від чого й прізвисько отримав. Далі лежать в кам'яному гробі двоє друзів, котрі, за переказом, були при житті нерозлийвода, що бажали і після смерті лежати в одній труні, один з правого, другий – з лівого боку. Та коли один з них виїхав на тривалий час і, повернувшись, дізнався, що друг його помер ще три роки тому, він пішов на могилу і побачив, що покійник не з того боку покладений у домовину, як було домовлено між ними; він попрохав друга посунутися і звільнити йому місце; мрець тут же повернувся, і друг його, ще живий, ліг поряд з ним і тут же помер, і тепер лежить поряд із ним. У довгих вузьких дерев'яних ночвах зберігаються мощі угодника, які приплили в них зі Смоленська вниз по Дніпру і пристали до берега коло монастиря; там же лежать дванадцять будівничих монастиря. Далі хтось підбитий із великої гармати поблизу Києва; підкошений пострілом, він прийшов сюди і ліг, і тут похований. Навпроти голови Чоботька лежать батько з сином, обидва рослі, з волоссям на голові й бороді. В цих печерах є два вівтарі, біля яких щонеділі служиться обідня. Там, де стоїть задній вівтар, колись обвалилася земля під час кончини св. Антонія. Про цю подію розповідають таке: св. Антоній, який був у цьому монастирі ченцем, покликав якось братію, сказав їм напучування, особливо закликаючи до братньої одностайності, попрощався і, коли прийшов на те місце, де стоїть вівтар, земля між ним і братією обвалилася і розділила їх. Ченці почали копати на цьому місці, щоб відшукати його, але спалахнув вогонь і прогнав їх; після цього вони рушили в боковий прохід зліва і

там спробували копати, але прорвався струмінь води і хлинув на них з такою силою, що залив би всіх, аби не кинули роботу; ще й зараз цілком ясно й чітко видно сліди стрімкого потоку. Навпроти того вівтаря стоїть дерев'яний стовп товщиною в один обхват знизу догори; подейкують, що коли прив'язати до нього тяжкохворого і протримати так одну ніч, то він позбавляється хвороби й одужує. У цих печерах є ще одне тіло, в якого рука і один зуб щорічно виділяють декілька крапель олії; під ними завше стоять посудини, куди вона має стікати. Ця олія цілюща в багатьох випадках, але мій провідник забув мені це показати. При вході до печери кожен бере з собою воскову свічку, оскільки там зовсім темно і можна легко заблукати в безлічі бокових ходів. Там багато розколин та відгалужень, які закриті й укріплені деревом для попередження обвалів, а вхід зроблено так, як на руднях.

10 травня. Спустились вниз по Дніпру до Трипілля (6 миль). Я попередньо зупинився біля Печерського монастиря, відвідав церкву та печери. Дізнались, що Аннібал повернувся з Валахії з відповідями імператору та Хлопицькому.

11 травня. Вниз по Дніпру до Ржищева (укріплене містечко й замок пана Яроша Халецького) – 4 милі.

13 травня. Пан Хлопицький вирушив звідси до запорозького війська.

18 травня. Мій слуга Хома Глуховський повернувся й повідомив мені, що Яків Генкель з вісьмома тисячами дукатів перебуває у Прилуках і чекає моїх розпоряджень.

19 травня. Тихін у супроводі кількох чоловік виїхав звідси до Прилук, щоб супроводжувати Генкеля, до якого я знову відправив Хому Глуховського.

26 травня. Пан Яків Генкель з грошима прибув до Ржищева.

28 травня. Приїхали у Ржищев декілька поляків – дворян та військових, і в своїх квартирах говорили різні дивні речі, що дали нам привід підозрівати, що ми не можемо далі вважати себе в цілковитій безпеці з грошима. Тому ми, порадившись, вирішили наступного ж дня, незважаючи на велике свято, продовжити мандрівку вниз по Дніпру.

29 травня. В день св. Тройці спорядив я Хорвата Іствана з листами до Й.І. Високості та пана головнокомандувача фон Тиффенбаха; надвечір ми виїхали із Ржищева й пустилися вниз по Дніпру до села Ходорова [1], що належить пану Андрію Халецькому (2 милі).

30 травня. Прибули в Терехтемирів, недавно засноване містечко, пожертвуване королем Стефаном запорозьким козакам на утримання лікарні (1 миля). Там обідали в урядника Яна Оссовського. Навпроти Терехтемирова, на другому, лівому боці Дніпра, на відстані однієї милі від річки Переяслав – велике місто волинського воєводи князя Олександра Острозького; лежить воно при злитті двох річок – Трубежу і Супою [2]. Трубіж впадає у Дніпро на відстані однієї милі і зберігає свою назву. По обіді прибули до Канева – королівського міста, що належить до Черкаського староства; воно лежить на правому березі Дніпра, на крутій горі (3 милі). На чверть милі вище міста у Дніпро впадає невелика річечка Канівка.

---

[1] У тексті: Chorderka.

[2] Ляссота сплутав Альту, що впадає у Трубіж біля Переяслава, із Супоєм – самостійною притокою Дніпра, що вливається в нього біля Домонтова. У 1594 р. переяславським старостою був князь Олександр Острозький.

31 травня. До місця, де впадає в Дніпро річка Рось із правого боку (2 милі). Домонтів – містечко і замок на лівому березі Дніпра за милю від річки. Належить князю Домонту [1]. Обідали за 2 милі на дніпровському острові. Після обіду менш як за півмилі прибули до того місця, де справа вливається у Дніпро річка Мошна. Вгору по цій річці на відстані однієї милі лежить містечко Мошни, що належить Вишневецькому. До гирла річки Свидівка, що впадає у Дніпро справа (2 милі); до Черкас – королівського міста і староства на правому боці Дніпра (1 миля); місто розташоване частково внизу, частково на горі, в ньому є замок, куди веде дерев'яний міст із верхньої частини міста. Звідти до лісу на правому березі річки одна миля. Там провели ніч. *Nota*: За одну милю вище Канева правий берег Дніпра стає гористим, таким залишається до Черкас і менш як за одну милю за цим містом знижується знову.

1 червня. До одного острова зліва навпроти Білобережжя [2], що розкинулося справа на материку, – біля нього є брід через Дніпро. За дві милі звідси на рівнині над річкою Тясмином лежить нове королівське містечко Чигрин, що належить Корсунському староству.

2 червня. До впадіння Сули в Дніпро з лівого боку (2 милі). (Ця річка бере початок у Московії; за 8 миль угору по течії є місто і замок Вишневецьких під назвою Лубни; звідти до московського кордону

---

[1] Князь Григорій Домонт був представником литовського роду, який спрадавна оселився на київській землі. За люстраціями 1616 і 1631 рр., Домонтовим володіла вдова князя Григорія княгиня Полонія Тишанка-Домонтова (Архив юго-западной России. – Ч.7. – Т.1. – С.315, 367).

[2] У тексті: Biali Brzeg.

дві милі). Звідти до острова по лівий бік Дніпра, недалеко від гори, що називається Пива і височить на твердому лівому березі (2 милі). Тут обідав. Потім до гирла річки Тясмина, що впадає справа у Дніпро (2 милі). (*Nota*: За Тясмином здіймаються земляні пагорби, що тягнуться майже безперервно до самих порогів; там видно безліч курганів, які тут називають *могилами*, а дніпровський берег сам по собі невисокий). До старої татарської мечеті, що стоїть на пагорбі на правому березі за півмилі, до Кременчука, старого земляного замку, або городища, на лівому боці – півмилі. Тут ми зійшли на берег і оглянули місцевість. Звідси до річки Псла, що теж впадає зліва у Дніпро і витікає з Московії, одна миля. Провели ніч трохи нижче на острові неподалік правого берега.

3 червня. До одного острова $4^1/_2$ милі. Тут зустріли московського посла Василя Никифоровича, відправленого великим князем також до війська запорозького з подарунками; він спустився вниз по Пслу. Його супроводжував загін козаків; ми побачилися після обіду і він дав мені зрозуміти, що його повелитель схильний надати допомогу імператору, якщо побачить, що війна триватиме, а також, що він дозволить запорозьким козакам, яких доти тримав на військовій службі, піти в розпорядження імператорської величності; і все ж, попри все, він як і раніше ставитиметься до них із пошаною і дарунками. Закінчивши переговори, ми повернулися до човнів і рушили далі, відтоді ми були разом, поки не прибули до табору запорожців, Того ж дня сягнули місця, де зліва вливається у Дніпро річка Ворскла, що тече з Московії ($^1/_2$ милі); звідти до річки Орелі, що також бере початок у Московії і впадає у Дніпро зліва,

3 милі. Звідси до острова, який лежить навпроти лівого берега, – 4 милі; тут обідали. Після обіду рушили далі, але здійнялась буря з сильним вітром, дощем і громом, тому пристали до острова проти лівого берега неподалік того місця, де Самара по виході з татарських степів впадає зліва у Дніпро, і там провели ніч (1 миля). Звідси по лівий бік зараз простягається Татарія; в старовину їхні кочовища були і справа, а відтоді, як козаки озброїлися, татари облишили правий берег.

5 червня. Від нас недалеко до порога, що називається Княжим островом (1 миля). Тут ночували, не ризикуючи пливти далі через негоду. *Nota*: Пороги – це водяні вири і скелясті місця; оскільки Дніпро тече далі серед каміння і скель, що лежать частково під водою, частково на її рівні, тому плавання тут надзвичайно небезпечне, надто в пору низької води. Люди повинні у складних місцях виходити й утримувати судно довгими канатами, інші опускаються в воду, підіймають човен над гострими каменями й обережно спускають його у воду. При цьому ті, що утримують барку канатами, повинні бути дуже уважними до тих, що стоять у воді, тільки по їхній команді натягувати й відпускати мотузку, щоб не наштовхнути судно на камінь, бо в такому випадку воно враз гине. Таких місць дванадцять; якщо ж приєднати до них ще одне – Воронову забору, то буде тринадцять упродовж семи миль; назви їхні подано нижче. Оскільки козаки живуть нижче порогів, то їх і називають запорожцями, тобто їхнє місце проживання за порогами, або кам'яними пасмами.

6 червня. Ми пустилися через пороги і до обіду проминули перші шість; поблизу першого, що називається Кодак, ми вийшли на правий берег; коло

другого – Сурського – висадились на острів біля правого берега при впадінні у Дніпро річки Сури; коло третього – Лоханського – також сходили на правий берег, а четвертий – Стрільчий – проїхали; коло п'ятого, що називається Звонець, ми висадилися на правий берег біля підніжжя високої скелі. Шостий поріг, Княгинин, залишили справа, обійшовши його з лівого боку й опісля пообідали нижче на Княгининому острові. Після обіду пройшли через сьомий поріг Ненаситець, поблизу якого мали зійти на лівий татарський берег і довго зволікали, бо це найбільший і найнебезпечніший з порогів. До того ж тут найчастіше нападають татари; за три тижні перед нами вони налетіли на дванадцятьох городових козаків, які хотіли спуститися вниз, і перебили їх. Тому ми поставили на горі варту для спостереження, котра запримітила вдалині чотирьох татар і дала нам знати; ми тут же відрядили до двадцяти чоловік зі свого почту в погоню за ними, самі ж трималися напоготові й пильнували, чи не знадобиться їм підкріплення. Але татари, помітивши, що ми сильні й насторожені, не стали нас очікувати, а сховалися і зникли. Пройшовши цей поріг, ми провели ніч на ближньому невеликому острівці.

7 червня. Пройшли восьмий поріг – Воронову забору; тут один з наших байдаків, в якому перебували Андрій Затурський, Ян Аннібал та Осцик, наткнувся на камінь і затонув; їх порятували маленькі човники, які тут називають *під'їздками* [1] – проте всі їхні речі загинули. (*Nota*: Якщо вважати порогами тільки дванадцять перепон, то Воронова забора не враховується – це тільки небезпечне місце). Коло

[1] У тексті: Padgizdeki.

дев'ятого порога Вовнига ми самі зійшли на берег і знесли свої речі.

Десятий поріг Будило ми пройшли, а за ним причалили до лівого татарського берега і там обідали. Зараз тут знаходиться звичайна і найвідоміша з татарських переправ, що простягається за острів Таволжанський [1], бо Дніпро тече тут одним річищем і не дуже широкий. Ми виявили тут багато маленьких татарських човників, сплетених із хмизу й обтягнутих свіжими шкурами. Поблизу цього порога на правому березі ховалися в засідці до чотирьохсот козаків, які витягли свої човни на землю, а самі лежали в кущах і заростях; їх послали сюди із Січі, щоб перетнути шлях татарам, якби частина їх задумала переправитись сюди, як того побоювались. Одинадцятий поріг Таволжанський ми залишили справа, обійшовши його з лівого боку, а дванадцятий – Лишній [2] – пройшли. Біля тринадцятого, Вільного, ми вийшли на татарський лівий берег і, причалюючи, наткнулися на камінь; на наше щастя, судно вдарилося добре укріпленим носом. Поблизу цього порога впадає у Дніпро річка Вільна. Тут закінчуються пороги на відстані семи миль від першого; звідси до Кичкасу півтори милі. Тут також є татарська переправа; Дніпро в цьому місці дуже вузький і береги його, особливо лівий, досить високі та скелясті. Звідси до Хортиці – чудового, гористого, великого й веселого острова, що має близько двох миль довжину і ділить річище Дніпра навпіл, півмилі. Тут ми провели ніч. На цьому острові козаки тримають узимку своїх коней. До вечора згадані 400 козаків, які оберігали нас від татар коло Будилівського порога, при-

[1] У тексті: Towal-Zani.

[2] У тексті: Lirzani.

єдналися до нас і вже разом зі мною вирушили на Січ.

8 червня. До острова поблизу Білогір'я три з половиною милі; там обідали. Звідси до другого острова п'ять з половиною миль.

9 червня. Прибули на острів Базавлук, що лежить при одному з дніпровських рукавів Чортомлику, або, як ще називають, при Чортомлицькому Дніприщі (2 милі). О тій порі тут була козацька Січ. Вони вислали нам назустріч кількох знатних осіб, щоб привітати нас від імені товариства і при нашому наближенні салютували багатьма гарматними пострілами. Як тільки ми зійшли на берег, нас тут же провели в коло. Всього за декілька днів перед тим, а саме 31 травня, їхній ватажок Богдан Микошинський вирушив у море на 50 суднах із 1300 козаками. Ми попрохали доповісти колу, що ми дуже раді бачити все лицарське товариство при доброму здоров'ї, та оскільки ватажок відсутній і не все військо в зборі, то ми вирішили цього разу не викладати свого доручення, а діждатись благополучного повернення гетьмана і решти козаків. Вони охоче погодилися на це, і ми пішли в свої курені (вони називають їх кошами), сплетені із хмизу і зверху вкриті кінськими шкурами для захисту від дощу.

Тільки 18 червня повернувся із морського походу ватажок із рештою війська. Він зустрів татар при очаківській переправі, мав з ними дві сутички – одну на воді, другу на суші, причому взяли в полон пораненого в коліно знатного татарина на ім'я Белека із царських придворних. Але через те, що турецькі сили, які оберігали татар від небезпеки, були надто значні – складались із восьми галер, 15 каравел і 150 сандалів, то козаки змушені були відступити і не могли завадити переправі.

Розпитуючи Белеку через тлумача про сили і наміри татар, я дізнався, що хан виступив у похід із двома царевичами і 80 000 чоловік, із яких не більше 20 000 озброєних і здатних воювати; що вони мали, ніде надовго не зупиняючись, іти прямо в Угорщину. До того ж я дізнався, що в перекопській орді залишалось трохи більше 15 000 і що їхній хан, дізнавшись ще до виступу про певні невдачі турків, яких вони зазнали від угорського народу Й.І. Високості, дуже неохоче вирушав у похід.

19 червня. Зранку ватажок відвідав нас разом зі старшинами, а потім приймав у себе. Після обіду вони вислухали московського посла, який, вручивши подарунки, відверто виклав перед колом те ж саме, про що говорив зі мною в дорозі. Та перш ніж вислухати його, ватажок прислав до нас перепросити, щоб аудієнція, дана московському послу раніше, ніж нам, не стала приводом до непорозумінь, адже їм добре відомо, що Його Імператорська Високість стоїть вище інших європейських монархів і тому його послів мусять вислухати першими. Та оскільки вони припускали, навіть почасти пересвідчилися в тому, що московит має висловити міркування щодо вербування сил Його Імператорською Високістю, тому вони вважають за доцільне попередньо вислухати його.

20 червня ми мали аудієнцію і подали письмово в колі наше доручення про вербування військ. Після цього козаки, запросивши нас вийти з кола, публічно прочитали нашу грамоту, після чого кожен мав висловити свою думку. Коли ж після дворазового заклику вождя всі продовжували мовчати, то присутні розділились, як це у них прийнято при обговоренні важливих справ, й утворили два кола: одне із старшин, друге – з простого народу, як вони назива-

ють, *черні*. Після довгих нарад чернь нарешті звичними викриками висловила свою згоду вступити на службу Й.І. Високості – на знак цього підкидали вгору шапки. Після цього натовп кинувся до другого кола – старшин, погрожуючи скинути у воду й утопити кожного, хто буде проти. Тому старшини враз зголосилися на все, не сміючи суперечити черні, такій сильній та могутній, коли її розлютити, тільки вимагали обговорити з нами умови. Було обрано 20 депутатів, і нас знову запросили в коло.

Тоді ці депутати, усівшись на землі посеред великого кола, утворили маленьке коло і після довгих нарад покликали нас до себе; ми прийшли і сіли серед них. Вони висловили нам свою готовність вступити на службу Й.І. Високості, не шкодуючи свого життя. По суті вони згодні були рушити на Молдавію, переправитись через Дунай і вторгнутися в Туреччину, проте для виконання цієї пропозиції виявилося чимало перепон, які стримували їх і змушували цілковито відмовитися: по-перше, вони не мали достатньої кількості коней ні для себе, ні під гармати, бо татари за сім набігів упродовж минулої зими захопили більше двох тисяч коней – після того їх залишилося менше чотирьохсот; по-друге, вони не відважуються вступити у Молдавію таким обмеженим військом, а саме: близько 3000 чоловік, оскільки важко покладатися на господаря, та й самі молдавани від природи непостійний, зрадливий народ, віроломство якого добре відоме козакам; по-третє, при такій незначній винагороді й невизначеності наших пропозицій вони не можуть укласти з нами угоду щодо служби, як ми того вимагали, а отже, і вирушити в такий далекий похід.

Тому вони вимагали, щоб я посприяв їм у прид-

банні коней; вони цікавилися, чи не міг би я виклопотати у брацлавського воєводи [1] декілька сотень коней як для них, так і під гармати. До того ж вони стверджували, що це супроти їхнього звичаю вступати на службу і рушати в похід за невизначених умов, і тому бажають, щоб я уклав з ними угоду від імені Й.І. Високості щодо тримісячного жалування та продовольства для них і коней; тоді вони згодні прийняти пропозицію і подумають, як діяти далі. Стосовно коней я відповів, що мені як незнайомому з Польщею іноземцеві важко тут щось порадити, але я не сумніваюсь, що, піднявшись угору по Дніпру, вони можуть запастися кіньми у своїх містах і селах, де вони народилися й виросли, де у кожного є рідні та знайомі. Та й брацлавський воєвода як великий їхній друг також міг би забезпечити їх кіньми, якби вони попрохали. Що ж до жалування, то я не можу з ними вести переговори, бо не маю на це повноважень. Його Імператорська Високість інакше б розпорядився, якби вони раніше заявили ці вимоги і напевне вся справа пішла б по-іншому. Відносно молдавського господаря я впевнений, що він з нашим прибуттям оголосить себе на боці імператора. Тому я порадив їм зважити на виявлені Й.І. Високістю милість та довіру, адже, незважаючи на далекий і небезпечний шлях, він надіслав їм аж у їхній стан стільки значних та чудових дарів і почестей, яких вони не одержували від іншого монарха, зі свого боку виявити довіру Й.І. Високості й, відповідно до його бажання, піднятися вгору по Дніпру в Україну, де до них без сумніву тут же пристало б багато народу; тоді можна було б зі значними силами пройти у Валахію до Дунаю, на-

[1] Князь Януш Збаразький.

здогнати татар і перетнути їм подальший шлях. Сповнивши це, вони можуть бути впевнені у тому, що Й.І.В. як верховний монарх не вчинить наперекір своєму достоїнству й величі, пересвідчившись в їхній добрій волі та відданості й побачивши початок цього в їхній службі, – нагородить їх із такою щедрістю, що значно перевищить бажане жалування на славу собі і до їхньої більшої вигоди. На це вони знову відповіли мені і прикликали Бога у свідки, що всі вони охоче готові служити Й.І. Високості, але є важливі причини, вже почуті мною, що заважають їм цього разу вирушити у такий віддалений похід. І все ж, щоб Й.І.В. міг переконатися в їхній покірній відданості, вони мають намір негайно відправити до нього своїх послів, уповноважених укласти з імператором угоду щодо їхнього утримання; тим часом вони самі потурбуються про придбання коней і не сидітимуть склавши руки, а заради служіння імператору готові вирушити в море і, якщо погода спрятиме, докласти всіх зусиль, щоб напасти на Килію і Бабадаг – два знаменитих турецьких міста на Дунаї вище його гирла в Чорне море, або спробують зруйнувати Перекоп – головне місто кримських татар, до якого всього 26 миль від Січі навпростець, та якщо їхати морем, то відстань трохи більша. На це я відповів, що задуманий ними морський похід за інших обставин міг би вважатися послугою, та оскільки він не відповідає планам і намірам Й.І.В., то, гадаю, не може вважатися особливою заслугою, тим паче, що не перепинить шлях у володіння імператора татарам, котрі переправились через Дніпро і вже прямують до Угорщини, і не відтягне частини турецьких сил. А саме ці два предмети є власне головною метою нашого посольства.

Отже, я ще раз запропонував від імені Його Імператорської Високості тут же піднятися і рушити у Валахію, спробувати наздогнати татар і заступити їм шлях до Угорщини; тоді їм можна буде від кордонів Валахії спорядити посольство до імператора для переговорів щодо їхнього продовольства. Безперечно, Й.І.В., побачивши, що вони не зволікають, а навпаки, служачи йому, хоробро діють проти ворога, з тим більшою милістю та прихильністю поставиться до їхнього прохання про переговори.

Потім, коли осавули (начальники, яких можна прирівняти до поручиків) обійшли довкруж велике коло і все сказане виклали іншим козакам, чернь знову відділилася, утворила окреме коло і після наради знову висловила згоду гучними вигуками й підкиданням шапок. Коли ми слідом за цим вийшли із кола, тут же загриміли військові барабани і заграли сурми, було зроблено десять гарматних пострілів, а вночі випущено декілька ракет. Одначе того ж вечора деякі занепокоєні голови разом із більш заможними козаками – мисливцями чи власниками човнів – ходили з хати в хату й підбурювали простий народ, вказуючи на далекий і небезпечний шлях, застерігали, переконували подумати про те, що вони мають намір вчинити, щоб не каятися опісля. Вони підкреслювали незначність надісланої козакам суми, на яку неможливо прохарчувати таку кількість людей у далекому поході, тим паче, що серед них чимало людей бідних; запитували, куди вони хочуть використати ці гроші – на купівлю хліба чи придбання коней, до того ж наголошували, начебто Й.І.В. може заманити їх далеко вглиб країни і потім, коли відпаде потреба, кине їх ні з чим, адже вони не мають ніякого певного письмового підтвердження, скріпле-

ного його печаттю. Цими й подібними словами вони так налаштували простий народ, що, зібравшись знов у коло вранці наступного дня, 21 червня, чернь прийшла до протилежного висновку, а саме: за таких невизначених умов вони ніяк не можуть і не хочуть виступати у похід, тим паче, що їм невідомо, чи справді існують обіцяні гроші чи ні, і від кого їх одержувати, бо їм не надано ніякої грамоти від Й.І.В., навіть письмового запевнення, що їм справді будуть виплачені додаткові суми й видані подарунки. Зрештою вони прислали в наше приміщення кількох козаків, щоб повідомити нам про таке рішення.

На це я відповів, що їм легко було б переконатися в тому, що ці гроші справді надіслані Й.І.В. і що я сам від себе не міг би запропонувати їм таких дарів. Що, зрештою, було б безглуздо з мого боку обнадіювати їх в одержанні суми, якби вона справді не існувала і тим накликати біду на свою голову. Навпаки, вони можуть бути впевнені, що одержать ці гроші, як тільки погодяться на запропоновані нами від імені Й.І.В. умови. Насамкінець як підтвердження своїх слів я показав їм свою інструкцію, скріплену імператорською печаткою.

Коли ж ці посланці вернулися в коло з моєю відповіддю, а чернь, незважаючи на це, продовжувала наполягати на своєму рішенні, то ватажок і дехто зі старшин, надто Лобода, колишній гетьман, при якому був зруйнований Білгород, всіляко благали й умовляли їх добре обдумати, що вони роблять, і не відкидати милостивих пропозицій імператора, котрі вони мають вважати за велике щастя. У протилежному випадку вони ризикують щонайменше бути зганьбленими і висміяними, якщо відмовляться тепер від участі в такому похвальному заході, спрямо-

ваному проти запеклого ворога християнства, і не побажають виступити в похід, відкинувши милостиву пропозицію такого могутнього монарха.

Та коли вони і після всіх цих доказів наполягали на колишньому рішенні, ватажок тут же серед кола у гніві відмовився від своєї посади, мотивуючи тим, що він не може і не хоче очолювати людей, які так мало дорожать своєю славою, честю та добрим іменем. Після цього коло розійшлося.

По обіді осавули знову скликали в коло весь народ, декого навіть заганяли киями. Передусім збори прохали Микошинського знову прийняти начальство, що він і виконав. Слідом почулися різні дивні речі про Хлопицького. Між іншим говорили, що він своїми брехливими пропозиціями ввів в оману не тільки Й.І.В., а й усіх нас і їх самих. Дехто відкрито пропонував кинути його у воду, чим його геть збентежили.

З усього ходу справи можна легко збагнути, яку фальшиву роль відігравав Хлопицький при дворі і те, що він майже по всіх пунктах повідомляв Й.І.В. хибні свідчення. По-перше, він видавав себе за козацького гетьмана, яким насправді ніколи не був і навіть не міг сподіватися на цей титул, як це я зрозумів зі слів старшини. По-друге, він зовсім не був послом запорозького війська до Й.І.В., а тільки, мешкаючи незадовго перед тим у Києві серед козаків і по-своєму розуміючи слова декого з них про те, яким би чином заявити про себе Й.І.В., він тут же підхопив ці міркування і без їхнього відома вирушив запропонувати імператору їхні послуги, бо назрівала війна з турками. Це розповів нам сам Микошинський.

По-третє, він стверджував, що козаків налічується від 8 до 10 тисяч, що також неправдиво, бо,

спустившись до них, я застав близько 3000 чоловік. Щоправда, при бажанні вони можуть зібрати ще декілька тисяч війська, якщо закличуть до зброї всіх тих козаків запорозької громади, які мешкають по різних містах і селах. По-четверте, він стверджував, що вони вдовольняться дарами Й.І.В. й відразу по їх отриманні будуть готові вирушити, куди їх направить Й.І.В., що також не справдилося.

Оскільки Хлопицький, щиро кажучи, своїм самозванством сам дав привід до серйозних непорозумінь, котрі можна було б відвернути, аби він діяв прямо, то я не раз і так сердито картав його за легковажну поведінку, що зовсім збентежив його і змусив обливатися сльозами і потом, що зрошував його лоб, бо він і сам добре усвідомлював, що не правий, і бачив ясно, що його життя в моїх руках, і якби я захотів, йому було б непереливки.

23 червня. Козаки зранку зібралися в коло й надіслали до нас на квартиру кількох депутатів, які переконували нас не думати, начебто вони не бажають піти на службу Й.І.В., а головною перепоною є добре відома нам нестача коней; аби не це, вони знали б, що робити. У відповідь на це я запропонував скласти і передати в коло ті умови, які я міг з ними укласти, після чого вони вернулися на збори передати товаришам мою пропозицію і невдовзі розійшлися. Тим часом я звелів написати свої умови, вони зі свого боку теж почали писати грамоту із зазначенням тих умов, на яких вони вважають можливим цього разу піти на службу Й.І.В. А після обіду, зібравшись знов у коло, вони не захотіли чекати, поки я подам свої пункти, і прислали до мене кількох своїх з письмовими умовами, на які вимагали моєї відповіді. Зміст їх такий:

«Умови, передані повними зборами запорозького війська послам Римської І.В. 1) Отримавши минулої весни перед Світлою неділею листа від Римської І.В., пана нашого милостивого, надісланого сюди за пороги через нашого товариша пана Станіслава Хлопицького, ми, дізнавшись від полонених, що в Білгороді збирається піше і кінне військо турецького султана і що воно має звідси попрямувати до Угорщини, прикликали на допомогу всемогутнього Бога і вирушили туди ж спробувати щастя від імені Й.І.В.; пройшли всюди з вогнем і мечем, поклали на місці до 2500 озброєних людей і до 8000 простого народу. Потім, коли згаданий товариш наш Хлопицький передав нам надіслані Й.І.В. прапор і сурми, ми із вдячністю прийняли такі важливі клейноди й, одержавши точні відомості про те, що кримський хан має намір зі своєю силою переправитися через Дніпро біля Очакова, ми попрямували туди ж разом із начальником, прагнучи перешкодити переправі. Проте, заставши там вельми значні турецькі сили як морські, так і сухопутні, ми боролися з ними, наскільки дозволяли наші слабкі сили, двічі атакували їх, вступали в перестрілку і, дякувати Богові, захопили знатного полоненого.

По-третє, ми зобов'язуємося упродовж цієї війни з турками завше діяти супроти ворога з надісланими від імператора прапором і сурмами, переслідувати бусурманів на їхній землі й винищувати вогнем і мечем.

По-четверте, за прикладом наших пращурів, ми завжди і повсякчас готові жертвувати життям за християнську віру; ми не відмовляємось чинити так і надалі; однак добре знаючи віроломство язичників та молдаван, не відважуємося вирушати в похід під

таким важливим клейнодом, як прапор Й.І.В. та в супроводі ваших милостей, оскільки нам добре відомо, що немало чесних людей та добрих християн було зрадницьки передано молдавським господарем у руки язичників. У зв'язку з цим нам неможливо за таку платню вирушати в досить віддалений похід за такої нестачі коней як для нас самих, так і під гармати.

По-п'яте, ми б хотіли послати до Й.І.В. посольство – Станіслава Хлопицького та ще двох наших товаришів, щоб вони від нашого імені доставили білгородського полоненого та два яничарських значки, пояснили всі виниклі непорозуміння й остаточно домовилися щодо нашого утримання.

По-шосте, до повернення нашого посольства ми маємо намір з Божою поміччю та в присутності ваших милостей вторгнутися в землі язичників, якщо можна буде, до самого Перекопу або куди поведе нас воля Всемогутнього і дозволить погода, і від імені Й.І.В. винищити все вогнем і мечем.

По-сьоме, за необхідності прохаємо Його Імператорську Високість звернутися письмово до його королівської величності та чинів Польщі і виклопотати нам вільний прохід через їхні володіння; сподіваємося, що в цьому не буде відмовлено.

По-восьме, так само необхідно буде написати великому князю московському з проханням надіслати сюди загін війська, щоб ми могли об'єднаними силами іти назустріч ворогові до самого Дунаю чи куди вкаже необхідність, і могли б помірятися з ним силою».

Вислухавши ці пункти, я знову вийшов із кола, повернувся в свій курінь і просидів там не виходячи цілий день, але переконавшись, що вони не збираються відступати від своїх умов, наступного дня,

24 червня, надіслав у коло відповідь на висунуті мені умови. Вона була такого змісту:

«Із переданих нам умов ми зрозуміли, що ваші милості охоче готові вступити на службу до Й.І.В., але через три причини вважаєте за неможливе виконати це так, як запропоновано нами, а саме: 1) через нестачу коней; 2) внаслідок того, що ваші милості не відважуються такою малою кількістю вступати у межі Молдавії, знаючи зрадливий і віроломний характер цього народу; 3) ваші милості не можуть вирушити в такий далекий похід за такої малої винагороди й невизначених умов.

Тому ви бажаєте послати пана Хлопицького з двома своїми товаришами до Й.І.В., уповноважити їх укласти з імператором угоду щодо вашого утримання. Оскільки ми не можемо дати вашим милостям задовільної відповіді на це, проте самі бачимо, що іншого виходу бути не може, то нам доводиться вдовольнитися й цим. Але ми хочемо разом з вашими уповноваженими послати когось із нас до Й.І.В. і пропонуємо трохи зачекати з посольством, поки ми з Божою поміччю благополучно повернемося із щасливого походу на Перекоп; тоді ми могли б з'явитися до Й.І.В. з приємною звісткою. Що ж до листів до короля і штатів польських, а також до великого князя московського, то ваші милості можуть включити ці пункти в інструкцію своїм послам для подання Й.І.В., який всемилостиво вирішить все це у бажаному плані. Зрештою, ми вважаємо доцільним, щоб ваші милості якомога швидше звернулися до великого князя московського надіслати запропоноване ним допоміжне військо проти турків без зволікання, щоб воно могло прибути сюди до повернення вашого посольства від Й.І.В.».

Причини, через які я не хотів розривати взаємин з козаками, а навпаки вважав корисним утримати їх на службі Й.І.В., були такими:

1) Припускаючи, що розпочата війна з турками триватиме не рік і не два, я вважав корисним залучити на наш бік таких хоробрих та підприємливих людей, котрі з юних літ опановують військову справу й чудово знають того ворога, з яким майже щоденно стикаються, тобто турків і татар.

2) Утримання цього війська обійдеться значно дешевше, ніж найманих солдатів інших народностей, оскільки їхні начальники вдовольняються загальними паями, не вимагаючи великих окладів (що зазвичай складає немалу суму). До того ж вони мають власну артилерію і багато з них уміють орудувати гарматами, тож зайве наймати й утримувати окремо гармашів.

3) У зв'язку з тим, що великий князь московський також взяв участь у цій справі і через своїх послів наказав оголосити козакам (яких він також вважає своїми підлеглими), що вони можуть вербуватися на службу Й.І.В., то я не відважився перервати з ними відносини, побоюючись, щоб великий князь не образився і не відмовився надіслати обіцяне допоміжне військо, про яке говорив мені і його посол.

4) Я не міг підшукати іншого місця, де з такими зручностями могло б приєднатися до нас допоміжне військо великого князя, як саме тут, звідки воно може попрямувати будь-куди, де буде необхідність.

5) Коли я побачив і почасти не без серйозної небезпеки навіч переконався в тому, що ці переговори з козаками суперечать планам канцлера [1], я вважав

[1] Тобто польського канцлера Яна Замойського.

за необхідне продовжувати підтримувати їх, щоб він не міг схилити козаків на свій бік і тим самим підкріпити й посилити ті шкідливі інтриги, якими він був зайнятий у той час (чого треба було побоюватися).

6) Якби я навіть одразу припинив з ними переговори, то все ж мав би виплатити їм гроші сповна, бо вони вважали, що заслужили їх за два походи, здійснені вже від імені Й.І.В., а саме: один похід під Білгород, який вони зруйнували, і другий, коли вони пробували завадити татарам переправитися під Очаковим, хоча й марно через значну перевагу турецьких сил.

7) Оскільки внутрішні зносини у Польщі загрожували переворотом, то я вважав справою надзвичайної важливості заручитися дружбою цієї громади, яка має великий вплив не тільки в Україні (тобто на Волині та Поділлі), а й на яку оглядається ціла Польща.

24 червня. Я вручив їм 8000 дукатів золотом у відкритому полі, посеред якого майорів піднятий прапор Й.І.В. Вони тут же розіслали на землі декілька татарських кобеняків, або плащів, які носять щодень, висипали на них гроші і звеліли кільком старшинам перелічити їх. Після того я знову вийшов із кола і повернувся до свого куреня, але збори ще довго не розходились.

В наступні дні вони ретельно збиралися в коло й нарешті прийшли до іншого рішення: послати Хлопицького не до Його Імператорської Високості, а до великого князя московського [1], а замість нього обра-

---

[1] Дипломатичні зносини великого князя Федора Івановича з запорожцями були обумовлені ставленням імператора Рудольфа II до московського двору. Ще 1593 р. імперський посол у Москві Варкоч заявив між іншими справами, що йому доручено дізнатися, в

ли депутатами Саська Федоровича та Ничипора, які мали разом зі мною вирушити до Й.І.В. й домовитися з ним щодо винагороди за їхню службу й утримання. А Яків Генкель мав залишатися серед них для того, щоб мати можливість своєчасно доповідати Й.І.В. про все, що вони зроблять на його користь за цей час. Похід у Татарію до Перекопу також відкладається до сприятливішої пори.

1 липня. Я попрощався при повному зібранні з начальником і всім запорозьким лицарством; вони зі свого боку подякували мені за труди й подарували кунячу шубу та шапку з чорних лисиць; потім вручили своїм послам листа до імператора й повноваження такого змісту:

які взаємини може увійти імператор із запорозькими козаками: останні заявили про бажання вступити на службу до імператора, і він готовий прийняти їх, якщо це не порушить їхньої вірної служби великому князю. До того ж Варкоч розпитував, наскільки козаки придатні до військової справи. Певне, у Празі дуже мало знали про Запорожжя і гадали, що воно залежить від великого князя московського. Не виводячи імперського посла з омани, йому так охарактеризували запорожців: «Козаки дуже корисні для захоплення здобичі, спустошення ворожих земель, для раптових наїздів; з іншого боку, це народ нестримний, жорстокий і непостійний; вони ліпше інших військ переносять голод, але їм не можна довіряти фортець; хай вони шукають собі харч на землях ворожих». До того ж московський уряд обіцяв надіслати їм наказ іти цісареві на допомогу.

Внаслідок цієї обіцянки в Запорожжя послали .Василя Никифоровича, який так дружелюбно поставився до Ляссоти під час їхньої зустрічі дорогою. В 1594 р. до Москви справді приїхав Хлопицький прохати від імені запорожців допоміжного загону для походу в Туреччину; він видавав себе за уповноважену імператором особу й показував вірчого листа імператора, даного спільно на ім'я великого князя, волоського господаря Аарона та брацлавського воєводи князя Збаразького. Хлопицькому відповіли, що вважають цього листа образливим і що за порушення дипломатичних звичаїв його мали покарати, та государ заради дружби з імператором Рудольфом вирішив йому пробачити й відпустити до цісаря, а наказ свій по даній справі вже відправив до гетьмана Богдана Микошинського (Соловьев. История России. - Т.12. - С.337-342).

«ЛИСТ ОД ВІЙСЬКА ЗАПОРОЗЬКОГО ДО Й.І.ВИСОКОСТІ

Божою милістю августійший і непереможний християнський імператоре, всемилостивий государю! Всепокірно й чистосердечно передаємо Вашій Імператорській Високості як верховному голові всіх християнських королів та князів самих себе і свою завжди вірну та всепіддану службу. Бажаємо В.І.В., панові нашому милостивому, і благаємо у Бога всемогутнього тілесного здоров'я й щасливого царювання над християнською країною і щоб всемогутній Бог принизив і кинув під ноги В.І.В. ворогів св. хреста, турецьких бусурман і татар; а також, щоб дарував В.І.В. перемогу, здоров'я і всі гаразди, яких ви самі собі зичите. Всього цього бажає В.І.В. все військо запорозьке вірно і чистосердечно.

Посланий до нас, війська запорозького, з волі й наказу В.І.В. зі значними дарами наш товариш Хлопицький, нині полковник (тобто начальник над 500 козаками), який був торік у В.І.В., пана нашого милостивого, через багато небезпек і перепон, яких зазнав разом із послами В.І.В. Еріхом Ляссотою та Яковом Генкелем на шляху через польські володіння, прибув до нас перед святом св. Тройці. Ми задовго до їхнього прибуття, а саме за три тижні перед Пасхою, підкоряючись всемилостивому наказу В.І.В., висловленому в надісланій та оголошеній нам тут, за порогами, копії з листа В.І.В., не хотіли зволікати, а за прикладом наших пращурів, за лицарським звичаєм і як люди, завше готові служити В.І.В. та всьому християнству, як у нас заведено, прикликали Бога на поміч і на щастя В.І.В. й пустилися в морський похід тижнів за два до Пасхи, тобто в небезпечну пору року, ризикуючи життям та здо-

ров'ям. Дізнавшись достовірно від полонених татар, що в Білгороді зібралось багато війська, кінноти й піших яничар, звідки за наказом їхнього государя турецького султана мали вторгнутися в угорську землю В.І.В., ми встигли з поміччю всемилостивого Бога, верховного Владики, на щастя В.І.В. зруйнувати і спустошити вогнем і мечем прикордонне турецьке місто Білгород, причому перебили декілька тисяч чоловік як воїнів, так і простого народу; тому й надсилаємо В.І.В. одного полоненого зі зруйнованого міста та два яничарських значки.

Перегодом, також недавно, кримський хан, прагнучи вторгнутися у володіння В.І.В., прибув зі своїм військом до гирла Дніпра та Бугу поблизу Очакова, то ми під прапором В.І.В. спробували відрізати йому переправу; на жаль, через значну перевагу його сил - як сухопутних на конях, так і морських на галерах і кораблях, не могли вчинити їм належного опору. Одначе ми мали з ними дві сутички і захопили знатного полоненого, якого також послали б до В.І.В., якби він не був тяжко поранений. Але Ляссота, котрий сам бесідував з ним і розпитував про багато що, доповість В.І.В. про все, що дізнався від нього. Засвідчуємо свою шанобу як покірні слуги В.І.В. за надіслані Вашою імператорською милістю цінні для нас як людей лицарських подарунки: прапор, сурми та готівкові гроші. Дай Боже, щоб ми могли з користю служити в цьому морському поході, в який маємо намір з Божою поміччю вирушити від імені В.І.В.; подробиці про нього зводьте всемилостиво вислухати в словесному донесенні посланця В.І.В. Ляссоти, а також від наших послів Саська Федоровича та Ничипора (обидва – сотники нашого війська запорозького).

Покірно прохаємо В.І.В. як государя християнського милостиво і з повною довірою вислухати цих наших послів, уповноважених доповісти про нашу справу. Полковника ж нашого Хлопицького ми відправили з грамотами В.І.В. та нашою до великого князя московського як християнського государя й щирого приятеля В.І.В., прохаючи його надіслати нам допомогу проти турків, що для нього буде нескладно завдяки близькості кордонів, а звідси його війську вже легко буде проникнути до Валахії і далі.

Прохаємо також В.І.В. звернутися з грамотою до його королівської величності та чинів Польського королівства про те, щоб кожен козак на підставі їхньої охоронної грамоти міг вільно й безперешкодно виступати з похід, виходити з їхньої країни й повертатися на батьківщину.

Доводимо також до відома В.І.В., що кількість нашого запорозького війська сягає шести тисяч чоловік старих відбірних козаків, не враховуючи хуторян, що мешкають на кордонах. У зв'язку з віддаленістю дороги ми приєднали до згаданих наших послів та начальників ще двох із нашого товариства. Пропонуючи ще раз себе і нашу службу зі смиренням милостивому благоволінню В.І.В. зостаємося найвідданішими слугами.

Дано в Базавлуку, біля дніпровського рукава Чортомлика 3 липня 1594 р.».

«ПОВНОВАЖЕННЯ ЗАПОРОЗЬКИХ ПОСЛІВ

Я, Богдан Микошинський, ватажок запорозький, укупі з усім лицарством вільного війська запорозького, цим засвідчуємо, що ми з відома і згоди нашого лицарського кола відправляємо до В.І.В., пана нашого милостивого, цих наших послів, сотників

нашого війська Саська Федоровича та Ничипора, уповноважуємо їх владнати нашу справу з В.І.В., нашим всемилостивим государем, і прохаємо всепіддано довіряти їм у всьому, як і всьому нашому війську, зобов'язуючись цією грамотою і нашим лицарським словом в тому, що в усьому вдовольнимося рішенням, яке узгодять між собою вказані наші посли та В.І.В. і в усьому беззастережно підкоримося цьому рішенню.

Для засвідчення цього та більшої вірності видали ми нашим послам цю вірчу грамоту, скріплену внизу печаткою нашого війська та власноручним підписом нашого військового писаря Лева Вороновича. Дано в Базавлуку, при Чортомлицькому рукаві Дніпра, 3 липня 1594 р.».

Першого липня перед вечором прибули сюди двоє посланців од Наливайка, знатного козака, який за кілька років до того служив київському воєводі проти запорожців, бо вони тоді відкрито ворогували з воєводою; тому запорожці були войовничо налаштовані проти нього і вважали своїм ворогом. Посланці повідомили, що Наливайко з двома чи двома з половиною тисячами своїх козаків наздогнав татар у межах Молдавії, відбив у них від трьох до чотирьох тисяч коней. Але дізнавшись, що запорозьке військо нині потерпає від нестачі коней, він готовий поділитися з ними здобиччю і подарувати 1500-1600 голів й відтепер назавжди залишатися їхнім другом. Та оскільки добірне лицарство підозрює його у ворожих намірах, то він бажає заявитися особисто в їхнє коло, покласти посеред нього свою шаблю і спробує виправдатися від зведених на нього звинувачень. Якщо ж і після цього лицарське коло визнає його неправим, то він сам запропонує відтяти

йому голову його власною шаблею. Одначе він сподівається, що вони вдовольняться його поясненнями, визнають їх ґрунтовними і назавжди вважатимуть його своїм другом і братом, бо, що стосується минулого, то він перебував на службі у київського воєводи ще раніше їхньої війни з останнім; коли ж виниклі між ними непорозуміння закінчились війною, тоді вже власна честь не дозволяла йому кинути воєводу, свого пана, хліб якого він їв задовго перед тим і на службі в якого перебував і нині. Ось чому він змушений був битися за нього з його ворогами [1].

2 липня. Побачившись попередньо з московським посольством, я близько полудня відплив із Базавлука [2] на турецькому сандалі разом із запорозькими послами Саськом Федоровичем та Ничипором і двома козаками супроводу; в ту хвилину, коли ми відчалювали од берега, військо запорозьке вітало нас звуками військових барабанів та сурм, гарматними пострілами. Цього ж дня ми проїхали мимо Мамайсурки [3], оточеного валами древнього городища на татарському боці; потім мимо річки Білозерки, що витікає з татарського степу й утворює озеро при своєму впадінні у Дніпро, де також є городище та земляний насип, що в давнину оточував велике місто. Далі мимо Кам'яного Затону, затоки Дніпра теж на татарському боці з дуже скелястим берегом, від якого

---

[1] Зі щоденника Ляссоти почерпнуто новий факт для біографії Наливайка – про його участь у поході волинських панів проти Косинського у 1593 р., що закінчився поразкою козаків під П'ятткою.
[2] Місце Січі, де був Еріх Ляссота, визначив пан Яворницький. Це острів Базавлук біля села Грушівки Херсонської губернії і повіту (Запорожье в остатках старины и преданиях народа. – Т. I, – С. 257).
[3] У тексті: Mamaissor.

й одержав назву. Тут татари найчастіше переправляються через Дніпро в зимову пору, коли річка скута кригою; тут же відбувається викуп бранців (odkup). Звідси починається високий вал, що тягнеться по степу аж до Білозерки, а біля нього лежить велика кам'яна куля – свідчить про те, що у давнину тут була велика битва. Потім прийшли до Микитиного Рогу, що лежав зліва од нас, і неподалік звідти кочували на острозі поблизу руського берега.

3 липня. Пройшли мимо *Лисої гори* на лівому, руському, боці й *Товстих Пісків* – великих піщаних пагорбів на татарському березі; майже відразу поминули гирло Кінських Вод – ця річка, що витікає з татарського степу, тут остаточно впадає у Дніпро, хоча й перед цим, ще вище, вона кілька разів з'єднується з деякими озерами та дніпровськими затоками, від яких знову відділяється і повертається в степ. Перегодом минули три річки, що звуться Томаківками і впадають у Дніпро з руського боку; по них названо і відомий острів. Затим повз Кінську Пропойну, де річка Конка зливається з дніпровськими затоками з татарського боку; мимо Аталикової долини на татарському боці та Хрворої (?) гори на протилежному руському. Далі минули Сім Маяків (висічені з каменю зображення – більше двадцяти – стоять на курганах, або могилах, на татарському березі); пройшли повз дві річки: Карачокрак і Янчокрак, що також впадають у Дніпро з татарського боку, навпроти – Біла гора на руському березі. Далі пройшли мимо Кінської Води, яка тут вперше зливається з дніпровською затокою й утворює острів, де є древнє городище Курцемаль (?), потім другий острів *Дубовий град* – на ньому росте великий дубовий ліс. Поминули Велику Забору - острів і скелясте місце на Дніпрі поблизу

руського берега, схоже на поріг. Трохи далі на іншому острові зупинились на нічліг (9 миль).

4 липня. Минули дві річки Московки, що впадають у Дніпро з татарського боку. Звідси до острова Хортиці одна миля; острів цей лежить на руському боці і має дві милі в довжину. Пристали до берега нижче острова Мала Хортиця, що неподалік від першого; тут є замок, споруджений Вишневецьким років 30 тому, перегодом зруйнований турками і татарами. Поблизу цього острова з руського боку вливаються у Дніпро три річки Хортиці, від яких отримали назву й обидва острови. Надвечір переправили вплав своїх коней з острова, де вони паслись, на руський бік і там провели ніч.

5 липня. Пустились верхи через незаселені дикі степи, переїхали вбрід річку Суру, потім обідали й годували коней, проїхавши близько п'яти миль; помітивши на одному кургані, або могилі, маяк, тобто поставлену на ньому кам'яну постать, ми під'їхали й оглянули її. Після обіду здолали до трьох миль і заночували біля підніжжя кургану.

6 липня уранці знову перепливли Суру та річку Домоткань і прийшли до іншої болотистої річки – всього десь чотири милі. Тут годували коней, а перед цим зустріли ведмедя і застрелили його. Після обіду пройшли до річки Самоткані [1], переправилися через неї (близько 2 миль) і тут знову годували. До цього місця степ зовсім голий, ніде не видно жодного дерева, а звідси вже починаються зарості, які в них називаються *байраками*, і місцевість стає трохи

[1] У тексті Czawostkan. Ляссота помилився у переліку річок: рухаючись із півдня, він спершу переправлявся через Самоткань, потім – через Домоткань, а не навпаки.

гористою. До вечора проїхали Омельник Ворскальський (2 милі) і трохи далі ночували в печері.

7 липня. Знову через Омельник Ворскальський; за три милі від нього зупинились годувати коней; потім пройшли ще дві річки, коло останньої вдруге годували (5 миль). Під вечір приїхали до гори (1 миля).

8 липня. До річки Конотоп близько трьох миль; тут годували коней. Звідси в Чигрин, королівське місто на річці Тясмині, що належить Корсунському староству й підвідомче зараз якомусь Даниловичу.

9 липня – до джерела Мордва (2 милі); там ночували посеред поля.

10 липня – до Черкас, королівського міста на Дніпрі із замком і староством (5 миль).

11 липня До річки Свидівка, через яку переправились (1 миля), до річки Лозовок (1 миля), до річки Мошни ($^{1}/_{4}$ милі). Там зустріли на мосту запорозького посла, який був у канцлера. До Мошнів, нового містечка на річці Мошні, що належить Вишневецьким ($^{1}/_{4}$ милі). Там годували коней, проїхали ще півмилі і ночували в дубовому лісі.

12 липня – до річки Рось півтори милі; трохи далі годували коней біля Каменча, канівського хутора (як тут називають садибу); потім до Курчича (теж канівського хутора) (2 милі), там знову годували коней. Звідси через річку Росаву, мимо відомої могили Дуплинастої [1]. Далі через Липовий Ріг до Ржищів-

---

[1] Неможливо встановити за нинішньою картою маршрут Ляссоти через Канівський повіт од Мошен до Липового Рогу. Хутори Каменча і Курчич названі перекручено або ж змінили відтоді назви. Могила, повз яку він проїжджав, у тексті зазначена як De pliephena sta. Нам здається, що в цьому перекрученому переписувачем слові приховано назву Дуплинаста, тобто могила з дуплом, виїмкою.

ського хутора [1], що на відстані однієї милі від цього міста (3 милі); тут ночували.

13 липня. Через річку Кагарлик до річки Ольшаниці (4 милі), ще через одну річку ($^{1}/_{2}$ милі). Тут годували коней; після обіду проїхали через річки Косинку, Красну, що впадає у Дніпро біля Трипілля, Руток – притоку Росі; далі через Ольшанку, притоку Дніпра, за Білоцерківський хутір (3 милі), тут ночували в полі.

14 липня. Мимо Білої Церкви, королівського міста, на річці Росі із замком і староством, що зосталося вліво від нас на відстані двох гін (2 милі); до корчми над річкою Кам'яницею (1 миля). Тут зупинились на годівлю; після обіду – через річку Кам'яницю до села Роставного (1 миля); звідси через річку Роставицю до річки Сквири; тут через повінь ми пройшли вплав і всі наші речі окремо перенесли на другий бік (1 миля). Через річку Березну (1 $^{1}/_{2}$ милі), де Розволожа – місто із замком на Росі, яке ще називають Володаркою (1 $^{1}/_{2}$ милі).

15 липня. Відпочивали на місці.

16 липня. Через річку Володарку ($^{1}/_{2}$ милі), до потоку, на якому стоїть млин (1 миля); до мосту через другу річку (1 $^{1}/_{2}$ милі), через Орехотицю, що саме розлилася, так ми мусили йти вбрід і, розвантаживши наші речі, переносити їх на другий бік (1 миля); неподалік звідси ночували в полі.

17 липня. Через Рось (1 миля), Погребище – місто і замок на Росі (1 миля); тут обідали, після обіду через красивий ліс до гарної криниці (2 милі); звідти до місця нічлігу в полі (2 $^{1}/_{2}$ милі).

18 липня. До Прилук, міста з замком, півтори милі.

---

[1] У тексті: Kriszczowischen gutor.

19 липня. До села Голяк (3 милі); звідси через річку Соснову до Пікова, міста з замком, що належать Сапізі із Литви (1 миля).

20 липня. До Хмельника, невеликого міста із замком на річці Буг, що омиває місто з двох боків (3 милі). Тут обідали, потім через узвишшя, поросле дібровою, до села Теси [1] (2 милі). Звідси через річку Тес і далі до Летичева, міста із замком на річці Вовк, що належить Потоцькому (2 милі). Межибож, місто з кам'яним замком Синявського, що лежить між річками Богом і Божком, котрі зливаються тут, після чого Божок втрачає свою назву (2 милі).

21 липня. До села Голосків (1 миля), до села Дашковичі, що належить Станіславу Білецькому, з яким я бесідував (1 миля). Дорогою я дізнався, що військо брацлавського воєводи виступило проти татар, але повернуло назад, одержавши звістку про те, що останні вже вторглися до Угорщини.

22 липня. До Проскурова, невеликого міста із замком, відданого у спадкове володіння Влодеку. Місто розкинулось над прекрасним озером, що ділить його навпіл; тут річка Проскурівка впадає у Буг (2 милі); на відстані однієї милі звідти зупинялися в полі годувати коней. Потім проїхали ще одну милю до Чорного Острова, міста із замком, що належить київському воєводі. Ми залишили це місто справа на відстані $^1/_8$ милі. Маначин – місто і замок Вишневецьких, розташоване над великим ставком (3 милі).

23 липня. Волочиське – місто і замок князів Збаразьких (1 миля); Базар – місто брацлавського воєводи, на відстані менше $^1/_8$ милі від Збаражу, також міста із замком (4 милі).

24 липня. Вишневець – місто і замок над річкою

[1] У тексті: Tysyka.

Горинню (3 милі), село Горинка (2 милі). Замок Кременець лежить на високій горі; тут ми вступили в гірське пасмо, яке весь час залишалося у нас ліворуч до самого Львова.

26 липня. До мосту на річці Ікві (1 мала миля). Орля – нове містечко із замком, що належить одній вдові (1 миля). Село Суходіл (3 милі), село Кадлубичі, власність Жолкевського (1 миля).

27 липня. Олесько – місто і замок (1 миля); Бог, село на річці Бог, на відстані близько двох миль від витоків ($1^1/_2$милі). Потім підійшли до річки Злочівки і тут обідали. Місто Глиняни (2 милі), село Білка (2 милі).

28 липня. Село Лисеничі ($2^1/_2$милі), обідали. Львів ($^1/_2$милі), село Кресна (1 миля).

29 липня. Повернулись до Львова, обідали (1 миля), знову в Кресну (1 миля), звідси місцевість стає гористішою; Шкло – село та цілющі води (5 миль).

30 липня. Яворів – невелике містечко із замком і старостовом, належить канцлеру (1 миля); через чудовий буковий ліс до села Свидниці (2 милі); обідали. Ярослав – місто і замок князя Олександра Острозького на річці Сан (5 миль); тут переправились через Сан біля самого замку.

31 липня. До Преворська, оточеного мурами міста, що належить князю Янушу Острозькому (2 милі). Кощина, по-німецьки Кош, – німецьке поселення, що відноситься до Ярослава (2 милі); обідали. Ланцут – місто і замок пана Стадницького (1 миля). *Nota:* У цьому місті, а також на милю довкруж народонаселення говорить німецькою. Подейкують, що ці німці переселені сюди із Пруссії після того, як поляки одержали над ними перемогу…

* * *

Далі йде опис шляху Ляссоти через Чехію та Німеччину, до Регенсбурга (по 24 серпня), потім – нотатки без зазначення числа.

* * *

<u>... вересня</u> передав я свій звіт панам, таємним радникам на руки пана Рудольфа Карадуція.

... Я і козаки були удостоєні милостивої аудієнції в присутності таємних радників, причому козаки піднесли Його Високості два турецьких прапора.

... Пан Карадуцій оголосив мені, що Й.І.В. та пани таємні радники цілком вдоволені моїми діями та докладним звітом і що незабаром буде відповідь як мені, так і козакам.

... Пан Карадуцій оголосив мені від імені Й.І.В., що хоча він і постановив всемилостиво прийняти козаків на свою службу, але переговори щодо їхнього жалування й утримання вони повинні вести з головнокомандувачем у верхній Угорщині паном Християфом фон Тиффенбахом; тож ми маємо вирушити до Відня, де можемо його застати.

... Після того як Й.І.В. кожному з козацьких послів передав гроші на дорожні витрати, а до того ще й грошові винагороди і заплатив за нас у готелі, ми сіли на дунайське судно і того ж дня...

* * *

Цими словами закінчується щоденник Еріха Ляссоти.

З М І С Т

Документальне видання

МЕМУАРИ ДО ІСТОРІЇ ПІВДЕННОЇ РУСІ

Випуск I (XVI ст.)

Михайло ЛИТВИН, Б.де ВІЖЕНЕР,
Л. ГОРЕЦЬКИЙ, Е. ЛЯССОТА

За редакцією
АНТОНОВИЧА Володимира Боніфатійовича

Переклад з російської
ЗАВГОРОДНЬОЇ Тамари Семенівни

Редактор *Г.М. ГАРЧЕНКО*
Художник *А.П. ДЕРЕВ'ЯНКО*

Здано на складання 15.11.2005. Підписано до друку 23.12.2005. Формат 84х108 1/32. Друк офсетний. Папір офсетний. Умовн.друк.арк. 11,76. Умовн.фарбо-відб. 12,1. Обл.-вид. арк. 13,1. Наклад 5000 прим. Замовлення № 4049.

Видавництво «Січ»,
49000, м. Дніпропетровськ, пр. К. Маркса, 60.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДК № 60 від 25.05.2000 р.

Комунальне підприємство
«Нікопольська міська друкарня»,
53219, м. Нікополь, вул. Електрометаллургів, 21.
Свідоцтво про внесення до Державного реєстру
ДП № 21 від 25.07.2000 р.

М 49 **Мемуари** до історії південної Русі. Випуск I (XVI ст.). Михайло Литвин, Б.де Віженер, Л. Горецький, Е. Ляссота. За редакцією В. Антоновича / Пер. з рос. Т.С. Завгородньої; Передмова В.С. Мороза; Худож. оформ. А.П. Дерев'янка. – Дніпропетровськ: Січ, 2005, – 219 с.

ISBN 966-511-253-8

До книги за редакцією В.Б. Антоновича (1834 – 1908) – історика, археографа, археолога, професора історії Київського університету – ввійшли мемуари XVI століття.

ББК 84.4УКР6-4